

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА імені ПЕТРА ВАСИЛЕНКА

Воронянський О. В., Кулішенко Т. Ю., Скубій І. В.

ПОЛІТОЛОГІЯ

підручник

ХАРКІВ — 2017

УДК 32.001
ББК 66.01я73
В 752

Рецензенти:

Денисенко І.Д., доктор філософських наук, професор; професор кафедри політології, соціології та культурології Харківського національного педагогічного університету імені Г.С.Сковороди

Поліщук І.О., доктор політичних наук, професор; професор кафедри соціології та політології Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Рекомендовано вченою радою ХНТУСГ імені Петра Василенка
протокол № 12 від 22.06.2017

В 752 Воронянський О. В., Кулішенко Т. Ю., Скубій І. В. Політологія: підручник. — Харків, ХНТУСГ імені Петра Василенка, 2017. — 180с.

Розділи 1, 3, 8: Воронянський О.В.

Розділи 2, 5, 6: Воронянський О.В., Кулішенко Т.Ю.

Розділи 4,7: Воронянський О.В., Скубій І.В.

Підручник розроблено відповідно до навчальної програми з дисципліни «Політологія» для студентів технічних спеціальностей. Політична сфера діяльності суспільства висвітлена в світлі конкурентної боротьби за доступ до владного перерозподілу обмежених ресурсів. Показано реальні механізми, що лежать в основі політичного процесу та розвитку політичної системи.

ISBN — 978-966-8482-41-5

УДК 32.001
ББК 66.01я73

З М І С Т

РОЗДІЛ I. ІНСТИТУЦІЙНІ ОСНОВИ ПОЛІТИКИ. ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА СУСПІЛЬСТВА	4
Тема 1. Теоретико-методологічні основи політичної науки	4
Предмет політології.	4
Влада: поняття, функції, ресурси. Політична влада. Суб'єкти та об'єкти політичної влади. Механізм відтворення влади.	7
Політика, її сутність та зміст. Поняття політичної еліти. Легітимність політичної влади.	13
Тема 2. Політичні системи	17
Політична система суспільства: поняття, сутність, функції.	17
Структура політичної системи.	22
Типологія політичних систем. Поняття політичного режиму.	30
Становлення політичної системи сучасної України.	32
Форма державного устрою та державного правління України.	49
Тема 3. Держава в політичній системі суспільства	53
Теорії походження держави. Сутність та політичні функції держави.	53
Концепція правової держави.	54
Поняття та ознаки держави. Державний суверенітет.	56
Функції та сутність держави.	
Форма держави (державний лад: форма державного правління (монархія та її види; республіка та її види); форма державного устрою.	62
Тема 4. Політичні партії й партійні системи. Виборчі системи	75
Сутність політичних партій та їх роль у політичній системі суспільства. Ознаки та функції політичних партій.	75
Класифікація політичних партій.	78
Партійні системи, їх типологія.	81
Поняття, сутність та функції виборів.	85
Виборчі системи. Їх типологія.	94
Розділ II. ПОЛІТИЧНА СТРАТИФІКАЦІЯ. ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ	98
Тема 5. Особа і політика. Політичне лідерство. Політичні еліти	98
Особа як суб'єкт та об'єкт політики.	98
Політичне лідерство: сутність та функції	99
Політична еліта: поняття, функції, види. Еліта та державна бюрократія.	100
Основні концепції політичних еліт. Механізм формування еліт.	105
Роль еліт у виникненні політичних криз.	112
Тема 6 Політичні ідеології	113
Ідеологія як системний елемент політики.	113
Структура і функції політичної ідеології.	115
Основні політичні ідеології сучасності.	119
Поняття національної ідеї та її місце в політичній системі суспільства	128
Тема 7. Політичний процес	134
Зміст і структура політичного процесу.	134
Механізм політичного процесу.	135
Стадії політичного процесу.	139
Політична діяльність.	143
Політичний конфлікт.	147
Політичні технології.	148
Тема 8. Міжнародні політичні відносини. Геополітика.	
Україна в системі міжнародних відносин	157
Міжнародні політичні відносини. Зовнішня політика.	157
Міжнародні конфлікти.	168
Поняття геополітики. Основні школи геополітики.	169
Геополітичне положення України. Варіанти геополітичної орієнтації України.	173

РОЗДІЛ I

ІНСТИТУЦІЙНІ ОСНОВИ ПОЛІТИКИ. ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА СУСПІЛЬСТВА

Тема 1. Теоретико-методологічні основи політичної науки

1. Предмет політології.
2. Влада: поняття, функції, ресурси. Суб'єкти та об'єкти політичної влади. Механізм відтворення влади.
3. Політика, її сутність та зміст. Поняття політичної еліти. Легітимність політичної влади.

Предмет політології

Предмет навчальної дисципліни «Політологія» — вивчення політичної сфери життя суспільства. Політична сфера включає в себе, перш за все, відносини конкуренції за здійснення влади в масштабах суспільства. Можна стверджувати, що політика виникає не там, де існує влада, а там, де виникає боротьба за владу чи проти існуючої влади.

У рамках даного предмету **об'єктами вивчення** є:

- історія політичної думки;
- політичні теорії;
- політична система;
- політичні технології;
- політичний процес;
- міжнародні відносини та геополітика.

Сутність політології як науки виявляються у її функціях. **Основними функціями політології** є:

- **пізнавальна** - певний спосіб пізнання (вивчення) природи політичного, структури і змісту політичної системи суспільства і закономірностей її функціонування;
- **діагностична** - аналіз (моніторинг) політичної реальності з метою виявлення потенційних протиріч і конфліктів;
- **прогностична** - вироблення науково обґрунтованих прогнозів щодо тенденцій та перспектив розвитку політичної системи та попередження можливих негативних явищ;
- **організаційно-технологічна** - створення політичних технологій і організаційних структур, що визначають порядок і правила функціонування політичної сфери суспільства;
- **управлінська** - використання політологічних досліджень для розробки та прийняття управлінських рішень;
- **інструментальна** - вдосконалення наявних і розробка нових методів дослідження політичної реальності;
- **ідеологічна** - використання політологічних знань і результатів дослідження в інтересах суспільства, соціальної спільності, правлячого класу;

• **прагматична (прикладна)** - використання теоретичних і прикладних методів політології для вирішення виникаючих в суспільстві проблем і протиріч.

Методи політології – це сукупність прийомів та операцій практичного й теоретичного освоєння політичної реальності. Політологія, як і будь-яка наука, має загальні й специфічні методи дослідження, прийоми, підходи. Основними методами сучасної політичної науки можна вважати наступні.

Нормативно-ціннісний метод – оцінювання політичних процесів з погляду оптимального варіанту, ідеалу. При цьому завданням є не дослідження механізму реально існуючих політичних процесів, їх причин та наслідків, а конструювання абстрактної моделі «того, як має бути».

Порівняльний (компаративний) метод – зіставлення об'єктів, які мають риси схожості (політичних систем, політичних партій, електоральних систем тощо), з метою виявити їхні загальні риси та особливості. Використання порівняльного методу дає змогу з'ясувати ідентичне і специфічне в політичному житті, сприяє завсоєнню досвіду інших країн і народів.

Біхевіористський метод (метод психологічного аналізу поведінки) – вивчення політики за допомогою конкретного дослідження поведінки окремих особистостей і груп. Даний метод виходить з того, що люди завжди прагнуть влади, саме це і є їхньою домінуючою рисою психіки і свідомості, вирішальним чинником політичної активності. Виходячи з цього, розглядають процеси політичної соціалізації особи, електоральну поведінку і деякі інші актуальні проблеми політології.

В основі біхевіористського методу покладено такі парадигми:

- 1) політика має особистісний вимір;
- 2) домінуючими мотивами політичної поведінки є психологічні мотиви;
- 3) політичні явища вимірюються кількісно, отже, у політології можна широко використовувати математичні методи дослідження, статистичні дані, комп'ютерну техніку тощо.

Системний метод - розгляд політики як цілісного, складно організованого організму, як саморегулюючого механізму, що перебуває в безупинній взаємодії з навколишнім середовищем через "вхід" і "вихід" системи. Політичній системі належить верховна влада в суспільстві. Вона прагне до самозбереження і виконує в суспільстві дві найважливіші функції:

- 1) розподіл цінностей і ресурсів;
- 2) забезпечення сприйняття громадянами прийнятих рішень як обов'язкових. За порівняно короткий час системний підхід до політики засвідчив свою конструктивність, зараз він достатньо представлений у різноманітних теоріях політичних систем.

Інституційний метод – вивчення інститутів, за допомогою яких здійснюється політична діяльність (держави, партій, інших організацій і об'єднань, права, урядових програм та інших регуляторів політичної діяльності). На сучасному етапі розвитку політичної науки більш актуальним є неінституціоналізм, який трактує

поняття інституту не як установи, а як базової моделі суспільних відносин, яка еволюціонує відповідно до динаміки суспільного розвитку. На становлення неоінституціоналізму, так само як і системного методу, великий вплив здійснив марксистський метод аналізу.

Діяльнісний метод (метод аналізу прийняття рішень) — розгляд політики циклічного процесу, що має певні стадії (етапи). Це визначення цілей діяльності, прийняття рішень; організація мас і мобілізація ресурсів на їх здійснення, регулювання діяльності; облік і контроль за реалізацією цілей; аналіз результатів і постановка нових цілей і завдань. Розглянута під цим кутом зору політика виступає як процес підготовки, прийняття і реалізації рішень, обов'язкових для всього суспільства.

Критично-діалектичний (конфліктологічний) метод — виявлення суперечностей як джерел динамічного розвитку політики. Критично-діалектичний метод широко використовується в марксистському аналізі політики, у неомарксизмі (Юрген Габермас, Теодор Адорно та ін.), у ліволіберальній і соціал-демократичній думці, у цілому ряді інших ідейно-політичних течій. Плідність цього методу визначається, по суті, всіма прихильниками плюралістичної організації суспільства, тому що плюралістична теорія ґрунтується на принципі протиріч, конкурентного суперництва різноманітних ідей, ціннісних орієнтацій, політичних, економічних і культурних інститутів, індивідів і соціальних груп. Критично-діалектичний метод є провідним у такій важливій політологічній і соціологічній дисципліні, як конфліктологія.

Структурно-функціональний метод — полягає у розчленуванні складного об'єкта на складові, вивченні зв'язків між ними й визначенні місця і ролі всіх складових у функціонуванні об'єкта як цілого, за умови збереження ним своєї цілісності у взаємодії із зовнішнім середовищем. Застосування структурно-функціонального методу в дослідженні політичної системи суспільства передбачає виокремлення елементів її структури, основними з яких є політичні інститути, з'ясування особливостей їхнього функціонування та зв'язку між ними.

Спеціальні методи дослідження — група методів, що ґрунтуються на різних варіантах дослідження структури, функцій політичних процесів та інститутів — *методи, запозичені політологією з інших наук*. Це методи емпіричних соціальних досліджень, соціальної психології, статистики, моделювання. Об'єктом цих досліджень є функціонування політичних інститутів, дії політичних суб'єктів, динаміка громадської думки. Вивчають стиль діяльності учасників політичних процесів, ефективність політичних рішень, рівень політичної свідомості й культури різних груп населення. Використовують аналіз статистичних даних, зміст політичних рішень, усні методи (інтерв'ювання), письмові опитування (анкетування), безпосереднє спостереження за досліджуваним об'єктом, соціально-політичний експеримент. Прикладні функції політології розширюють, застосовуючи сааме спеціальні методи.

Влада: поняття, функції, ресурси. Суб'єкти та об'єкти політичної влади. Механізм відтворення влади

Влада — це здатність і можливість підкорювати діяльність інших людей своїй волі.

Основна **ознака влади** — це здатність самостійно приймати владні рішення і примушувати інших людей їх виконувати.

Реалізація влади включає в себе процес управління, проте поняття влади і управління змішувати не можна. Влада передбачає підкорення людей і придушення їх спротиву, в той час як управління — організацію і забезпечення виконання владних рішень. *Управлінські рішення*, на відміну від *владних*, не є самостійними і приймаються лише в рамках виконання рішень владних.

Види влади:

I. *За засобами здійснення*: сімейна, ідеологічна, релігійна, економічна тощо.

II. *За рівнями*:

- мікрорівень — (від лат. «мікро» — дуже малий) — влада у відношенні однієї або декількох осіб (наприклад в сім'ї чи іншій мікрогрупі);
- мезорівень (від лат. « мезо » — середній) — влада в рамках політичних організацій (партій), населених пунктів, регіонів ;
- макрорівень — (від лат. «макро» — великий) — влада на рівні держав, окремих міждержавних регіонів;
- гіперрівень (глобальний рівень) — (від англ. «гіпер» — надвеликий) — влада в світових масштабах.

Влада, що здійснюється у відношенні великих соціальних груп, називається соціальною владою.

Підтримка панування над великими соціальними групами передбачає не лише управління поведінкою великих мас людей та їх діяльністю у різних галузях, але й постійний контроль за рівнем їх лояльності до того, хто здійснює владу, а також постійне придушення спротиву тих, хто намагається протистояти пануванню над собою. Тому одноосібне здійснення соціальної влади неможливе.

У соціально однорідному суспільстві (такими, наприклад, були родові, кланово-племінні та територіальні общини докласового суспільства минулого), заснованому на колективному інтересі всіх його членів у нагромадженні та розвитку фондів суспільного споживання, боротьба за доступ до влади не мала системного характеру. Кожен повноправний член суспільства мав право на участь у виробленні та прийнятті владних рішень, що приймалися колективно, а також на нагляд за їх виконанням. Порушників суспільного порядку карало все суспільство в цілому (прикладом чого є описане в Біблії побиття каменями

у прадавніх семітів). Проте в класових суспільствах, де на зміну колективному загальносуспільному інтересу приходять інтереси окремих соціальних груп чи приватних осіб, постійна боротьба за право примушувати великі маси людей до підкорення та передачі ресурсів на користь привілейованої меншості приводить до відчуження основної маси суспільства від участі у здійсненні соціальної влади.

Особа чи група осіб, що реалізують таку владу на свою користь, всупереч інтересам більшості суспільства, неминуче вимушені закріплювати своє панівне положення за допомогою певних суспільних норм та усталених форм втілення в життя владних рішень і виявлення покори.

Для підтримки таких норм і форм поведінки створюється особлива, організована група людей, які від імені панівної особи чи групи слідкують за виконанням волі останніх та придушують спротив цій волі.

У результаті виникає **інститут влади**, який складається з трьох базових елементів:

- усталені норми і правила поведінки;
- санкції за відхилення від них;
- організація, що слідкує за виконанням норм та накладає санкції.

Влада, що здійснюється через інститут влади, є публічною владою.

Мета публічної влади — розпорядження об'єднаним ресурсом, який підвладні надають тому, хто здійснює цю владу.

Публічна влада зосереджена в руках визначеного кола осіб (владної еліти). Владна еліта здійснює владу не сама, а через організований апарат своїх представників, які від імені еліти наділяються владними повноваженнями та ресурсами для їх здійснення. Таким чином, публічна влада фактично відділена від суспільства.

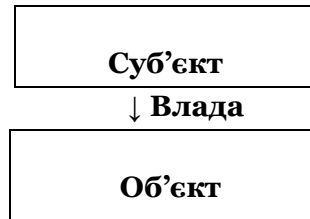
Оскільки публічна влада дає можливість розпоряджатися ресурсами, які належать суспільству, вона нерідко стає предметом гострої боротьби й зіткнень окремих людей, а також їх об'єднань: політичних організацій та угруповань, соціальних груп і класів.

Публічна влада, що здійснюється в умовах конкурентної боротьби, є політичною владою.

Політична влада може здійснюватися в масштабах всього суспільства або навіть декількох суспільств – на міжнародному рівні. **Сутністю політичної влади** є конкурентна боротьба за підкорення механізмів політичних організацій (у першу чергу-держави чи окремих центрів прийняття державно-владних рішень) заради контролю над перерозподілом ресурсів.

Публічна влада та політична влада є різновидами соціальної влади.

Влада має дві сторони: **панування і підкорення** цьому пануванню. Сторона, що здійснює панування, називається **суб'єктом влади**. Сторона, на яку направлено владні дії, є **об'єктом влади**.

Для реалізації влади необхідно не лише здійснення владних дій суб'єктом, але й підкорення йому з боку об'єкта влади. Безсуб'єктної, тобто нікому не належної влади не може існувати. Тому в дослідженні політики та політичної влади важливе місце займає визначення її суб'єкта.

Суб'єкти політичної влади:

1. Індивіди:

- *лідер*: особа, що отримує владні повноваження та ресурси влади безпосередньо від самих об'єктів влади і приймає владні рішення самостійно. Здійснювати політичну владу лідер може лише через політичну організацію;

- *функціонер* (управлінець, менеджер): особа, що отримує владні повноваження і необхідні ресурси від лідера і виконує його розпорядження. Функціонер – найманий професійний чиновник політичної організації, який працює за заробітну платню, оскільки весь свій робочий час витрачає на роботу в цій організації і саме ця робота є джерелом його доходів;

- *активіст*: виконує ті ж функції, що й функціонер, отримуючи повноваження і ресурси від лідера або організації. Однак, на відміну від функціонера, він працює безкоштовно, у вільний від основної діяльності час. В основі його мотивації до політичної діяльності лежить переконання в тому, що ця діяльність відповідає його інтересам.

- особа як **член політичної організації**.

2. Політична організація – це організація, створена для захоплення, реалізації та утримання соціальної влади. До політичних організацій відносяться держава, політична партія, міжнародна організація тощо. Політична організація надає можливість об'єднати індивідуальні ресурси її членів у колективний мегаресурс. При цьому створюється усталені форми владної взаємодії між членами організації, які визначають як порядок прийняття та виконання владних рішень, так і систему владної підтримки певного порядку доступу до суспільних фондів, включаючи користування суспільною інфраструктурою.

Для реалізації влади її суб'єкт повинен володіти:

- *політичною волею*, тобто здатністю визначити мету політичної дії, стратегію і тактику її досягнення, а також нести відповідальність за пов'язані з цим ризики;

- *концентрацією ресурсів*, достатніх для реалізації політичної влади;

- *системою ефективного застосування цих ресурсів* у процесі досягнення мети та підтримки своєї влади.

Тому неорганізована маса людей (натовп) ніколи не може виступати в якості суб'єкта влади. Об'єктами ж політики і політичної влади можуть бути всі суб'єкти політики і влади, а також неорганізовані групи людей (натовп) та окремі індивіди.

Методи здійснення влади:

- 1) примус (насильство);
- 2) заохочення;
- 3) переконання (яке може включати елементи як примусу, так і заохочення).

Влада здійснюється за допомогою так званих «ресурсів влади» (їх також спрощено іменують владними ресурсами). В якості ресурсу влади може виступити будь-що, до чого прагне (або чого боїться) об'єкт влади.

Ресурси влади — все те, за допомогою чого можна здійснювати владу.

Прийнято виділяти наступні **групи ресурсів влади:**

1. **Силові ресурси** — насильство або загроза його застосування. Насильство — один із найдієвіших ресурсів влади, однак через велику витратність у довготерміновому плані його доцільно використовувати лише у поєднанні з іншими ресурсами;

2. **Матеріальні ресурси** — активи, гроші, або посада, яка надає можливість ними розпоряджатися, отримуючи власну вигоду. Обіцянка підвладному доступу до матеріальних ресурсів є засобом його заохочення до виконання владних рішень та до добровільного підкорення владі. Однак реальна передача матеріальних ресурсів підвладним веде до зменшення їх залежності і підризу основ системи влади;

3. **Духовні ресурси** — ідеологія (переконання, засноване на знанні або ілюзії знання) та релігія (переконання, засноване на сліпій вірі). Переконання підвладних у необхідності підкорення владі пануючої особи чи групи осіб та в необхідності та корисності виконання їх розпоряджень зменшує спротив цій владі і, відповідно, затрати силових і матеріальних ресурсів на її реалізацію;

4. **Інформаційні ресурси** (спеціальні знання, які дозволяють організувати ефективну систему влади, управління суспільною діяльністю по виробленню ресурсів та розвитку суспільної інфраструктури, шантаж чи придушення тих, хто намагається протистояти владі тощо). Монополія на інформацію дозволяє підтримувати владні переваги. Ті, хто здійснюють владу, не зацікавлені в оприлюдненні технологій її реалізації та реальній мети влади.

Яким же є **механізм відтворення влади**? Сама система відносин влади та підкорення базується на тому, що *суб'єкт влади володіє монополією на розподіл певних ресурсів*, які є актуальними для об'єкта як їх потенційного споживача.

Якщо у споживача немає альтернативних джерел отримання життєво необхідних для нього ресурсів, він стає залежним від їх розпорядника і в кінці кінців готовий визнати право останнього на панування над собою.

Монополія на розподіл життєво необхідного для споживача ресурсу є джерелом влади над ним, причому даний ресурс набуває характеру ресурсу влади.

Зі свого боку, підвладні також надають у розпорядження суб'єкта влади певні ресурси – інакше саме панування над ними втрачає сенс. І хоча в реальності суб'єкт влади отримує від підвладних на порядок вищий обсяг ресурсів, ніж надає їм, завжди зберігається системна владна асиметрія на користь тієї сторони, яка володіє монополією на розподіл ресурсів.

Це пояснюється тим, що суб'єкт влади має в своєму розпорядженні ресурс більш рідкісний і цінний, у той час як об'єкт — широко поширений і тому малоцінний. Тому потенційний суб'єкт влади має змогу отримувати необхідний йому ресурс від великого числа таких же залежних від нього об'єктів. Останні не є незамінними для суб'єкта влади, і саме тому мають постійно демонструвати лояльність до нього заради отримання ресурсу. Таким чином, вони суб'єктивно значно більшою мірою зацікавлені в суб'єкті влади, ніж він у них. При цьому суб'єкт влади має змогу трансформувати свою монополію на розподіл цінних ресурсів у владні переваги, які він отримує від цих відносин.

Зазначені ресурсно-розподільчі переваги забезпечують суб'єкту влади широкі можливості здійснення своєї влади в масштабах суспільства, тобто системно примушувати значні маси людей до таких дій, які ці люди не стали б робити добровільно. Така здатність забезпечується не лише і не стільки через пряме примушення підвладних, скільки через створення у них ілюзії наявності вибору між негативними або позитивними альтернативами як результатом власної діяльності.

Владні переваги можуть бути кінцевою метою суб'єкта влади або представляти для нього інструментальну цінність, полегшуючи йому доступ до інших ресурсів — матеріальних, соціальних, культурних, політичних.

У свою чергу, владна позиція дає змогу агенту, що її займає, підтримувати свій статус монополюючого розпорядника значущих ресурсів.

Це пов'язано з тим, що стабільність відтворення відносин панування-підкорення між споживачем ресурсу та його розпорядником забезпечується лише до тих пір, поки даний ресурс буде зберігати свою актуальність для споживача, а його розпорядник — монополію на розподіл ресурсу. Надходження ексклюзивного ресурсу у загальне користування різко підриває його значущість, а відтак — і владні позиції розпорядника даним ресурсом. Тому підтримка структурної залежності від обмеженого ресурсу є основним завданням його розпорядника.

Структурна залежність формується внаслідок штучного обмеження доступу агентів обміну до значущих ресурсів та можливостей розпоряджатися ними. Сформовані в даному суспільстві соціальні, економічні та політичні інститути та

відповідні інституційні взаємодії визначають правила, за якими член суспільства може використовувати свої індивідуальні ресурси по досягненню значущих для нього цілей. Унаслідок дії цих інститутів навіть агент, що потенційно володіє ресурсами, нерідко виявляється залежним внаслідок штучно створених бар'єрів, що скорочують кількість альтернативних взаємодій, в які він може вступати з метою реалізації своїх інтересів отримання важливих для нього благ.

Феномен влади формується через відносини обміну, тобто економічна система постійно генерує всередині себе структуру влади.

Звідси політичні інститути регулювання економічного обміну, на формування яких здійснюють вплив у першу чергу розпорядники найбільш значущих ресурсів, виступають як засоби закріплення відносин особистої залежності і позаекономічного примусу, зрощування політичної влади і економічного панування.

Влада суб'єкта прямо пропорційна ступеню залежності її об'єкта від ресурсу, що його розподіляє суб'єкт влади.

Обсяг цієї влади є тим більшим, чим більш цінні ресурси контролює суб'єкт влади, чим менше у підвладного можливостей альтернативних взаємодій для отримання цих ресурсів і чим більше замінимим є підвладний для суб'єкта влади.

У процесі реалізації влади суб'єкт вимушений нести затрати ресурсів влади на підтримку свого панівного статусу, придушуючи спротив з боку об'єкта або надаючи йому певну частину ресурсу для «купівлі» його лояльності. Крім того, у випадку, коли на панівне становище претендують кілька угруповань, які конкурують між собою, частина ресурсів витрачається на конкурентну боротьбу за владу.

Таким чином, для здійснення влади необхідна концентрація владних ресурсів, що суттєво перевершує концентрацію цих ресурсів у руках конкуруючих груп.

Звичайно концентрація власності в руках однієї з частин суспільства означає на практиці і концентрацію ресурсів здійснення влади («владних ресурсів») над іншою його частиною. Це відображає *здатність економічних ресурсів конвертуватися в інші види ресурсів — перш за все владних.*

Концентрація ресурсів прямо пропорційна концентрації влади.

Таким чином, влада — це системна діяльність по підтриманню в суспільстві відносин панування-підкорення. Для її здійснення необхідна організована сила, що забезпечує здатність пануючого суб'єкта — лідера, групи, роду, класу, народу — підкоряти своїй волі об'єкт влади (підвладних) — людей або їх об'єднань, використовуючи різні методи, у тому числі метод примусу. Одними з основних інструментів реалізації соціальної влади є держава і право.

Влада є с своєю надбудовою над суспільством та економікою, її природа, властивості та функції значною мірою визначаються економічними відносинами, які складають підвалини суспільного устрою (базис суспільства).

Однак при цьому влада не може здійснюватися всупереч волі людей, які можуть підкорятися їй, а можуть здійснювати спротив — як індивідуальний, так і організований.

Тому для реалізації владних рішень суб'єкту влади необхідно мати монополію на силовий ресурс. Однак стабільна влада спирається не лише на примус, але в першу чергу на підтримку підвладних та їх довіру. Пануючий суб'єкт для нав'язування своєї волі підвладним часто використовує силу ідеологічного впливу, у тому числі й дезінформацію та популістські обіцянки.

Політика, її сутність та зміст

Первинний та вторинний розподіл ресурсів. Поняття політичної еліти. Легітимність політичної влади

У процесі існування суспільства в ньому розвиваються певні форми й принципи організації, за допомогою яких суспільство підтримує свою єдність та життєздатність.

В основі цих принципів лежить *спосіб розподілу матеріальних ресурсів і духовних цінностей між різними соціальними групами, який здійснюється за допомогою владних відносин.*

Основою суспільних відносин є:

- спосіб організації отримання необхідних для існування суспільства матеріальних і духовних благ (т. зв. спосіб суспільного присвоєння чи виробництва);
- місце, яке займають у даному способі присвоєння окремі соціальні групи (т. зв. виробничі відносини);
- порядок доступу окремих членів суспільства та соціальних груп в цілому до матеріальних і духовних благ, які знаходяться у розпорядженні даного суспільства (що становить основу соціальної ієрархії);
- розподіл серед окремих членів суспільства чи серед соціальних груп ресурсів здійснення влади (концентрація політичної влади).

Політика — це конкурентна боротьба за захоплення, здійснення і утримання політичної влади

Політика передбачає не просто здійснення публічної влади, а **конкурентну боротьбу між претендентами на панування** за право прийняття владних рішень та за панівний статус. У суспільстві, де боротьба за владу відсутня, відсутня і політика як форма суспільної діяльності.

Метою політики, так само як і метою соціальної влади, є контроль над розподілом ресурсів, доступних для даного суспільства. Встановлення такого контролю передбачає підпорядкування суб'єкту політичної влади центрів прийняття владних рішень — як державних, так і недержавних.

У сучасному суспільстві первинний розподіл ресурсів здійснюється в економічній сфері життєдіяльності, за допомогою економічних механізмів – перш за все обміну товарів та послуг чи їх еквіваленту. В результаті цього обміну його учасники отримують індивідуальний дохід.

Однак індивідуальні ресурси окремих членів суспільства, що створюються в результаті такого обміну, не в змозі задовольнити потреби відтворення та розширення суспільної інфраструктури. Для цього необхідне об'єднання індивідуальних ресурсів у фонди суспільного споживання. Таке об'єднання можливе лише шляхом відчуження (експропріації) частини індивідуальних ресурсів на суспільні потреби, тобто через вторинний розподіл (перерозподіл) ресурсів. Оскільки цей перерозподіл здійснюється позаекономічним шляхом і не приносить безпосереднього прибутку, значна частина членів суспільства намагається не надавати власні ресурси на загальні потреби, фактично перекладаючи підтримку суспільної інфраструктури на інших.

Перерозподіл ресурсів на суспільні потреби реалізується за допомогою політичної влади і обов'язково передбачає примус — насильство чи загрозу його застосування у відношенні об'єкта експропріації в разі його опору.

Формування фондів суспільного споживання (вторинний розподіл, тобто перерозподіл ресурсів) відбувається у політичній сфері за допомогою влади. Порядок такого перерозподілу і, відповідно, ієрархія доступу до фондів суспільного споживання підтримуються та регулюються за допомогою політичної влади.

Політика є особливою сферою суспільних відносин, у якій відбувається *впорядкування інтересів різних соціальних груп і соціально-економічних класів на основі співвідношення сил між ними на поточний момент*. Без політики існування суспільства як цілісної стійкої системи було б неможливим.

Політика є способом з'ясування й упорядкування суспільних справ, що стосуються порядку розподілу ресурсів і цінностей у суспільстві, а також засобів контролю над цим розподілом. Згідно такого підходу політичне життя в сучасному сенсі слова виникає лише в демократичному суспільстві, яке визнає розбіжність групових інтересів і допускає їх змагання у формі політичного суперництва. Зміст політики визначається інтересами угруповань, соціальних груп, класів та їх союзів — як ситуативних, так і довготривалих. Таким чином, економічні інтереси розглядаються як соціальна причина політичних дій. Однак політика відображає не тільки економічні, але й інші потреби соціальних спільнот — наприклад, культурні, гендерні, релігійні тощо.

Політичну владу завжди здійснює привілейована владна меншість — політична еліта.

Функції політичної еліти:

- здійснення політичної влади над соціумом із метою забезпечення його цілісності та стійкого відтворення (оскільки збереження соціуму як джерела вилучення ресурсів є вирішальною умовою збереження елітою свого привілейованого статусу);
- вироблення стратегії розвитку соціуму та мобілізація суспільства на її реалізацію за допомогою політичних методів і засобів впливу на населення;
- забезпечення (шляхом вилучення з соціуму на користь держави) концентрації ресурсів, необхідної для реалізації виробленої стратегії розвитку та забезпечення цілісності суспільства.

Сутність політики визначається її основними функціями:

- організація суспільства на присвоєння чи створення ресурсів;
- підтримання певного порядку перерозподілу цих ресурсів між різними частинами суспільства.

Співвідношення рівнів політики, влади та управління

Рівні	Можливість прийняття владних рішень	Розпорядження ресурсами
Політика	Конкуренція за право прийняття владних рішень	Конкуренція за право контролю над перерозподілом ресурсів
Влада	Прийняття владних рішень	Контроль над перерозподілом ресурсів
Управління	Організація і забезпечення виконання владних рішень	Розпорядження ресурсами, наданими для виконання владних рішень

Як правило, політична еліта, що здійснює контроль над процесом перерозподілу отримує пільговий доступ до ресурсів, за рахунок порушення прав більшості (котра якраз і видобуває або створює ресурси). Таким чином, привілейована владна меншість використовує свою владу над суспільством для присвоєння результатів чужої праці. Таке присвоєння результатів чужої праці називається експлуатацією.

Підтримувати владу над експлуатованою більшістю суспільства можна або за допомогою насильства, або переконавши її у тому, що даний порядок розподілу ресурсів є оптимальним або навіть єдино можливим для даного суспільства. Визнання суспільством права політичної еліти на здійснення влади та права розпоряджатися суспільними ресурсами створює феномен **легітимності** (законності) **влади**.

Легітимність влади — це визнання об'єктом влади права суб'єкта на панування, тобто готовність об'єкта влади підкорятися суб'єкту. Системна функція легітимності — зменшення затрат суб'єкта влади на придушення спротиву об'єкта.

Таким чином, політика — це системна діяльність конкуруючих суб'єктів влади з підтримання в суспільстві відносин панування/підкорення, метою якої є вплив на

процес розподілу ресурсів і цінностей. Коли **контроль над розподілом зосереджує в своїх руках меншість суспільства**, результатом цього стає **встановлення для неї пільгового доступу до ресурсів за рахунок обмеження доступу для більшості**. Це викликає опір із боку більшості, яка вважає даний порядок розподілу несправедливим. Для придушення опору та обмеження конкурентної боротьби за право на панування над нею привілейована меншість вимушена затрачувати значну частину доступних її ресурсів на утримання механізмів забезпечення своєї влади, що організуються у політичні інститути (держава, партії та інші політичні організації).

За допомогою цих інститутів відбувається не лише системне застосування насильства, але й переконування підвладних у тому, що даний порядок розподілу є вигідним для всього суспільства в цілому.

Отже, політика є своєрідною надбудовою над суспільством та економікою. Її природа, властивості та функції значною мірою визначаються економічними відносинами, які складають підвалини суспільного устрою (базис суспільства). Але політика стає зрозумілою тільки тоді, коли виявлені її суб'єкти й об'єкти на певному етапі історичного розвитку, тобто визначається сутність політичних відносин між суб'єктами, суб'єктами і об'єктами політики, розкриваються форми їх політичної поведінки тощо.

Сутність політики полягає в конкурентній боротьбі за контроль над перерозподілом суспільних ресурсів за допомогою влади над суспільством. Для здійснення влади її потенційному суб'єкту необхідно сконцентрувати у своїх руках достатній для цього обсяг ресурсів влади, створюючи феномен легітимності.

Тема 2. Політичні системи

1. Політична система суспільства: поняття, сутність, функції.
2. Структура політичної системи.
3. Типологія політичних систем. Поняття політичного режиму.
4. Становлення політичної системи сучасної України.
5. Форма державного устрою та державного правління України.

Політична система суспільства: поняття, сутність, функції

Протягом всієї історії людство створювало спеціальні соціальні механізми, що забезпечували цілісність, життєздатність, стабільність суспільства, його адаптацію відносно істотних змін у навколишньому середовищі, в економіці, у соціальних взаємозв'язках тощо.

У сучасній політичній науці такий механізм, що відображає динаміку політичної сфери життя суспільства, одержав назву «політична система». Нагадаємо, що в сучасному науковому дискурсі поняття «система» використовується з одного боку для позначення об'єктивно існуючих феноменів, а з іншого боку — як суб'єктивна модель певного сегменту багатомірної реальності. Таким чином, категорія «політична система» описує об'єктивно існуючі політичні відносини в суспільстві через модель, запропоновану дослідником у відповідності до поставленої ним мети дослідження.

Категорія «політична система» з'явилася в політології в середині ХХ ст. Її виникнення стало наслідком розуміння того, що політичне життя не обмежується рамками державного механізму, а має більш загальний, системний характер політики. Ліквідація монархії та станового суспільства, в якому політичні права обмежувалися належністю до певних станів, призвела до того, що громадянин отримав принаймні формальну можливість активно впливати на державну владу, створюючи свої політичні організації, відстоюючи свої політичні інтереси. Системний підхід до вивчення політичного життя дає можливість аналізувати політичні явища і процеси як цілісну сукупність взаємопов'язаних елементів, виявляти системні властивості різних політичних явищ.

Політична система являє собою складний цілісний (інтегрований) соціальний механізм, за допомогою якого в суспільстві здійснюється політична влада в умовах конкурентної боротьби за доступ до неї певних соціально-економічних класів, соціальних груп та угруповань. Характер цієї боротьби формує не лише конкуренція суб'єктів політики між собою за владні позиції, але й спротив об'єктів політики спробам встановити над собою владу та відстоювання ними власних інтересів.

Ця конкурентна боротьба відображає різноманітні, в тому числі й антагоністичні інтереси тих соціальних спільнот та угруповань, які безпосередньо або через свої організації та рухи впливають на державну владу.

Тому політична система відображає не абстрактний «об'єднаний» політичний інтерес громадянського суспільства в цілому, сформований на основі суспільного договору, а динамічну мережу можливостей реалізації інтересів окремих соціальних груп і угруповань, яка формується на основі змінюваної розстановки сил між суб'єктами політичної діяльності. При цьому через політичну систему закріплення владних позицій суб'єктів політики супроводжується легітимацією їх влади в очах об'єктів політики. Таким чином, відбувається політична інтеграція суспільства на основі владного інтересу політичної еліти — у першу чергу правлячої, а в другу — елітарних груп, що в рамках існуючої політичної системи мають привілейований доступ до центрів владного перерозподілу ресурсів. Саме завдяки цьому соціально неоднорідне суспільство може уникнути дезінтеграції та існувати як єдина ціле.

Політична система суспільства — це складна, динамічна, ієрархічна система відносин політичної влади, які формуються між суб'єктами та об'єктами політики у залежності від розстановки сил між ними і впорядковуються через систему державних і недержавних соціальних інститутів, що виконують певні політичні функції.

Політичну систему можна розглядати як соціальну систему, для якої передбачається такий взаємозв'язок її елементів, яка утворює певну цілісність. Як і будь-яка соціальна система, **політична система функціонує в ряді середовищ**, на які вона впливає, та зміна яких приводить до необхідності адаптаційних змін самої системи:

- у *природному*, яке забезпечує наявність ресурсів);
- в *економічному*, в якому формуються основи владних відносин та ресурсна забезпеченість;
- у *соціальному*, яке відображає соціальну стратифікацію на основі групових інтересів та відносин неполітичної соціальної влади;
- в *культурно-цивілізаційному*, де закріплені традиції та норми взаємовідносин, у тому числі політичних);
- у *зовнішньополітичному*, яке може бути сприятливим чи несприятливим у плані політичної конкуренції та боротьби за ресурси.

Адаптуючись до змін середовища, система еволюціонує, змінюючи власні характеристики. Тому на кожному конкретному етапі розвитку суспільства його політична система має конкретні характеристики, які змінюються відповідно до змін умов розвитку самого суспільства. Стан політичної системи обумовлений станом соціально-економічних відносин у даному суспільстві. Однак при цьому політична система виступає по відношенню до них і до всього соціального середовища в цілому як самостійний комплекс політичних інститутів і відносин. Вона має специфічні закономірності, що визначається наявністю спеціальних структурних зв'язків, ролей,

функцій, а також закріпленням і регулюванням їх особливими нормами — правовими і політичними.

Першим аналогом поняття «**політична система**» можна вважати давньогрецьке слово «політія», що означало належність до полісу, тобто громадянство і участь у політиці через єдність прав та обов'язків. Пізніше воно набуло значення політичного устрою. Так, Аристотель називав політією організацію громадян міст-полісів. Важливими елементами організації полісного співтовариства він вважав народні збори та суд. До політичної науки поняття «політична система» було введено завдяки працям американських вчених Г. Алмонда, Д. Істона, У. Мітчела та інших.

Виникнення та функціонування політичної системи об'єктивно пов'язане й обумовлене історичними рамками класового суспільства, розвитком класових протиріч, появою перших державних утворень, виділенням управлінської праці в спеціальну галузь для підвищення її ефективності. З розвитком цивілізації соціальне, економічне життя суспільства ускладнюється, виникають різноманітні недержавні утворення, ускладнюються й самі соціальні механізми здійснення політичної влади. Так, в житті вже феодального суспільства важливу роль відігравали об'єднання власників (общини, гільдії, цехи), вільні від феодальної залежності міста, які поступово перетворювалися на міста-комуні, міста-держави. З 1295 року в Англії існували постійні законодавчі збори (парламент), де були представлені інтереси баронів, лицарів, міських жителів. У Франції з 1302 року існували Генеральні штати із представників трьох станів — духовенства, дворянства та жителів міст. З'являються органи місцевого самоуправління в містах, містах-республіках (Венеція, Генуя, Піза тощо). Найбільш розвинених форм соціальні механізми самоорганізації — політичні системи — досягли з утвердженням нестанового, буржуазного суспільства, з прийняттям конституцій та законів, що проголошували права і свободи громадян, виникненням різноманітних недержавних організацій, що відображали соціальну структурованість суспільства й захищали інтереси певних суспільних класів і груп.

Мета політичної системи — підтримання певного порядку владних відносин у суспільстві. Забезпечення стабільності влади в соціально неоднорідному суспільстві з певною кількістю ресурсозабезпечених груп, що претендують на панування, неможливе лише через використання силового ресурсу правлячим угрупованням. Цьому завданню слугує *збалансованість владних інтересів суб'єктів політики у відповідності від наявного ресурсного забезпечення шляхом їх представництва в центрах політичної влади.*

Для збільшення обсягів ресурсів влади суб'єкти політики можуть заручатися підтримкою об'єктів влади, підвищуючи рівень своєї легітимності. При цьому об'єкт влади також отримує певний ресурс влади, який може бути реалізований, наприклад, як підтримка на виборах того чи іншого претендента на владу. Тому

в кожній політичній системі владні відносини панування/підкорення, що складаються між суб'єктами та об'єктами політики в процесі політичної діяльності, є багатовекторними та багаторівневими, формуючи складну ієрархію політичних відносин.

Сутність політичної системи суспільства проявляється в її функціях. **Основна функція політичної системи** — це здійснення контролю над розподілом у суспільстві ресурсів та цінностей, а також підтримання порядку такого розподілу за допомогою політичної влади.

Таким чином, у рамках політичної системи **реалізується триєдине завдання**:

- контроль над розподілом ресурсів і цінностей, що перебувають у розпорядженні суспільства (земельні та водні ресурси, природні копалини, робоча сила, нерухомість, фінансові ресурси тощо);
- підтримання порядку даного розподілу;
- забезпечення цілісності суспільства, його сталого розвитку, оскільки без цього присвоєння ресурсів стає неможливим.

Однак функції політичної системи цим не обмежуються. Серед її **завдань** можна також назвати такі як:

- вироблення політичного курсу держави та визначення цілей та завдань розвитку суспільства (функція політичного цілепокладання);
- організація діяльності суспільства на виконання цілей, завдань політичної програми держави (мобілізаційна);
- функція легітимізації приведення реального політичного життя у відповідність до офіційних політичних правових норм;
- координація окремих елементів суспільства;
- політична соціалізація (включення людини в політичну діяльність);
- артикуляція інтересів (пред'явлення вимог до осіб, що приймають політичні рішення);
- узгодження та впорядкування інтересів і потреб соціальних верств населення;
- інтеграція всіх елементів суспільства навколо єдиних для всього народу соціально-політичних цілей і цінностей; політична комунікація складових політичної системи тощо.

Характерною особливістю політичної системи є те, що всі її функції здійснюються в умовах постійної конкуренції за доступ до владних позицій та за право розпорядження суспільними ресурсами.

Рамками, що обмежують політичну конкуренцію, є наявність ресурсів, які суб'єкт політики може витратити на протистояння без суттєвого зниження:

- *свого рівня споживання*;
- *затрат на підтримку свого владного статусу* (як по відношенню до підвладних, так і по відношенню до конкурентів з власної країни та інших країн). Ці затрати включають у себе не лише здійснення самої влади, але й реалізацію управління діяльністю об'єктів влади по виробленню ресурсів та підтримання порядку їх присвоєння.

Як зазначає один із провідних західних дослідників політичної системи Дуглас Норт, відкритий для всіх громадян рівноправний доступ до ресурсів та влади, який проголошується основним завояванням демократичного суспільства західного типу, не існує за умовчанням. Натомість існує порядок «обмеженого доступу», який постійно відтворюється через ієрархічну систему привілеїв та владної ренти (ренти від участі у владному перерозподілі суспільних ресурсів), що належать різним групам еліт. Оскільки ліквідація такого порядку загрожує втратою владної ренти навіть тим групам, які в ієрархії доступу до влади та ресурсів займають другорядні позиції, всі елітарні групи зацікавлені у підтриманні загальної рівноваги відносин, навіть якщо якийсь сегмент відносин порушується через прагнення окремих груп еліт отримати більш привілейований доступ до влади.

У разі, коли боротьба за зміну владних позицій у політичній системі взаємно виснажує сили всіх суб'єктів політики, вони можуть стати жертвою претендентів на ресурси даного суспільства з інших країн або ж зазнати значних втрат у результаті бунту підвладних. Тому, не дивлячись на постійну конкуренцію, *пануючі групи* (політичні еліти, що мають доступ до державної влади та привілейований доступ до перерозподілюваних через неї суспільних ресурсів), як правило, *об'єднують зусилля по підтримці стабільності існуючої політичної системи*, спільно придушуючи спротив основної маси населення своєму пануванню та організовуючи захист країни від зовнішнього ворога.

Модель політичної системи, яка вважається класичною, запропонував Д. Істон та значно доповнив Г. Алмонд. Схематично її можна відобразити наступним чином:

Дана модель, яка функціонує за принципом замкнутої схеми, включає **наступні цикли**:

1. *Вхід* («введення») — це вплив на політичну систему у формі вимог і підтримки, які надходять із навколишнього середовища.

Вимоги — об'єктивні й суб'єктивні думки та дії індивідів і груп людей з приводу розподілу матеріальних благ і послуг у суспільстві.

Підтримка — це позиція та поведінка суб'єктів і об'єктів політичного життя, які сприяють функціонуванню політичної системи. Підтримка пов'язує населення із політичною системою, яка проявляється у різних формах: дотримання чинного законодавства, сплата податків, участь у політичному житті, повага до органів влади тощо.

Функції входу здійснюються недержавними формуваннями — групами людей, політичними партіями, засобами масової інформації тощо;

2. Конверсія («перетворення») — це засоби, за допомогою яких вимоги навколишнього середовища, що надійшли до політичної системи та підтримали суб'єктів і об'єктів політики, перетворюються в реальні рішення та дії. Тим самим політична система забезпечує вирішенню політичних, економічних, соціальних і культурних проблем суспільства;

3. Вихід («висновок») — це виконання прийнятих політичних рішень, які відповідним чином законодавчо оформлені, мають загальнообов'язковий характер, і дії щодо їх реалізації. Для підтримки стабільності у суспільстві рішення та дії політичної системи на виході повинні відповідати вимогам і підтримці навколишнього середовища на вході.

Функції виходу здійснюються державними органами законодавчої, виконавчої та судової влади;

4. Зворотній зв'язок — це вплив дії політичної системи на навколишнє середовище з метою формування на вході певних вимог і забезпечення підтримки. Саме на підтримку рівноваги політичної системи спрямовані механізми зворотного зв'язку. Проте ефективність цього механізму насамперед залежить від того, наскільки владна еліта здатна своєчасно і адекватно реагувати на вимоги навколишнього середовища.

Структура політичної системи

Враховуючи складність, багатоаспектність складових частин, постійний динамізм політичної системи, доцільно розглядати її як своєрідний системний комплекс (тобто політсистему, що складається з ряду систем нижчої ієрархії, так званих підсистем).

Структуру політичної системи складають певні тісно пов'язані між собою **підсистеми**, які в свою чергу включають у себе групи власних структурних елементів.

1. Інституційна підсистема

Інституційна підсистема, яка включає в себе політичні організації й установи, серед яких виділяють власне політичні (держава, політичні партії, організації та рухи), які здійснюють політичну владу або борються за неї; політизовані організації (профспілки, молодіжні політичні організації, об'єднання підприємців тощо), які мають істотні політичні інтереси; неполітичні організації (об'єднання за інтересами, рухи, асоціації тощо), які не приймають безпосередньої участі в здійсненні політичної влади, проте можуть істотно впливати на неї — наприклад, під час виборчих кампаній.

Яким же чином виникають і еволюціонують політичні інститути? Намагаючись *мінімізувати затрати ресурсів на взаємне протистояння*, політичні еліти укладають між собою **міжелітні пакти**.

Міжелітні пакти — правові домовленості, що на основі існуючої розстановки сил між ними унормовують порядок доступу суб'єктів цих пактів до центрів державної влади та розподілу ресурсів.

Ці домовленості фіксують також порядок передачі влади й зміни владних позицій їх учасників у разі зміни співвідношення сил — наприклад, перехід правлячого угруповання в системну опозицію зі збереженням за ним гарантій певного доступу до обмеженого числа центрів державної влади (не ключових міністерств) та до контролю над державним перерозподілом ресурсів (бюджетний комітет парламенту, рахункова палата тощо). У зарубіжній політичній науці вважається, що обмеження права політичної конкуренції, яке виникає внаслідок таких картельних угод між обмеженим колом учасників, перешкоджає становленню «правильних» інститутів влади.

У результаті міжелітних пактів виникають політичні інститути, основу діяльності яких складають:

- система норм, правил та процедур політичної поведінки;
- система санкцій за відхилення від них;
- система установ (формальних чи неформальних), що організує політичну діяльність за певними процедурами на основі даних норм і правил;
- система установ, (формальних чи неформальних), що накладає санкції за відхилення від встановлених на основі домовленостей норм, правил та процедур політичної поведінки.

Саме політичні інститути здійснюють основний і визначальний вплив на вибір стратегій суб'єктів політики, встановлюючи рамки індивідуального вибору через формування і вираження переваг.

Метою політичних інститутів є мінімізації затрат учасників конкурентної боротьби за владу через колективну згоду на використання усталених процедур суспільної взаємодії в рамках установленної ієрархії, які замінюють більш дороге постійне виявлення силового потенціалу кожної зі сторін.

Існує **два основних підходи до пояснення сутності політичних інститутів**:

- владні інститути як колективні правила співжиття в суспільстві орієнтовані на максимальну вигоду та корисність для всіх його членів. Звідси робиться висновок про те, що єдиною метою еволюції владних інститутів є максимізація суспільних вигод та мінімізація внутрішньої нестабільності суспільства;
-

«Політична організація, що є інструментом певної суспільної групи — сім'ї, клану, класу, — ...знаходиться на невисокому рівні інституціоналізації».

Семюел Гантінгтон, американський соціолог і політолог

• владні інститути виникають у процесі боротьби за владу та розподіл ресурсів у суспільстві і є побічним продуктом цієї боротьби. Ті суб'єкти конкурентної боротьби за владу, що мають достатньо ресурсів для того, щоб нав'язувати свою владу іншим, через встановлення певних правил намагаються обмежити їхні дії відповідно до власної вигоди.

«Інститути... далеко не завжди створюються для того, щоб бути соціально ефективними; інститути... створюються скоріше для того, щоб служити інтересам тих, хто займає позиції, які дозволяють впливати на формування нових правил»

*Дуглас Норт, американський економіст,
лауреат Нобелівської премії з економіки*

Центральним політичним інститутом є держава, яка завдяки концентрації через свій механізм ресурсів влади забезпечує політичну організованість суспільства, надає політичній системі певної стабільності, стійкості, грає визначальну роль у виконанні завдань та функцій політичної системи. Саме доступ до центрів державної влади, через які здійснюється перерозподіл суспільних ресурсів, є метою політичної конкуренції.

До формальних політичних інститутів відносяться також партії та громадські організації і рухи, що виконують певні політичні функції. Неформальними політичними інститутами є, наприклад, картельні домовленості ресурсозабезпечених груп по поділу сфер впливу на механізм держави, якщо ці домовленості не отримали закріплення у державних нормативно-правових актах.

Норми та традиції політичного права також є інститутом, що регулює політичні відносини. Це право може бути як формальним, що закріплюється в офіційних державних документах, так і неформальним, що закріплюється в неформальних домовленостях або ж політичних традиціях і моралі. Однак у будь-якому разі непорушність правових норм забезпечується певним контрольним механізмом. Через політико-правові норми легітимізується система владних відносин, політичні рішення, задається певна модель поведінки всіх учасників політичного життя.

У ряді підручників нормативна підсистема виділяється як окремий структурний елемент політичної системи, що пояснюється її високою значимістю в сфері політичних досліджень. Однак у теоретичному плані

2. Комунікативна підсистема

Комунікативна підсистема, яку складає система політичних відносин (комунікації) між суб'єктами та об'єктами політики. Як різновид суспільних відносин, вони відображають зв'язки, що виникають між індивідами, соціальними та етнічними групами, націями, державами, державою і громадянами по відношенню до політичної влади, її завоювання, організації, використання. Розвиток політичної комунікації визначається соціально-класовою структурою суспільства, рівнем політичної свідомості, політичною ідеологією та іншими факторами. Одночасно політичні відносини виступають формою збереження історичного політичного досвіду, традицій, певного рівня політичної культури. Відповідно до соціальної спрямованості виділяють політичні відносини зі збереження та розвитку існуючих політичних інститутів, та відносини, що відображають інтереси опозиційних сил.

Метою політичної комунікації є зміна поведінки об'єктів політики у процесі реалізації політичної влади.

Політична комунікація – це процес здійснення відносин панування/підкорення в масштабах суспільством в умовах конкурентної боротьби за владу.

Із цієї точки зору *комунікатор* виступає як суб'єкт влади, *комунікант* — як її об'єкт, а засоби впливу на соціальну свідомість набувають функцій ресурсів влади. Сукупність суб'єктів і об'єктів комунікацій утворює політичну структуру у вигляді політичних організацій класів, прошарків, груп, тощо з регламентованими нормами взаємодії та суспільної поведінки в цілому.

Соціальна свідомість, що лежить в основі політичної комунікації, не є незмінною. Вона відображає потреби і відносини, що складуються в суспільстві в процесі присвоєння, розподілу і споживання матеріальних ресурсів і культурних цінностей, доступних для даного соціуму. Як показує світовий історичний досвід, будь-яке суспільство будує свої політичні відносини в першу чергу навколо проблеми суспільного розподілу. Сама система соціальної ієрархії, яка інституціонує систему політичної комунікації в даному суспільстві, відображає в своїй основі порядок доступу різних соціальних груп до ресурсів і цінностей. В цьому плані комунікатор як суб'єкт влади має за кінцеву мету як мінімум пільговий доступ до ресурсів та цінностей, а як максимум — отримання монопольного контролю над їх розподілом. В самому суспільстві це передбачає конкурентну боротьбу між різними соціальними групами та класами за доступ до ресурсів. Цю боротьбу, яка відображає економічні інтереси різних груп суспільства (у ряді випадків антагоністичні), необхідно розглядати як одну з підвалин всього процесу політичної комунікації.

Таким чином, із точки зору розподілу ресурсів **основу політичної комунікації** становлять:

- *спосіб організації отримання необхідних для існування суспільства матеріальних і духовних благ (т. зв. спосіб суспільного присвоєння чи виробництва);*
- *місце, яке займають у даному способі присвоєння окремі соціальні групи (т. зв. виробничі відносини);*
- *порядок доступу окремих членів суспільства та соціальних груп в цілому до матеріальних і духовних благ, які знаходяться у розпорядженні даного суспільства (що становить основу соціальної ієрархії);*
- *розподіл серед окремих членів суспільства чи серед соціальних груп ресурсів здійснення влади (концентрація політичної влади).*

Звичайно концентрація власності в руках однієї з частин суспільства означає на практиці і концентрацію ресурсів здійснення влади («владних ресурсів») над іншою його частиною.

Політичні комунікації здійснюються через політичні інститути, насамперед — державу та право. Комунікаторами в даному випадку можуть виступати лише суб'єкти, що розпоряджаються відділеною від суспільства владою (публічною владою у вигляді політичної чи державної влади), зосередженою в руках політичної еліти.

Реальна участь у здійсненні влади передбачає, у першу чергу, доступ до контролю над розподілом ресурсів. Коли такий контроль зосереджує в своїх руках меншість суспільства, результатом цього в кінці кінців стає встановлення для неї пільгового доступу до ресурсів за рахунок обмеження доступу для більшості. Це викликає спротив з боку більшості, яка вважає даний порядок розподілу несправедливим. Для придушення опору більшості суспільства пануюча меншість вимушена не лише системно застосовувати організоване насильство, але й через відповідну систему політичних комунікацій переконувати підвладних у тому, що даний порядок розподілу є вигідним для всього суспільства в цілому.

Системно регламентують, санкціонують і контролюють поведінку окремих або об'єднаних у формальні й неформальні спільноти індивідів визначені соціальні інститути й організації, які фактично є магістральними каналами політичної комунікації. Таким чином, система політичної комунікації є своєрідною надбудовою над суспільством та економікою; її природа, властивості та функції значною мірою визначаються економічними відносинами, які складають підвалини суспільного устрою (базис суспільства).

У залежності від способу суспільного присвоєння, рівня розвитку виробничих відносин на кожному конкретно-історичному етапі розвитку даного суспільства складається відповідна система політичної комунікації. Наприклад, у соціально однорідному суспільстві не існує концентрації влади в руках якоїсь частини суспільства, відносини між його членами регулюються без участі спеціального апарату управління і примусу.

В аграрних суспільствах загальноприйнятною є досить жорстка регламентація владних статусів та відносин, заснована на принципі

власності на землю. Найбільш жорстко регламентує систему передачі політичної інформації кастове суспільство, яке є найстарішим із відомих нам різновидів аграрного традиційного суспільства. В його системі політичної комунікації немає місця для варіативності реакції комуніканта на отриманий від комунікатора владний сигнал; більш того, жорстке закріплення самого напрямку передачі комунікації не передбачає її вільної циркуляції.

Фактично будь-яку систему політичної комунікації можна визначити як системну діяльність по підтриманню в суспільстві відносин панування-підкорення. Для її здійснення необхідна організована сила, що забезпечує здатність пануючого суб'єкта — лідера, групи, роду, класу, народу — підкоряти своїй волі об'єкт влади (підвладних) — людей або їх об'єднань, використовуючи різні методи, у тому числі метод примусу. І хоча прийнято вважати, що система політичної комунікації забезпечує виконання своєї основної функції через силу ідеологічного впливу, не слід забувати також про існування предметно-матеріальних джерел впливу на масову поведінку, таких як органи (у першу чергу державні) насильства, примусу, збройні організації людей. Саме вони в достатньому ступні впливають на суспільну свідомість, викликаючи страх покарання.

Суб'єктами політичних комунікацій є індивіди та їхні об'єднання, соціальні спільності, політичні інститути. Залежно від суб'єктного складу політичні комунікації поділяються на три основних групи:

- відносини між соціальними спільностями — соціально-економічними класами, соціальними верствами і групами, націями, народностями тощо. Міжкласові, внутрікласові й міжнаціональні відносини складають соціальну основу політичної системи і відображаються у функціонуванні відповідних політичних організацій та їхніх взаємовідносинах;

- відносини в рамках окремої політичної організації. Ці так звані вертикальні відносини складаються у процесі здійснення політичної влади, впливу органів керівництва та управління на соціально-економічні, політичні й культурні процеси;

- відносини, які складаються між політичними організаціями та установами — державою, партіями, громадськими організаціями, органами місцевого самоврядування тощо як усередині них, так і між ними.

Якщо відносини між соціальними спільностями виступають як первинні, то відносини між політичними інститутами, що виражають їх інтереси, є вторинними. Іноді саме ці відносини, поряд з політичними організаціями, об'єднують поняттям політичної системи суспільства.

Стійкі взаємозв'язки між компонентами та елементами політичної системи називають системоутворюючими зв'язками. Крім того, комунікативна підсистема містить також інші взаємодії, важливе значення серед яких мають ті, що складаються між політичною системою та іншими системами — економічною, соціальною, культурно-цивілізаційною тощо.

Отже, політична комунікація є специфічним механізмом підтримання певного соціального порядку за допомогою впливу на суспільну свідомість з метою її зміни у бажаному для суб'єкта комунікації напрямку. Цей вплив здійснюється за допомогою соціальної влади та її специфічного різновиду — влади політичної. Держава як універсальний механізм влади з цієї точки зору є одним із основних каналів системи масових соціальних комунікацій. Для використання державної організації як комунікаційного каналу суб'єкту комунікації необхідно сконцентрувати у своїх руках достатній для цього обсяг ресурсів влади, який дозволяє конкурувати з іншими претендентами на неї.

3. Політична свідомість і політична культура

Політична свідомість і політична культура. Суб'єктивна сторона політичного життя відображається в політичній свідомості. Від рівня політичної свідомості багато в чому залежить політична поведінка, характер політичної діяльності, як окремих людей, так і їх суспільно-політичних об'єднань. Політична свідомість характеризує усвідомлення сфери політики соціальними суб'єктами (індивідами, групами, спільнотами та ін.). Політична свідомість починає складатися з появою і загостренням боротьби між соціально-економічними класами. Відображення політичних відносин та інтересів, оцінка людьми політичних і суспільних явищ виражаються у вигляді певних понять, ідей, поглядів і теорій, які у своїй сукупності утворюють політичну свідомість. Кожен клас формує свій тип ідеології, обумовлений його місцем в системі суспільного виробництва та владного розподілу ресурсів.

Політична свідомість — це форма відображення політичного життя суспільства в ідеях, поглядах, уявленнях, традиціях, свідомість учасників політичного процесу; сприймання суб'єктом тієї частини дійсності, яка пов'язана з політикою й до якої включений він сам.

У структуру політичної свідомості включаються політичні норми і цінності, політичні переконання і уявлення, теоретичні і емпіричні знання. Політична свідомість формується в процесі політичної соціалізації. Політична свідомість взаємозв'язана і взаємодіє з іншими сферами суспільної свідомості: економічними переконаннями, правовими теоріями і нормами, історичним знанням, філософськими та етичними концепціями.

Функції політичної свідомості:

- *пізнавально-інформаційна* — пізнання політичної сфери життя, отримання політичної інформації;
- *оціночна* — оцінка політичної дійсності і формування політичних поглядів, переконань, позицій;
- *регулятивна* — регулює соціальну поведінку людей на основі сприйняття політичної дійсності, а також на основі сукупності політичних ідей, норм, уявлень і переконань, які сприймаються суспільством;
- *мобілізуюча* — спонукає людей до політично орієнтованої поведінки, до участі в суспільному житті заради відстоювання своїх соціально-політичних інтересів.

Основу політичної свідомості складають знання, засвоєні індивідом. Однак політична свідомість — це не тільки знання, а й ставлення до них, а головне — активне їх використання для соціальних перетворень. Формуючись під впливом конкретної соціально-політичної практики, уявлення, ціннісні орієнтації та установки учасників політичного життя, їх емоції, переживання і заботи роблять сильніший вплив на їх поведінку і політичний розвиток.

Політична свідомість має різні рівні:

- *теоретичний* — представлений різними роду концепціями, ідеями, переконаннями, що мають політичний характер. Усвідомлення політики на теоретичному рівні дозволяє:

- а) ставити і вирішувати її найважливішу мету і завдання — як фундаментальні (стратегічні), так і поточні (тактичні);

- б) визначати засоби і методи їх досягнення;

- в) визначати напрями і шляхи організаційно-політичного забезпечення вирішення актуальних проблем;

- г) виробляти концептуальні підходи до суспільного контролю за ходом виконання політичних рішень;

- д) коригувати політику з урахуванням політичного досвіду.

- *Емпіричний* — базується на безпосередній практиці, участі в політичному процесі різних соціальних спільнот або окремих індивідів. Даний рівень відображає політичну дійсність у формі поглядів та переконань, що склалися під впливом суб'єктивного досвіду даного учасника політичного процесу.

- *Побутовий* — характеризує сукупність політичних поглядів, які виникають у буденному житті певної соціальної спільноти або окремого індивіда. Даному рівню властиві яскраво виражені соціально-психологічні риси: настрої, відчуття, емоції, які найчастіше носять ілюзорний характер.

Формами політичної свідомості виступають індивідуальне, групове і масове. Індивідуальна політична свідомість формується в процесі політичної соціалізації і виражає здатність особи оцінювати політику і діяти в ній. Носіями групової свідомості виступають політичні партії і інші політичні організації і об'єднання. Масова політична свідомість виражає опосередкований рівень і зміст потреб суспільства. Вона відображає також характер знань суспільства про політичну дійсність.

Політична свідомість є основною умовою формування політичної культури як комплексу політико-історичних цінностей та зразків поведінки людей, адекватних потребам розвитку певного типу політичної системи. Політична культура охоплює знання про політику, оцінку політичних явищ, у тому числі і політичної системи в цілому, визнання певних зразків політичної поведінки.

Політична культура являє собою сукупність типових для даного суспільства або соціальної групи укорінених зразків (стереотипів) політичних уявлень, ціннісних орієнтацій, установок і політичної поведінки.

Політична культура, що складається насамперед під впливом конкретної соціальної і політичної практики, в свою чергу, надає знання законів та механізму здійснення політики, формує ставлення людини до політичного життя, сприяє розумінню цілей і змісту політики держави.

Для функціонування політичної системи виключно велике значення має характер домінуючої в суспільстві політичної культури, яка є якісною характеристикою всього політичного життя, політичних інститутів, відносин і процесів. Без її поглибленого вивчення неможливо зрозуміти реальну політичне життя будь-якого суспільства, зокрема політичні відносини і механізм політичної влади. Значимість політичної культури полягає насамперед у тому, що вона сприяє забезпеченню стабільності політичної системи. У цьому сенсі **домінуюча політична культура** відіграє охоронну роль, хоча в соціально неоднорідному суспільстві неминуче існування і **контркультури**, яка спрямована проти панівної системи влади і грає дестабілізуючу, руйнівну роль.

Політичну культуру характеризує рівень участі громадян у політичному житті, у процесах підготовки й прийняття політичних рішень, у виборах, обговореннях, у схваленні та підтримці влади, суспільного порядку тощо.

Типологія політичних систем. Поняття політичного режиму

Стрижневим компонентом політичної системи є політична влада, зосереджена в політичних інститутах. Важливим завданням політичної влади є створення внутрішніх зв'язків системи, врегулювання соціальних конфліктів політичними засобами, регламентація поведінки громадян за допомогою певних засобів — волі, авторитету, права, примусу тощо. Межі, структура, функції політичних систем динамічні, рухливі, змінюються під впливом різноманітних факторів, під час криз, війн, конфліктів, із появою нових суб'єктів політики.

Тому класифікація політичних систем здійснюється за типом пануючого в даній системі типу здійснення політичної влади, який описується поняттям «політичний режим».

Політичний режим — сукупність прийомів, методів, форм і способів здійснення державної влади в суспільстві, а також характерні способи діяльності недержавних політичних організацій (партій, рухів, клубів, об'єднань, спілок). Він характеризує ступінь політичної свободи, правове положення особи в суспільстві і певний тип політичної системи, яка існує в країні.

Конкретний різновид політичного режиму створюється в країні під впливом багатьох чинників: історичних традицій і стану економіки, співвідношення соціально-політичних сил і характеру законодавства, міжнародного стану тощо. На відміну від форми правління політичний режим є гнучкішим і в більшій мірі схильним до змін. Особливість політичного режиму полягає у тому, що він відносно самостійний щодо інших елементів форми держави і прямо від них не залежить. Так,

в республіках і в сучасних обмежених монархіях може існувати один і той самий політичний режим.

Політичний режим може видозмінюватися і пристосовуватися до різних форм правління і форм державного устрою. Тому через політичний режим правлячі сили можуть, не змінюючи формальні засади правління і державного устрою, пристосувати форму держави до існуючої в країні політичної обстановки.

Політичний режим показує, яким чином правляча еліта реалізує свою владу над державним механізмом і через нього — над усім суспільством. Тому політичні режими відрізняються ступенем монополізації політичної влади в руках правлячої угруповання.

За способами та методами здійснення влади у вітчизняній навчальній літературі виділяють такі **типи політичних систем**:

- **демократична**: народ є суверенним джерелом влади, має право й необхідні умови для участі у вирішенні державних справ; основні права та свободи гарантовані, діють принципи конституційності і законності, розподіл влади на законодавчу, виконавчу і судову, представницькі органи влади формуються виборним шляхом, безперешкодно функціонують політичні партії, різноманітні організації, що відстоюють інтереси різних соціальних груп, гарантовані права опозиції, відсутня одна загальнонаціональна ідеологія, громадянське суспільство здійснює контроль за діяльністю політичної влади, створена система противаг концентрації влади особою, установою, гілкою влади;

- **авторитарна** — заснована на монополії владного угруповання на державну владу, але допускає вільну участь у недержавному політичному житті. Авторитарна влада забороняє всяку діяльність, що загрожує її позиціям, однак лояльна до політичної діяльності, що безпосередньо не становить загрози для правлячого угруповання. Управління державою здійснюється через підконтрольну лідеру вертикаль виконавчої влади в державі (уряд і підпорядкований йому бюрократичний апарат). Парламент хоч і зберігається, але парламентська більшість повністю підконтрольна правлячому угрупованню;

- **тоталітарна** характеризується монополією правлячого угруповання на всю політичну діяльність (тобто як на державну, так і на недержавну політичну владу над суспільством). Якщо в умовах авторитаризму держава не втручається в особисте життя громадян, то при тоталітаризмі немає жодної сфери, яку не контролювала б влада.

Вказана тричленна типологія політичних систем використовувалася в західній політичній науці досить довго, однак уже в 1970-ті рр. більшістю науковців було визнано її скоріше ідеологічно-пропагандистський, ніж науково-аналітичний характер. Так, фактично всім реально існуючим політичним режимам притаманні основні ознаки авторитаризму.

Одним із прикладів більш сучасної класифікації є типологія за критерієм відповідності переважаючого типу політичної культури, запропонована

наприкінці 50-х років ХХ ст. американським дослідником Г. Алмондом. Він виділяє 4 типи політичних систем:

- *англо-американський*, який характеризується переважанням у політичній культурі таких цінностей, як свобода особистості, добробут, соціальна безпека, економічний лібералізм, світоглядний індивідуалізм тощо. Характерними рисами цього типу є чіткий розподіл влади, наявність механізму стримувань і противаг, висока організованість, стабільність. Англо-американський тип політичної системи склався у Великобританії, США, Канаді, Австралії та інших країнах;

- *континентально-європейський*, який відрізняється фрагмент-тарністю політичної культури, співіснуванням і взаємодією в політичній культурі елементів старих і нових культур, традицій, нерівномірним розповсюдженням і розвитком окремих субкультур. Це зумовлює політичну нестабільність у суспільстві й може призводити до суттєвих змін політичної системи (Німеччина у 20—30 роки ХХ ст.). Притаманний Німеччині, Італії, Франції другої пол. ХХ—поч. ХХІ ст.

- *доіндустріальний* і частково індустріальний, які теж мають політичну культуру змішаного типу (поєднання різних політичних культур і відсутність чіткого розподілу владних повноважень), у них вищим є рівень насилля, нечіткий поділ влади тощо. Ці типи політичної системи склався в багатьох країнах Азії, Африки і Латинської Америки.

- *тоталітарний*, який забороняє політичну самодіяльність, усі соціальні відносини знаходяться під контролем державної партії й домінує примусовий тип політичної активності; визначається відсутністю плюралізму та можливості реалізації власного інтересу. Тотальний ідеологічний вплив. Цей тип існував у фашистських Італії та Німеччині, СРСР. Зберігається донині в Північній Кореї, В'єтнамі.

Як видно, ідеальним типом політичного режиму тут виступає «англо-американська» модель, що викликано ідеологічними міркуваннями. У реальності республіканська політична система Франції чи Австрії більш близька до американської, ніж англійська монархія з її спадковими нормами формування верхньої палати парламенту (палати лордів).

Усі типології є умовними. Насправді не існує «чистого» типу політичних систем, оскільки всі вони, насамперед, є результатом свідомих зусиль людей, що живуть у певний час і в певному місці. До того ж політична система суспільства — своєрідне утворення, особливості якого визначаються історичними, економічними, культурними та іншими умовами.

Становлення політичної системи сучасної України

Процес еволюції політичної системи в Україні після отримання нею державного суверенітету відбувався на базі вже існуючих інститутів державної влади. Останні, в свою чергу, сформувалися в результаті тривалого розвитку радянської системи влади, яка на момент розпаду СРСР вже пройшла інституційну трансформацію від

представництва членів трудових колективів на територіальне представництво місцевих громад під жорстким контролем центрального рівня державної влади. Основним інструментом такого контролю була система територіальних партійних органів — від Центрального Комітету Комуністичної партії України до районних, міських та районних у містах комітетів КПУ. Ліквідація цієї системи в 1991р. суттєво підірвала можливості центру впливати на процес здійснення влади на місцях. Однак посилення владних позицій місцевих еліт у переважному більшості випадків не отримало довготривалого підкріплення ресурсним забезпеченням. Тому на протязі всієї першої половини 1990-х рр. відбувався динамічний пошук нових форм інституційного закріплення взаємовідносин між центральним та місцевими рівнями влади.

Аналіз закономірностей розвитку політичних інститутів передбачає, перш за все, визначення суб'єктності основних акторів політичного процесу. Для України можна виділити декілька етапів, на кожному з яких політичні інститути відображали відносини між різними групами суб'єктів політики. На першому етапі будівництва нової держави, відразу після отримання суверенітету, Україна мала досить децентралізовану систему виконавчої влади. Система рад, що дісталась у спадок від СРСР, передбачала подвійне підпорядкування галузевих органів управління народним господарством та соціальною інфраструктурою, а також органів охорони правопорядку. Всі ці органи, крім підпорядкування по лінії відомства, в організаційному плані були підпорядковані відповідним управлінням та відділенням виконкомів місцевих рад. Таким чином, територіальні підрозділи ключових міністерств одночасно були структурними підрозділами обласних, районних, міських та районних у містах рад, а керівники ряду підрозділів (таких, як управління промисловості, капітального будівництва, сільського господарства, внутрішніх справ тощо) поряд із призначенням по лінії відомства, обиралися на посади членів виконкому відповідної ради на місцях. Керівник виконкому ради обирався на сесії відповідної ради і не міг бути зміщений зі своєї посади інакше як на сесії тієї ж ради. Керівники виконкомів обласних Рад концентрували в своїх руках всю повноту виконавчої влади на своїх територіях, що позбавляло центральний уряд легітимної можливості розпоряджатися місцевими ресурсами без їхньої згоди.

Ради мали вертикальне підпорядкування, а в період горбачовської «перебудови» ради вищого рівня отримали ще й право відмінити рішення органів виконавчої влади рад нижчих рівнів і навіть розпускати ці ради. Формально це було показником підвищення централізації влади, оскільки вся система рад таким чином стала жорстко підпорядкованою Верховній Раді України. Однак, оскільки більшість у самій Верховній Раді складали саме представники місцевих органів влади, державних установ місцевого рівня та підприємств, у реальності Рада своїми рішеннями закріплювала інтереси обласних еліт, пов'язані із децентралізацією.

[Аналогічний приклад можна знайти в історії, коли європейські середньовічні парламенти своїми рішеннями закріплювали суверенітет](#)

В результаті легальна можливість скасовувати рішення органів влади нижчого рівня значно підвищила можливості керівників виконкомів обласних рад контролювати розподіл ресурсів на територіях районів та міст, що входили до складу цих областей.

Друга особливість інституційної спадщини радянської організації системи виконавчої влади в Україні полягала в тому, що на території УРСР управління важкою промисловістю, транспортом та видобуванням природних ресурсів концентрувалося по лінії так званих союзно-республіканських міністерств. Ці міністерства мали подвійний статус: підпорядковуючись республіканському уряду, вони одночасно являлися територіальними підрозділами загальносоюзних міністерств. Після ліквідації СРСР колишні союзно-республіканські міністерства значною мірою втратили свої розпорядчі функції, натомість зросла компетенція керівників промислових підприємств та їх об'єднань, а також галузевих управлінь у складі виконкомів обласних рад.

Необхідно взяти до уваги те, що у радянський період можливості отримання владної ренти для керівників виконкомів рад були обмежені як жорстким антикорупційним законодавством, так і постійним наглядом за діяльністю рад із боку територіальних партійних комітетів, які були вертикально інтегрованими в загальносоюзну структуру партійного управління суспільством. В 1991р. КППС було ліквідовано, а після розпаду СРСР майже остаточно втратило чинність і антикорупційне законодавство, дія якого була значно обмежена ще з 1987р.

Внаслідок ліквідації указаних вище інституційних бар'єрів контроль над основною масою державних активів перейшов до рук окремих груп регіональних еліт, які на початку 1990-х рр. формувалися навколо виконкомів обласних рад як нових центрів прийняття владних рішень щодо перерозподілу ресурсів.

Переважає більшість дослідників — як вітчизняних, так і зарубіжних характеризують ці групи як клани. Однак насправді для груп регіональних еліт України з самого початку їх формування характерною була побудова не на засадах сімейної ієрархії (котра й є основою кланового устрою), а на функціональності пільгового доступу до ресурсів, який можна було отримати через відповідні органи влади. Голова виконкому ради, промислового об'єднання чи відомства виступав не в якості глави клану, а як ренто-орієнтований державний чиновник, який здійснює контроль над владним перерозподілом суспільних ресурсів.

Система владно-розподільчих відносин, що формувалася навколо нього, будувалася не на основі жорсткої ієрархії доступу до центра прийняття владних рішень. Вона складалася як результат боротьби за цей доступ як з боку конкуруючих між собою угруповань, зацікавлених в отриманні ресурсів, так і з боку рентоорієнтованих чиновників нижчого рівня, які змагалися між собою за право розпоряджатися конкретними ресурсами на своїх рівнях. Таким чином, угруповання регіональних еліт складалася не як жорсткі ієрархічні структури, а як мережі

зв'язків між вищими посадовими особами місцевих органів державної влади та бізнесом, що народжувався на основі пільгового отримання значних суспільних ресурсів. До цих мереж входили керівники виконкомів обласних рад та їх управлінь, включаючи управління внутрішніх справ та галузеві народногосподарські управління, а також місцевих підрозділів республіканських банків, постачальницьких організацій та контрольно-наглядових органів (у тому числі прокуратура), промислових підприємств та інших державних установ. На нашу думку, для визначення описаних угруповань доцільно застосувати категорію «обласні мережі владно-бізнесових зв'язків». Саме на основі цих мереж і розпочалося формування місцевих фінансово-промислових груп.

Як правило, члени угруповань, що займали керівні посади в державних органах та установах, були представлені в місцевих радах та їх виконавчих комітетах. Окрім того, управлінці обласного масштабу, керівники торгово-постачальницьких главків та директори великих підприємств у відповідності до традицій радянської системи державного управління мали значне представництво у Верховній Раді України. Все це надавало їм можливість закріплення правомірного характеру своєї діяльності через законотворчий процес. І хоча всю повноту влади від імені України здійснювала Верховна Рада (яка до того ж формувала і розпускала уряд та мала в своєму підпорядкуванні внутрішні війська — Національну гвардію), реальні можливості по розпорядженню державною власністю залишалися в руках обласного рівня влади.

Тому на той час місцеві органи влади роздавали право перевести розміщену на їхній території державну власність у приватну у масовому порядку і фактично без контролю з боку центральних органів влади. У той же час широке представництво місцевих угруповань в парламенті юридично знімало проблему такого контролю. Таким чином, саме обласний рівень прийняття державно-владних рішень на даний період став основним у сфері владного перерозподілу ресурсів.

Після заснування інституту Президента України і виборів на цю посаду до конкурентної боротьби за перерозподіл владних повноважень долучився новостворений апарат президентської влади, який групувався навколо фігури першого глави держави Л.Кравчука. Логіка боротьби створюваної швидкими темпами «президентської вертикалі» із «всеваддям рад» передбачала руйнування перш за все організаційних засад радянської системи державного управління, в основі якої лежало вертикальне підпорядкування по лінії рад. При цьому Президенту необхідно було створити механізм компенсації побічного ефекту руйнування централізованої радянської системи побудови виконавчої влади — посилення непідконтрольності місцевих політичних еліт. Таким механізмом стала централізація жорсткого адміністративного контролю за діяльністю органів місцевого самоврядування по лінії «президентської вертикалі».

Вже у першому кварталі 1992 р. під тиском Президента через парламент були проведені закони, відповідно до яких вертикальне підпорядкування рад було скасоване, а уряд підпорядковувався Президенту. У сфері компетенції законодавців залишилося лише погодження складу уряду з Президентом. При цьому було утворено абсолютно незалежну від впливу парламенту систему виконавчої влади,

яка складалася з місцевих державних адміністрацій на чолі з Представниками Президента. В областях та районах такі адміністрації перебрали на себе повноваження виконкомів, а в містах та селищах, де виконкоми були залишені — існували поряд із ними. Представники Президента отримали право контролювати діяльність рад та їх виконкомів і навіть місцеві бюджети, а також здійснювати нагляд за здійсненням Конституції і законодавства на даній території, фактично підмінюючи собою прокуратуру. До того ж районні та обласні ради були позбавлені своїх виконавчих органів і перетворилися на суто представницькі установи. Необхідно зазначити, що для того, щоб запобігти створенню нових мереж обласних владно-бізнесових зв'язків на основі об'єднання навколо державних адміністрацій, районний рівень виконавчої влади був передпорядкований не обласному рівню, а безпосередньо Президенту. Кожен із більше ніж двох сотень Представників Президента отримував свої повноваження саме від глави держави і був підзвітний лише йому. Призначення цих державних чиновників на посади та зміщення їх було віднесено законом винятково до повноважень Президента. Таким чином було створено законодавче підґрунтя для централізації виконавчої влади по лінії глави держави.

Однак намагання Президента створити централізовану, вертикально інтегровану систему виконавчої влади наразилося на спротив обласних мереж владно-бізнесових зв'язків, які до того ж мали значне представництво у Верховній Раді України.

Президент за умовчанням не міг спертися на стійку парламентську більшість, оскільки централізація виконавчої влади зробила б неможливим вилучення політичної ренти керівниками обласних рад, які на той час тримали в своїх руках основні механізми приватизації на місцях. До того ж представлені у парламенті обласні мережі владно-бізнесових зв'язків, намагаючись знизити вплив Президента на прийняття законів, домоглися законодавчої заборони для Представників Президента суміщати дану посаду з членством у вищому органі законодавчої влади. Після цього були припинені депутатські повноваження понад тридцяти державних чиновників, у результаті чого можливість глави держави впливати на прийняття законів істотно знизилася. У результаті представники місцевих мереж владно-бізнесових зв'язків у Верховній Раді на початку 1994 р. об'єднаними зусиллями домоглися скасування інститутів Представників Президента і місцевих адміністрацій. Було відновлено діяльність виконкомів місцевих Рад як реальних центрів прийняття владних рішень на місцях. При цьому голови Рад усіх рівнів, що керували як Радами, так і їхніми виконкомами (тобто, поєднували в своїй особі керівництво як представницькою, та і виконавчою владою на місцях) обиралися загальним голосуванням громадян, що населяли дану адміністративну одиницю. Таким чином, Президент не зміг домогтися легального права для усунення керівників областей (і навіть районів) із їхніх посад за своїм одноосібним рішенням. Децентралізація виконавчої влади була відновлена.

Однак, поряд з цим, уже в 1994 рр. проявилися ознаки хисткості положення регіональних центрів владного перерозподілу ресурсів. По-перше, через прискорену роздачу державних активів у приватну власність обсяг матеріальних та фінансових

ресурсів у руках регіональних бізнес-груп виріс настільки, що це надало останнім можливість здійснювати цілеспрямований вплив на прийняття владних рішень на обласному рівні. У той же час масштабна приватизація позбавила виконкоми територіальних рад права здійснювати контроль над більшою частиною активів на своїй території, що різко знизило цінність владно-адміністративного ресурсу на місцевому рівні. При цьому необхідно брати до уваги, що бюджетної децентралізації в країні не відбулося, тому всі фіскальні потоки від легального сектору економіки залишилися замкненими виключно на центральний рівень державної влади.

По-друге, ситуативні союзи зацікавлених груп у Верховній Раді України ніколи не були довготривалими і розпадався відразу після отримання децентралізаційних прерогатив. При цьому високий рівень фрагментації правлячої еліти на протязі першої половини 1990-х рр. породжував досить численні внутрішньоелітні конфлікти, які в свою чергу тягли за собою відсутність стабільного положення самого уряду, склад якого змінювався у середньому через кожні 15 місяців.

Зовнішні спостерігачі описують даний етап інституціоналізації влади в Україні як «безформний плюралізм», або «плюралізм за умовчанням». Вітчизняні дослідники відмічають структуризацію суб'єктів конкурентної боротьби за перерозподіл владних повноважень у першій половині 1990-х рр. на основі центрів прийняття державно-владних рішень на рівні області («регіональні адміністративно-економічні угруповання»).

У цілому конфігурація розподілу владних повноважень в Україні у вказаний період відповідала паритетному співвідношенню ресурсного забезпечення суб'єктів конкурентної боротьби. Хоча формально Президент, спираючись на підпорядкований йому уряд, був розпорядником загальнодержавних ресурсів, його можливості в цій сфері були заблоковані обласними мережами владно-бізнесових зв'язків — як через генерування відповідного правового поля їх представництвами у парламенті, так і через розмивання вертикалі виконавчої влади вже на рівні областей. Таким чином, для Президента як носія централізаторської тенденції ціна придушення центробіжних прагнень обласних еліт була занадто високою. Коридор політичного маневрування Президента обмежувався можливістю спертися на одне з найміцніших угруповань для підкорення інших. Для цього дане угруповання мало отримати певні владні прерогативи і ресурсні гарантії збереження свого статусу.

Якщо звернутися до історичних реалій періоду першої половини 1990-х рр., то побачимо, що найбільш впливовими на той час були дніпропетровська, донецька та київська мережі владно-бізнесових зв'язків, кожна з яких у свою чергу була представлена декількома конкуруючими між собою групами регіональних еліт. Саме в указаних регіонах існували центри владного перерозподілу найбільш цінних ресурсів. Так, м. Київ як великий промисловий центр і столиця держави (яка відразу стала центром діяльності фіскальних резидентів) мав найбільший серед українських міст бюджет, котрий на пільгових умовах поповнювався як із державного бюджету, так і за рахунок розпродажу надзвичайно цінних для ведення великого бізнесу столичних територій та

нерухомості. У Донецьку та Дніпропетровську знаходилися міністерства відповідно вугільної та металургійної промисловості, керівництва яких традиційно були пов'язані саме з місцевими групами інтересів, а ресурсна забезпеченість цих центрів владного перерозподілу постійно відновлювалася за рахунок видобування місцевої сировини.

Тому в своїй діяльності по підкоренню регіональних еліт Л.Кравчук як Президент послідовно спирався на дніпропетровську мережу владно-бізнесових зв'язків на протиположності донецькій (призначивши представника Дніпропетровщини Л. Кучму на посаду глави уряду з надзвичайними повноваженнями) та навпаки (призначивши на посаду тимчасово-виконуючого обов'язки прем'єра представника Донбасу Ю. Звягільського), а в якості балансу використовував київську мережу, сформовану навколо колишнього голови Київського міськвиконкому В. Згуровського. Додатково в якості спроби створити політичний інструмент для реалізації централізаційних тенденцій можна відмітити спробу Президента заснувати «партію влади» на основі націонал-патріотичних організацій, створених для боротьби з радянською системою — так званій Конгрес національно-демократичних сил. Так, глави крайових проводів Руху були призначені заступниками глав Обласних державних адміністрацій із соціально-гуманітарних питань. Проте обмеженість електорального ресурсу національно-демократичних організацій, непрофесійність їх кадрового складу та незацікавленість в участі у процесі реального державотворення зумовили провал даного політичного проекту. З іншого боку, регіональні еліти Києва, Донбасу та Дніпропетровщини не підтримували централізаторських зусиль Президента, намагаючись відстоювати власні позиції в системі виконавчої влади. При цьому відсутність жорсткої ієрархії в структурі відносин у середовищі самих цих еліт не дозволила

їх представникам у центральному органі виконавчої влади спертися на об'єднаний ресурс власного регіону для довготермінового закріплення своєї позиції в уряді.

Водночас швидкі темпи перерозподілу суспільних ресурсів у приватну власність підірвали не лише ресурсне забезпечення ієрархічного статусу обласних центрів прийняття владних рішень, але й викликали різке зубожіння населення. У результаті відбулося падіння легітимності всіх органів влади як на вищому, так і на місцевих рівнях, що у свою чергу потягло за собою підвищення невизначеності результатів конкурентної боротьби для всіх груп політичної еліти України і реальну загрозу руйнування вкрай дестабілізованої політичної системи внаслідок соціального вибуху. Вихід з цієї патової ситуації було досягнуто через тимчасову картельну угоду еліт, яка передбачала компромісне рішення: майже одночасні перевибори і Президента, і парламента, і місцевих рад.

Результат загального переформатування доступу до центрів державної влади в 1994р. став неоднозначним. Із одного боку, президентський пост зайняв Л. Кучма, виборча кампанія якого відбувалася під гаслами припинення грабіжницької приватизації, повернення жорсткого централізованого державного контролю в економіці та «наведення порядку», що мало на увазі ліквідацію безконтрольності

регіональних еліт. З іншого боку, керівники переважної більшості областей і великих міст, а також великих державних підприємств у ході виборів отримали від населення підтвердження легітимності свого владного статусу. Однак при цьому значна кількість депутатських мандатів у радах всіх рівнів, починаючи від Верховної Ради України, перейшла безпосередньо до рук бізнесменів. Цей фактор, поряд із уже описаним істотним посиленням ресурсного забезпечення фінансово-матеріального характеру, дозволив великому бізнесу вийти за рамки обласних мереж владно-бізнесових зв'язків. Статус народного депутата чи навіть керівника депутатської групи надавав лідеру регіональної фінансово-промислової групи легальну можливість отримати прямий доступ до Адміністрації Президента в обхід голови виконкому обласної чи міської ради. У результаті відбулося перенаправлення каналів доступу до перерозподілу ресурсів від регіональних центрів прийняття державно-владних рішень безпосередньо на інститут Президента.

Зменшення цінності владного ресурсу регіональних центрів виконавчої влади (виконкомів рад областей та великих міст) дозволило новому Президенту здійснити порівняно швидко відбудову президентської вертикалі виконавчої влади. Вже влітку 1994 р. Указом Президента було введено підпорядкування голів обласних і районних рад безпосередньо главі держави. Згідно діючого на той час законодавства, владні повноваження цих голів мали своїм джерелом не президентську владу, а вибір місцевого самоврядування, тому юридично Президент не мав ніяких повноважень на керівництво їхньою діяльністю. Тому протягом року між Адміністрацією Президента та виконкомами місцевих рад точилася перманентна боротьба за юридичне розмежування владних статусів. влітку 1995 р. Президент, користуючись розбіжностями інтересів між фінансово-промисловими групами і керівниками виконкомів місцевих рад, зумів провести через Верховну раду закон, який значно обмежив використання власних бюджетних ресурсів місцевими радами. Після цього боротьба між центром і регіонами за розподіл владних повноважень завершилася укладенням нової картельної угоди еліт, вирішальний вплив на створення якої здійснили фінансово-промислові групи. Юридичне оформлення ця угода отримала у вигляді Конституційного договору між Президентом і Верховною Радою.

Цей договір фактично повністю підміняв собою стару систему нормативно-правових актів, включаючи Конституцію. Всі вони могли застосовуватися лише в тій частині, яка не суперечила договорі. Президент отримував нові конституційні повноваження в сфері виконавчої влади. Перш за все, було відновлено президентську вертикаль виконавчої влади у вигляді уряду та місцевих державних адміністрацій, глав яких призначав і зміщував зі своїх посад особисто Президент. Глави державних адміністрацій підпорядковували собі діяльність місцевих рад, оскільки договір передбачав, що головою обласної (районної) ради і главою відповідної державної адміністрації є одна й та ж особа, причому обрана як голова ради загальним голосуванням виборців, які проживають на даній території.

У результаті нової картельної угоди керівники органів місцевого самоврядування отримали можливість зберегти свої владні прерогативи, але за умови підпорядкування президентській владі. Обласні та районні ради позбавлялися

виконкомів, функції яких переходили до відповідних державних адміністрацій. Таким чином галузеві органи виконавчої влади також виводилися з-під контролю рад. Виконкоми Рад були збережені лише на рівні населених пунктів, однак їхні голови обиралися загальним голосуванням населення, а не на сесії ради. Це значно збільшило затратність отримання посади глави органу місцевого самоврядування та підвищило рівень протистояння місцевих еліт. І наостанок парламент залишав за собою лише законодавчі функції, втративши право контролювати поточну діяльність уряду. Крім того, у грудні 1995 р. Президент своїм Указом затвердив формальну передачу повноважень державної виконавчої влади головам і керованим ними виконкомам рад населених пунктів, таким чином поставивши їхню діяльність під свій контроль. Зазначимо, що основою цих повноважень стало право вносити зміни в місцеві бюджети і встановлювати місцеві податки. Подібні бюджетні повноваження отримали також і місцеві державні адміністрації. Як свідчить європейська практика розмежування владних повноважень, встановлення місцевих бюджетів є прерогативою представницьких органів місцевого самоврядування за узгодженням із парламентом.

Однак те, що Президент фактично включив бюджетні питання до сфери компетенції підпорядкованої йому виконавчої влади, не означало повної політичної капітуляції всіх обласних мереж владно-бізнесових зв'язків та тих фінансово-промислових груп, які були рушійною силою діяльності цих мереж. Хоча у більшості областей та великих міст власні ресурси для великої приватизації значно скоротилися, а найбільш значимі з них опинилися під контролем центральних органів державної влади, для дрібного та середнього бізнесу доступ до місцевих центрів владного перерозподілу ще залишався актуальним. На цей час злиття влади і бізнесу вже досягло того рівня, при якому майже жоден із державних чиновників більш-менш високого рівня не залишався без власної бізнес-структури у вигляді акціонерного підприємства, банку чи фонду.

Отримавши статус керівників обласних державних адміністрацій, ряд колишніх голів обласних виконкомів навіть посилили свій владний статус. Так, відомий підприємець В. Пінчук, який розпочинав свою бізнес-діяльність на Дніпропетровщині, зазначав, що в описуваний період «весь бізнес області» вимушений був перераховувати у персональний фонд глави обласної державної адміністрації певні суми грошей за право «працювати з ним».

Таким чином, надання повноважень місцевим центрам влади від імені Президента, з одного боку, створювало правову основу для контролю глави держави за органами місцевої влади, але з іншого — надавало останнім певні владні ресурси для закріплення автономії свого владного статусу. Як і раніше, можливості Президента щодо розпорядження державними ресурсами залишалися заблокованими через колективний спротив регіональних еліт, частина яких уже була включена до складу президентської вертикалі виконавчої влади, а частина була

представлена лише в парламенті та радах різних рівнів. Тому так само як і його попередник на посаді Президента, Л. Кучма вимушений був рахуватися із впливом найбільш ресурсозабезпечених обласних мереж владно-бізнесових зв'язків — київської, дніпропетровської та донецької. При цьому дніпропетровська мережа на той час була не лише найбільш організованою, але й найменш самостійною. У той час як м.Київ і Донецька область займали вищі місця за показниками обсягу іноземних інвестицій, Дніпропетровська область майже повністю залежала від фінансування з державного бюджету. Логічно припустити, що остання обставина стала важливим фактором у виборі Президентом базової мережі владно-бізнесових відносин для кооперації при придушенні опору децентралізаційних тенденцій, що їх генерували регіональні еліти.

Наприкінці весни 1996 р. керівник Дніпропетровської області П. Лазаренко був призначений на посаду глави уряду. При цьому дніпропетровська мережа отримала пільговий доступ до державних ресурсів. Так, корпорація Єдині енергетичні системи України, очолювана Ю.Тимошенко — близькою помічницею нового прем'єра, отримала від його уряду монополію на постачання державних підприємств та установ російським газом, що поступав по державному газопроводу. При цьому в оплаті підприємств за газ було дозволено бартер, а гарантію виплати всіх можливих боргів указаної корпорації перед російською стороною брала на себе держава. Пільгові умови державного кредитування отримав дніпропетровський Приват-банк. Ряд аграрно-промислових об'єднань, пов'язаних із діючим прем'єр-міністром, отримали великі державні замовлення.

У якості балансу, який компенсував би посилення впливу дніпропетровської мережі на процес прийняття державних рішень, Президент намагався використати мережу харківську, наприкінці 1996 р. призначивши главою своєї адміністрації (яка фактично була паралельним урядом) тодішнього голову Харківської міської ради Є. Кушнарєва. Крім того, зі складу донецької мережі до президентського оточення було залучено одного із найвпливовіших її представників, який послідовно виступав за посилення централізації державної влади — М. Азарова. Восени 1996 р. він отримав надзвичайно важливу в плані контролю за владним перерозподілом ресурсів посаду глави новоствореної Державної податкової адміністрації.

Деякі автори трактують це як посилення «донецького клану». Насправді ж донецька мережа, так само як і всі інші мережі, ніколи не була внутрішньо монолітним угрупованням. Навіть відносно поверхневі журналістські розвідки відзначають наявність у ній так званих «старих донецьких» — М. Азарова, В. Бойка, Ю. Звягільського, В. Рибака, В. Януковича, яких зазвичай відносять до категорії «червоних директорів», та пов'язаних із криміналітетом «нових донецьких» — Р. Ахметова, А. Брагіна, Б. Колеснікова. У реальності високим був рівень протистояння не лише між «новими» та «старими» донецькими, але й між різними групами всередині цих умовних клітин журналістської класифікації «кланів». Тому призначення М.Азарова означало безумовне

Таким чином, чергова картельна угода між групами політичних еліт України базувалася на домовленості Президента з впливовою дніпропетровською обласною мережею владно-бізнесових зв'язків при опорі на харківську мережу в якості балансу і відстороненні частини донецької мережі (так званих «нових донецьких» та групи Ю. Звягільського) разом із менш ресурсозабезпеченими мережами інших областей від безпосереднього впливу на уряд. Правове оформлення цієї угоди було оформлене у вигляді нової Конституції, яка була прийнята в червні 1996 р.

Нова Конституція інституційно зафіксувала компроміс щодо впливу на виконавчу гілку влади між Президентом як носієм централізаторської тенденції та представленими у Верховній Раді регіональними угрупованнями. Ці угруповання через своїх представників у парламенті зберегли право надавати згоду Президенту на призначення прем'єр-міністра, затверджувати програму уряду, а також один раз протягом парламентської сесії висловити недовіру уряду (що надавало Президенту право розпуску уряду, але не означало обов'язкової його відставки).

При цьому було законодавчо закріплене суттєве розширення владних повноважень Президента. Він отримав право без узгодження з парламентом відправляти у відставку як весь уряд у цілому, так і будь-кого із членів кабінету (включаючи прем'єра). До того ж глава держави отримав право в разі відсутності згоди парламенту на представлену ним кандидатуру призначати виконуючого обов'язки глави уряду. Виконуючий обов'язки прем'єр-міністра наділявся повним обсягом повноважень прем'єра. Крім того, значна частина функцій по керівництву місцевими органами виконавчої влади реально здійснювалася не через уряд, а через Адміністрацію Президента.

Водночас ряд норм Конституції України заклали інституційну базу для правового розмежування повноважень місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування. Подальший розвиток процесу законодавчого оформлення цієї бази було здійснено в Законах «Про місцеві державні адміністрації в Україні» та «Про місцеве самоврядування в Україні». Проте через компромісний характер підходу до законотворчості указані нормативні документи визначили повноваження цих органів публічної влади переважно не на функціональних засадах, а на основі галузевої компетенції. Тому на практиці виявилось, що більшість повноважень місцевих органів виконавчої влади накладуються на компетенцію органів місцевого самоврядування. Це викликало серйозні проблеми в розмежуванні повноважень місцевих органів публічної влади. Фактично повноваження органів місцевого самоврядування, за виключенням населених пунктів, опинилися в сфері компетенції місцевих державних адміністрацій, які були більше забезпечені ресурсами державного бюджету.

Водночас ресурсозабезпечені групи використовували можливість через прямі домовленості з Президентом щодо призначення своїх прямих представників на посади голів Обласних державних адміністрацій отримувати контроль над

місцевими адміністраціями як частинами державного механізму перерозподілу ресурсів. Таким чином, із одного боку ресурсозабезпечені угруповання, включаючись у систему виконавчої влади, поступово прибирали до своїх рук джерела владної ренти, а з іншого — вимушені були постійно демонструвати лояльність Президенту, котрий управляв розподілом цих джерел.

У вказаний період картельна угода між центральним рівнем державної виконавчої влади та місцевими мережами владно-бізнесових зв'язків базувалася на тому, що центр, який управляв стратегічними галузями економіки, лояльно відносився до місцевих еліт, дозволяючи їм фактично самостійно вирішувати питання відносин власності на своїх територіях, формування місцевих фінансових потоків, а також здійснювати вплив на діяльність місцевих правоохоронних та судових органів. У свою чергу, лояльність до центру місцевих мереж була гарантовано забезпечена централізованою системою розподілу державних ресурсів, яка базувалася на вертикальній інтеграції української економіки. При цьому центральний рівень виконавчої влади утримував статус загальновизнаного всіма місцевими мережами арбітра у вирішенні міжкорпоративних конфліктів щодо перерозподілу власності та сфер впливу. У цілому таку модель виконавчої влади з повним правом можна охарактеризувати як моноцентричну патримоніалістську.

При цьому у рамках формальної централізації виконавчої влади одночасно закладувалися підвалини її децентралізації. Скорочення обсягу державних активів, які Президент вимушений був постійно роздавати задля збереження свого статусу, підривав можливості централізованого контролю над діяльністю місцевих органів виконавчої влади, кадровий склад яких все більше зрощувався з ресурсозабезпеченими угрупованнями як місцевого, так і загальноукраїнського масштабу.

Це проявилось вже у ході парламентських виборів 1998 р., коли Адміністрація Президента вимушена була рахуватися з неконтрольованістю результатів виборчої кампанії в ряді округів, контрольованих певними ресурсозабезпеченими угрупованнями (група П. Лазаренка, «нові донецькі», група Суркісів-Медведчука). Президентські вибори 1999 р. Л. Кучмі вдалося виграти лише за рахунок використання апробованої перед цим у Російській Федерації технології залякування великого бізнесу загрозою «реставрації комунізму», яка забезпечила діючому Президенту ситуативну підтримку не лише найбільш ресурсозабезпечених угруповань, але й середнього і навіть дрібного бізнесу.

Після цих виборів протиріччя між носіями централізаторської та децентралізаторської тенденцій знову загострилися. Потенціал, який на той час був накопичений ресурсозабезпеченими угрупованнями, що опиралися на ресурси промислово розвинених та торгово-трейдерських регіонів, дозволяв їм переорієнтуватися від доступу до Президента як центра перерозподілу державних

активів та владної ренти на самостійні домовленості щодо розподілу сфер впливу. В інституційному плані це передбачало не лише перенесення центра боротьби за формування вищого органу виконавчої влади з Адміністрації Президента в парламент, але й автономізацію прийняття владних рішень на рівні окремих областей.

Намагаючись протистояти тенденціям децентралізації державної влади, Л. Кучма на початку 2000 р. ініціював проведення референдуму, на якому були схвалені президентські пропозиції щодо реформатування системи державної влади. Ці пропозиції передбачали значне скорочення кількості депутатів парламенту та створення його верхньої палати, яка отримувала б право затверджувати прийняті нижньою палатою законопроекти. При цьому членами верхньої палати, яка представляла б регіони, мали стати глави відповідних обласних адміністрацій, які б призначалися Президентом. Фактично реалізація положень референдуму підривала б можливість фінансово-промислових груп впливати на прийняття державних рішень через механізм парламенту. Це було прямим порушенням умов картельної домовленості між ними та Президентом, яка була укладена при прийнятті Конституції 1996р. Тому всі ресурсозабезпечені групи єдиним фронтом виступили проти президентських ініціатив.

Оскільки придушення такого виступу виглядало надзвичайно затратним, Л. Кучма відмовився від своїх пропозицій щодо посилення централізації виконавчої влади.

У подальшому доступне для нього поле політичного маневрування звузилося до розподілу частин механізму державної влади між найпотужнішими фінансово-промисловими групами в обмін на визнання ролі Президента як арбітра у вирішенні міжлітніх суперечок. Проте зосереджений в руках цих груп обсяг ресурсів був уже цілком достатнім для того, щоб спільно здійснювати вирішальний вплив на прийняття державних рішень всупереч волі Президента, який до того ж вичерпав конституційний термін своїх повноважень.

У грудні 2004р. Законом «Про внесення змін і доповнень до Конституції України» позиція Президента як домінуючого суб'єкта прийняття державно-владних рішень була ліквідована. Натомість було створено нову конституційну модель влади, яка дозволяла фінансово-промисловим групам боротися за ресурси безпосередньо через своє представництво у парламенті та місцевих радах. Формування депутатського корпусу мало здійснюватися виключно через партії та громадські об'єднання, які всі в тій чи іншій мірі були підконтрольні цим групам.

Таким чином, уряд як вищий орган виконавчої влади, підпорядковані йому відомства,

а також обласні адміністрації були розподілені між основними угрупованнями бізнес-еліти. Моноцентрична модель виконавчої влади змінилася на поліцентричну, в якій реальними центрами прийняття владних рішень стали не органи державної влади, а бізнес-еліти. З 1.01.2006 р вступили в дію доповнення до Конституції України від 8.12.2004 р, які суттєво обмежили повноваження президента і посилили повноваження прем'єр-міністра. Прем'єр фактично став ключовим гравцем

в політичній системі. Перерозподіл повноважень посилює суперництво між президентом і прем'єром, а також між Кабінетом Міністрів і Парламентом.

Проте в умовах значного скорочення суспільних ресурсів їх розподіл на окремі сфери інтересів не дозволяв найвпливовішим бізнес-угрупованням підтримувати звичні для них темпи відчуження цих ресурсів на свою користь. Тому така модель влади виявилася нестійкою. Вже через декілька місяців після її встановлення розгорнулася політична криза, викликана зіткненням інтересів різних бізнес-груп. У рамках поліцентричної моделі вона не знайшла свого вирішення. У результаті виникло ситуативне об'єднання периферійних бізнес-груп, які були фактично відтиснуті від процесу владного перерозподілу найбільш значимих ресурсів, навколо найбільш впливової групи на чолі з Р. Ахметовим. Це привело до часткової реставрації моноцентричної системи виконавчої влади, центральним елементом якої став інститут глави уряду. Периферійні бізнес-групи були поставлені під політичний контроль монополістів і таким чином видалені з поля конкурентної боротьби за владу як її окремі суб'єкти.

Після заміни уряду В. Януковича урядом Ю. Тимошенко ця система не зазнала суттєвих змін. У той же час необхідність роздачі державних ресурсів найвпливовішим бізнес-групам в обмін на їх лояльне ставлення до глави уряду потребувала нових джерел забезпечення такої політики. Тому було відновлено практику кредитних займів від Міжнародного валютного фонду, основна частина яких переходила до олігархічних груп через рефінансування Національним банком України підконтрольним їм банків. Однак розгортання другої хвилі світової фінансової кризи в 2009 р. поставило під загрозу доступ експортерів української сировини до ряду традиційних для них зовнішніх ринків збуту, що поставило значну частину вітчизняних бізнес-груп перед перспективою різкого зниження капіталізації їхніх активів. У свою чергу, це спровокувало посилення прагнення домінуючої групи на чолі з главою уряду до різкого прискорення темпів нарощування власної ресурсної бази за рахунок зменшення роздачі підконтрольних уряду ресурсів іншим групам. Утримання моделі «ресурси в обмін на лояльність» стало занадто затратним. Необхідність придушення спротиву найвпливовіших бізнес-груп зменшенню ресурсних надходжень від уряду викликала до життя посилення централізації виконавчої влади і нівелювання парламентського контролю за її діяльністю, щоб мінімізувати затрати на боротьбу з представниками цих груп у законодавчому органі.

Так, уряд Ю. Тимошенко продовжував утримувати владу незважаючи на те, що через вихід бізнес-еліт із укладеної при його формуванні картельної угоди парламентська коаліція давно перестала існувати. З іншого боку, відсутність підтримки уряду Ю. Тимошенко з боку найвпливовіших бізнес-груп надала можливість В. Януковичу після перемоги на президентських виборах 2010 р. не лише усунути цей уряд без перевиборів парламенту, але й повернути підпорядкування всієї виконавчої влади інституту Президента.

Таке підпорядкування було здійснене через визнання Конституційним Судом невідповідності конституційним положенням процедури прийняття змін до

Конституції від 08.12.2004 р. Після цього з 30.09.2010 р в Україні було відновлено дію старих положень Конституції 1996 р., відповідно до яких Президент повернув собі контроль над державною виконавчою владою. Крім того, 07.10.2010 р. відбулося прийняття нової редакції закону про Кабінет Міністрів, що закріпило домінуючий статус Президента в системі органів державної влади і поставило Кабінет Міністрів в майже повну залежність від глави держави. Так, Кабмін, хоча і визнаний вищим органом у системі органів виконавчої влади, знову став відповідальний перед Президентом України та підконтрольний і підзвітний Верховній Раді. Президент повернув собі право призначати прем'єр-міністра (за згодою парламентської більшості) і за його поданням членів уряду, а також відправляти уряд у відставку. Разом із цим законом через парламент було проведено зміни ще до 32 законів, щоб привести їх у відповідність до рішення Конституційного Суду про скасування політичної реформи 2004 р. 10.12.2010 р. було прийнято Указ Президента «Про оптимізацію системи центральних органів влади», за яким глава держави отримав право призначати керівників центральних органів виконавчої влади та їх заступників. Як відзначають деякі дослідники, це навіть перевищило обсяг президентських повноважень за часів Л. Кучми.

Крім того, через скорочення загального обсягу ресурсів у країні угруповання, яке склалося навколо В. Януковича, вимушене було порушити картельну угоду з обласними мережами владно-бізнесових зв'язків і вдертися до чужих сфер впливу. На адміністративні посади в ряд областей та великих міст були призначені особи, пов'язані з цим угрупованням. Під їх впливом відбувалося досить жорстке переформатування усталених владно-бізнесових відносин в ряді регіонів.

Проте нової централізації виконавчої влади в країні вже не відбулося, оскільки новий Президент вимушений був рахуватися з силою найвпливовіших бізнес-груп як реальних центрів прийняття владних рішень. Тому механізм виконавчої влади як джерело владної ренти знову був розподілений між декількома найбільш впливовими угрупованнями, які перебували у стані гострої конкурентної боротьби за доступ до державних ресурсів в умовах затяжної економічної кризи. Так, група Р. Ахметова—С. Тарути отримала контроль над транспортною галуззю, група Д.Фірташа—Ю.Бойка-С.Львовичкіна — сферу енергетики та користування надрами (при цьому обидві групи отримали представництво у виконавчій владі на рівні віце-прем'єрів, а С. Львовичкін, крім того, отримав посаду глави президентської адміністрації). Група І. Коломойського-Г. Боголюбова зберегла за собою домінуюче положення у приватній банківській сфері та в авіаційних перевезеннях. Президент не міг приймати самостійні від впливу цих угруповань політичні дії без створення власної фінансово-промислової групи, яка й формувалася швидкими темпами за рахунок ренти від прийняття владних рішень Президентом та його довіреними особами в органах та установах державної влади. Однак утворення цієї групи різко скоротило частку суспільних ресурсів, на відчуження яких на свою користь розраховували всі інші угруповання.

Насильницьке відсторонення від центрів прийняття державних рішень фінансово-промислової групи, тісно пов'язаної з В. Януковичем, привело до

порушення нестійкої рівноваги картельної міжелітної угоди, чим миттєво скористалися зовнішні сили для входу у внутрішньополітичний простір України. Крім того, до регіональних центрів прийняття державних рішень у декількох найбільш значимих в економічному відношенні областях прорвалася група І. Коломойського—Г. Боголюбова. У результаті виникла загроза відсторонення ряду вітчизняних еліт від контролю за виділеними їм за результатами попередніх домовленостей сегментами державного механізму і, відповідно, втрати значної частини активів.

Тому великий бізнес перейшов до безпосереднього управління найбільш економічно значимими регіонами. Група І. Коломойського—Г. Боголюбова взяла під контроль Дніпропетровську, Запорізьку, Одеську та Харківську області, а також ряд районів Донецької, Луганської та Полтавської областей. Група Р. Ахметова—С. Тарути — частину районів Донецької області, група О. Єфремова — частину районів Луганської області. Останні дві групи за допомогою зовнішніх сил навіть проголосили на контрольованих ними територіях створення незалежних від центральної влади державних утворень.

В умовах суттєвого послаблення державного механізму розширили сферу свого впливу на місцеві органи державної влади та органи місцевого самоврядування регіональні еліти інших областей. Група П. Порошенка—І. Кононенко, яка опанувала пости президента та спікера парламенту, виявилась заблокованою в прийнятті внутрішньополітичних рішень соціально-економічного блоку зовнішньополітичними суб'єктами через інститути глав уряду (прем'єр-міністр до того ж вступив у спілку з групою Р. Ахметова—С. Тарути) та Нацбанку.

Нова розстановка сил серед мереж владно-бізнесових зв'язків викликала до життя рух в сторону укладення нової картельної угоди еліт на основі територіальної децентралізації державної влади. Однак така угода не була втілена в життя, оскільки адміністративний ресурс груп І. Коломойського—Г. Боголюбова, Д. Фірташа—Ю. Бойка—С. Львовичкіна та О. Єфремова було підірвано за посередництвом зовнішніх суб'єктів, а група Р. Ахметова—С. Тарути, яка понесла тяжкі втрати від боротьби з конкурентами, погодилася на визнання домінуючої ролі президентської мережі владно-бізнесових зв'язків. Проте входження у внутрішньополітичний простір України конкуруючих зовнішніх суб'єктів, які ставлять за мету розподіл між собою економічних активів на територіальних засадах, зробив невідворотним процес децентралізації державної влади в країні.

У цілому еволюція політичної системи в Україні відбувалася під впливом відсутності повного переважання ресурсів у домінуючого актора, що постійно відтворювало ситуацію, при якій придушення місцевих мереж владно-бізнесових зв'язків потребувало високих затрат на фоні постійної загрози з боку зовнішніх конкурентів.

Усе це в комплексі стимулювало серію «картельних угод», які вичерпувалися в силу обмежень, заданих політичними інститутами (обмеження термінів перебування Президента при владі і конкурентні вибори), в результаті чого конфлікти еліт завершувалися новими інституційними компромісами на основі

перерозподілу владних повноважень між центральним і місцевими рівнями публічної влади.

Ключовими моментами інституційного закріплення такого перерозподілу можна вважати:

1) 1992 р. — запровадження місцевих державних адміністрацій на чолі з представниками Президента України та ліквідацію виконавчих комітетів місцевих рад;

2) 1994 р. — скасування системи місцевих державних адміністрацій та відновлення виконкомів рад як органів місцевого самоврядування;

3) 1995 р. — ліквідацію виконкомів обласних і районних рад та відновлення місцевих державних адміністрацій на чолі з головами відповідних рад;

4) 1996-1998 рр. — закріплення даного положення в Конституції України та Законах «Про місцеве самоврядування» і «Про місцеві державні адміністрації»;

5) 2004-2006 рр. — передача контролю над виконавчою владою від Президента до парламенту шляхом конституційної реформи;

6) 2010 р. — повернення Президентом контролю над виконавчою владою шляхом скасування конституційної реформи 2004 р.;

7) 2014 р. — повторна передача контролю над виконавчою владою від Президента до парламенту шляхом відновлення конституційної реформи 2004 р.;

8) 2016 р. — встановлення президентським угрупованням контролю над виконавчою владою шляхом проведення власного ставлення на пост глави уряду.

Основною рушійною силою еволюції політичної системи в Україні стала конкурентна боротьба ресурсозабезпечених груп за доступ до владних центрів перерозподілу суспільної власності та фондів суспільного споживання. Ці групи використовували інститути державної влади і місцевого самоврядування у якості механізмів задоволення своїх власних потреб, сприяючи формуванню таких інституційних механізмів, які закріплювали їх привілейоване положення. При цьому через постійне зниження обсягу ресурсів, доступних для присвоєння цими групами конкурентна боротьба між ними мала тенденцію до загострення. Картельні угоди між представниками груп укладалися з урахуванням того, що ні одна з цих груп не мала достатнього ресурсного забезпечення для довготривалого закріплення власного становища. Тому ці угоди були націлені не на створення стійкої конфігурації інститутів влади, а на можливість їх найменш затратного переформатування у відповідності з динамікою балансу сил. У результаті серії таких угод механізм державної влади як джерело владної ренти був розподілений між декількома найбільш впливовими угрупованнями, які перебувають у стані гострої конкурентної боротьби між собою за доступ до суспільних ресурсів в умовах затяжної економічної кризи.

Форма державного устрою та державного правління України

Сучасна політична система в Україні визначається Конституцією від 1996 р. з поправками, прийнятими в грудні 20014р. Згідно з Конституцією Україна є суверенною і незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою. Демократичний характер української держави конституційно закріплюється через республіканську форму правління і принципи народного суверенітету: «Україна є республікою. Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ», «Державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову».

За формою державного (політичного) режиму Україна є демократичною державою. Конституційний лад України ґрунтується на принципі пріоритету прав і свобод людини та громадянина. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Народ здійснює владу безпосередньо через органи державної влади та органи місцевого самоврядування.

За формою державного устрою Україна є унітарною державою. Унітарна форма державного устрою для України є найбільш виправданою, оскільки вона відповідає її етнічному складу, історичному минулому, економічним і культурним реаліям. Систему її адміністративно-територіального устрою складають: Автономна Республіка Крим, області, райони, міста, райони в містах, селища й села. Міста Київ та Севастополь мають спеціальний статус, який визначається законами України.

Форму державного правління в Україні Конституція визначає лише в найбільш загальній формі, проголошуючи її республікою. Та чи інша форма республіканського правління — президентська, парламентарна чи змішана — в Конституції конкретно не визначається. Висновок про неї можна зробити на підставі аналізу повноважень вищих органів державної влади та їх співвідношення, передусім стосовно такої важливої ознаки форми держави, як спосіб формування і функціонування уряду.

Найважливішим конституційним принципом є *розподіл державної влади на законодавчу, виконавчу і судову*, кожна з яких діє незалежно, самостійно, у взаємодії з іншими гілками влади на засадах взаємних стримувань і противаг). В той же час влада в Україні є єдиною.

Різні гілки державної влади, як правило (виключення може бути встановлене лише Конституцією), не мають права взаємного делегування своїх функцій і повноважень.

Принцип розподілу гілок влади закріплений в ст. 6 Конституції України. Він означає:

— по-перше, розподіл функцій між державними органами відповідно до вимог праці;

— по-друге, закріплення певної самостійності кожного органу влади при здійсненні своїх повноважень;

— по-третє, наділення кожного органу можливістю протиставляти свою думку рішенню іншого органу, контролюючи цим повною мірою його дії.

Законодавча влада делегована народом Верховній Раді (парламенту). Компетенція парламенту України визначена в IV розділі Конституції «Верховна Рада України».

Виконавча влада — це гілка державної влади, яка направлена на виконання законів і інших нормативних актів. Вона представлена Кабінетом Міністрів України і іншими органами виконавчої влади (розділ VI Конституції).

Судова влада здійснює правосуддя. Вона керується лише законом і не залежить від суб'єктивних впливів законодавчої або виконавчої влади (розділ VIII Конституції).

Особливе місце в системі органів влади займає Президент України, що є главою держави і має широкі повноваження в різних областях державного управління.

Разом із вказаними в ст. 6 Конституції гілками державної влади фактично діє і конституційно визнана **контрольно-наглядова (наглядово-інспекційна) влада** (Рахункова палата Верховної Ради, Генеральна Прокуратура, Національний аудиторський комітет, Державна пробірна палата України).

Реалізація принципу розподілу гілок влади покликана запобігти концентрації всієї державної влади в руках однієї особи або одного органу, що, як показує історичний досвід, приводить до свавілля в керівництві державою і суспільством.

Необхідною умовою ефективного втілення цього принципу в практику організації і діяльності державного апарату є створення системи взаємних стримувань і противаг між органами, які належать до різних гілок влади.

Для взаємних стримувань і противаг різних гілок державної влади передбачені:

— право Президента України за певних умов достроково припинити повноваження Верховної Ради або накладити вето на закон, прийнятий Верховною Радою;

— повноваження Верховної Ради України по ухваленню резолюції недовіри Кабінету Міністрів України, що тягне за собою його відставку, а також по зміщенню Президента з його поста у порядку імпічменту;

— обов'язковість скасування будь-якого державного акту після того, як Конституційний Суд встановив його невідповідність діючій Конституції, а також можливість оскарження рішень органів державної влади і результату виборів Президента або депутата ради будь-якого рівня в судовому порядку.

Розподіл влади на три гілки є неповним, оскільки важливе місце в системі державної влади займають глава держави (Президент), а також контрольно-наглядові органи, що не відносяться до жодної з гілок.

Систему органів державної влади України також можна розділити по вертикалі — на центральні і місцеві органи влади. До центральних відносяться Верховна Рада,

Президент, Кабінет Міністрів і міністерства, суди. До місцевих — державні адміністрації в областях, районах, містах Києві і Севастополі.

Глава держави — Президент, що обирається громадянами України на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом всезагального таємного голосування (у цьому її відмінність від парламентської форми правління, де Президент обирається парламентом) терміном на п'ять років. Президент України має досить вагомі власні прерогативи, які дозволяють йому діяти незалежно від парламенту і уряду; він є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод громадян, має право розпустити парламент, призначити і звільнити деяких посадових осіб.

Президент України на основі та на виконанні Конституції і законів України видає укази та розпорядження, що є обов'язковими до виконання на території України.

За узгодженням з Верховною Радою Президент України призначає на посади і звільняє з посад Прем'єр-міністра, Генерального прокурора, за поданням Прем'єр-міністра призначає членів Кабінету Міністрів України, керівників інших центральних органів виконавчої влади, а також голів місцевих державних адміністрацій.

Президент припиняє повноваження Верховної Ради, якщо впродовж тридцяти днів однієї чергової сесії пленарні засідання не можуть розпочатися; підписує закони, прийняті Верховною Радою; має право вето щодо прийнятих Верховною Радою України законів із наступним поверненням їх на повторний розгляд Верховної Ради тощо.

У свою чергу Верховна Рада призначає вибори Президента та усуває його з посади в порядку імпічменту, передбаченому ст. 111 Конституції України.

Єдиним загальнонаціональним представницьким органом законодавчої влади в Україні є **парламент** — Верховна Рада України, до конституційного складу якої входить чотириста п'ятдесят народних депутатів України.

В Україні поряд з Президентом діє Прем'єр-міністр, уряд, відповідальний перед Президентом та підконтрольний і підзвітний Верховній Раді.

Конституційну більшість Ради становлять 75 % голосів її депутатів. Верховна Рада обирає зі свого складу Голову Верховної Ради України, Першого заступника та заступника Голови Верховної Ради України. До повноважень Верховної Ради України належить прийняття законів, затвердження Державного бюджету України та внесення змін до нього, рішення щодо схвалення Програми діяльності Кабінету Міністрів; вона подає Президенту України кандидатуру на призначення Прем'єр-міністра та членів уряду. За пропозицією не менш як однієї третини народних депутатів України від її конституційного складу Верховна Рада може розглянути питання про відповідальність Кабінету Міністрів України та прийняти резолюцію недовіри Кабінету Міністрів більшістю від конституційного складу Верховної Ради України.

Кабінет Міністрів України відповідальний перед Президентом України, підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України. До складу Кабінету Міністрів

входять Прем'єр-міністр України, Перший віце-прем'єр-міністр, віце-прем'єр-міністри, міністри. Кабінет Міністрів України складає свої повноваження перед новообраною Верховною Радою України. Відставку всього складу Кабінету Міністрів, за Конституцією, викликає також відставка Прем'єр-міністра України та прийняття Верховною Радою резолюції недовіри Кабінету Міністрів України.

Колегіальний орган виконавчої влади — Кабінет Міністрів і вищі суди — Конституційний Суд, Верховний Суд і Вищий Господарський Суд. Вони обираються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування терміном на чотири роки.

Конституційний Суд України дає офіційне тлумачення Конституції України і законів України. Із цих питань Конституційний Суд приймає рішення, які є обов'язковими до виконання на території України, остаточні й не можуть бути оскаржені.

Автономна Республіка Крим є невід'ємною складовою України, включає 14 адміністративних районів. Адміністративний центр — місто Сімферополь. АРК має власну Конституцію, яку приймає Верховна Рада АРК та затверджує Верховна Рада України. Нормативно-правові акти Верховної Ради АРК та рішення Ради Міністрів АРК не можуть суперечити Конституції і законам України та приймаються відповідно до Конституції України, законів України, актів Президента України і Кабінету Міністрів України та на їх виконання.

Виконавчу владу в областях і районах, містах Києві та Севастополі здійснюють **місцеві державні адміністрації**, їхній склад формують голови місцевих державних адміністрацій. Останні, у свою чергу, призначаються на посаду і звільняються з посади Президентом України за поданням Кабінету Міністрів. При здійсненні своїх повноважень вони відповідальні перед Президентом України та перед Кабінетом Міністрів, підзвітні й підконтрольні органам виконавчої влади вищого рівня.

Таким чином, основними напрямками формування й розвитку політичної системи України є: побудова демократичної соціальної правової держави; утвердження громадянського суспільства; подальший розвиток і вдосконалення політичних відносин, політичних принципів та норм; зростання політичної свідомості та політичної культури суспільства і особи; вдосконалення діяльності засобів масової інформації.

Тема 3. Держава в політичній системі суспільства

1. Теорії походження держави. Сутність та політичні функції держави. Концепція правової держави.
2. Поняття та ознаки держави. Державний суверенітет.
3. Функції та сутність держави.
4. Форма держави (державний лад: форма державного правління (монархія та її види; республіка та її види); форма державного устрою.

Теорії походження держави. Сутність та політичні функції держави. Концепція правової держави

У сучасному світі існують різні *теорії щодо походження держави і права*.

1. **Патріархальна** (Конфуцій, Аристотель, V—IV ст. до н. е.): повноваження глави держави подібні владі батька в родині (патріарха), держава є закономірним продуктом історичного розвитку патріархальної родини. Родини об'єднуються в селища, а селища в державу.

2. **Теологічна** (Фома Аквінський, Марсілій Падуанський, Жак Марітен, XII—XIII ст.): державна влада походить від Бога, верховний правитель є або уособленням божества, або його представником на Землі. Будь-яке посягання на владу правителя є посяганням на самого Бога і заздалегідь приречене на невдачу. Поняття «держава» і «влада правителя» ототожнюються. Лише церква, як пряме представництво Бога на Землі, може критикувати правителя або позбавляти його влади під приводом того, що дії правителя не відповідають божій волі.

3. **Теорія завоювання** (наси́льства) (Л. Гумплович, К. Оппенгеймер, К. Каутський, Є. Дюринг, кінець XVIII—XIX ст.): вирішальною причиною виникнення держави і права є поневолення сильнішими племенами більш слабких, які в результаті зовнішнього насильства перетворилися на експлуатований клас. Завойовники-експлуататори створили державу для збереження свого панування над підкореними племенами.

4. **Теорія суспільного договору** (Т. Гоббс, Дж. Локк, Ш. Л. Монтеск'є, Ж. Ж. Руссо XVI—XVIII ст.) виділяє передумовою формування держави «природний стан суспільства», де відносини між індивідами нічим не врегульовані. Держава і право виникають з об'єктивної потреби людей у спеціальному механізмі, який міг би регулювати відносини між індивідами, вирішувати соціальні конфлікти. Виходячи з цієї необхідності люди домовилися між собою про передачу своїх політичних прав (або їх частини) загальній організації, створивши таким чином державу.

5. **Психологічна** (Ж. А. де Гобіно, Х. Чемберлен, З. Фрейд, Г. Тард, Л. Петражицький, XIX—XX ст): причини виникнення держави і права виводяться з особливостей людської психіки, якій властива потреба підкорятися і наслідувати

лідера — особистості, здатної керувати суспільством від народження. Держава є організацією для здійснення такого керівництва.

6. Органічна (Г. Спенсер, XIX—XX ст): держава розглядається із соціал-дарвіністських позицій як результат органічної еволюції, коли у ході зовнішніх воєн і завоювань відбувається природний відбір. Це приводить до появи урядів, які кепують соціальним організмом, що на думку прихильників даної теорії уподібнюється організму людському.

7. Марксистська (К. Маркс, Ф. Енгельс, XIX ст.): держава і право не нав'язані суспільству ззовні, а є результатом природно-історичного процесу. Поділ праці, виникнення приватної власності і концентрація її у руках частини суспільства привели до виникнення соціально-економічних класів і класових суперечностей. Пануючий в суспільстві клас сконцентрував у своїх руках не лише власність, а й необхідну для її захисту політичну владу. У цих умовах існуюче при родовому ладі громадське самоврядування поступово замінилося спеціальною політичною організацією — державою, за допомогою якої пануючий клас захищає свої інтереси, підтримуючи своє привілейоване становище в суспільстві і придушуючи опір експлуатованих класів. Зі зникненням розподілу суспільства на класи і класової боротьби необхідність в державі відпадає і вона відмирає, поступаючись федерації самоврядних громад.

Поняття та ознаки держави. Державний суверенітет

Поняття «держава» зазвичай вживається у двох значеннях:

- **у широкому значенні:** спільність людей, що проживає на певній території, представлена і організована органом вищої влади. У такому розумінні поняття «держава» тотожне сумі понять «країна» і «політично організований народ» («нація») як сукупності всіх організованих в державу громадян;

- **у вузькому значенні:** політична організація й система установ, які здійснюють верховну владу над населенням, яке живе на території певної країни. Вона існує разом з іншими політичними організаціями: партіями, профспілками тощо.

Держава — це суверенна політико-територіальна організація суспільства, керована апаратом управління, що виражає свою волю в загальнообов'язкових юридичних нормах і реалізує її за допомогою апарату примусу, податкової системи та інших інститутів, що забезпечують існування і реалізацію інтересів цього об'єднання як єдиної системи різноманітних соціальних груп.

Держава є універсальною формою політичної організації суспільства. Універсальність держави полягає в її реальній можливості керувати соціально неоднорідним суспільством, у наявності спеціальних органів, що забезпечують їй можливість реалізувати політичну владу, застосувати примус, надавати своїм інтересам загальнообов'язкового характеру. Тому саме державі приділяється центральне місце в політичній системі суспільства.

Основні ознаки держави:

1. *Відділення публічної влади від суспільства*, її неспівпадіння з організацією всього населення. Влада в державі зосереджується в руках професійного апарату управління, інші члени держави не мають доступу до цієї діяльності. Ця ознака відрізняє державу від родоплемінної організації, заснованої на принципах самоврядування.

2. *Територія держави*. Закони й повноваження держави розповсюджуються на людей, що проживають на певній території. Сама держава будується не за кровноспорідненою або релігійною ознакою, а на основі територіальної і, зазвичай, етнічної спільності людей.

3. *Суверенітет*, тобто верховна влада на певній території. Держава має вищу владу, рішення якої є обов'язковими для всіх громадян, організацій і установ. Лише їй належить право на видання законів і норм, обов'язкових для всього населення.

4. *Монополія на легальне застосування насильства і фізичного примусу*. Діапазон державного примусу надзвичайно широкий — від обмеження свободи до фізичного знищення людини. Саме це визначає особливу дієвість державної влади. Для виконання функцій примусу держава має спеціальні засоби — озброєні загони, в'язниці тощо, а також органи — армія, поліція, служба безпеки, суд, прокуратура.

5. *Право на встановлення податків і зборів з населення*. Податки необхідні для утримання державних службовців і матеріального забезпечення державної політики: оборонної, економічної, соціальної та ін.

6. *Обов'язковість членства в державі*. На відміну, наприклад, від такої політичної організації, як партія, перебування в якій є добровільним і не обов'язковим для населення, державне громадянство людина отримує з моменту народження.

7. *Претензія на представництво суспільства як цілого й захист загальних інтересів та загального блага*.

8. *Наявність державної атрибутики* (прапор, герб, гімн).

У сучасному міжнародному праві виділяють три мінімальні ознаки держави:

- територія, яку контролює держава;
 - народ, що проживає на даній території і об'єднаний правовим союзом громадян — громадянством (у європейській правовій традиції, починаючи з XIX ст., він називається нацією);
 - суверенна влада, що здійснює ефективний контроль хоча б над більшістю території й населення країни.
-

Державний суверенітет — верховна влада усередині країни й незалежність у відносинах з іншими країнами.

Суверенітет є характерною рисою, що відрізняє державу від інших політичних організацій.

Будучи суверенною, державна влада:

- по-перше, поширюється на все населення, на всі недержавні організації;
- по-друге, вона наділяється винятковим правом видавати обов'язкові для всіх закони й інші нормативні акти, здійснювати правосуддя, установлювати й стягувати податки й збори;
- по-третє, держава має в своєму розпорядженні особливі органи й установи, у тому числі для здійснення примусу (армія, поліція тощо).

Суверенітет держави вказує на її внутрішню і зовнішню незалежність від будь-яких форм влади. Зовнішній суверенітет відображається в незалежності державної влади і держави в цілому від владного впливу інших держав та їхніх об'єднань у процесі здійснення своєї політичної влади. Внутрішній суверенітет відображається, насамперед, у незалежності державної влади від таких видів соціальних владних інститутів, як влада родини, влада партії, влада церкви, корпоративна влада, влада засобів масової інформації, влада кримінальних об'єднань. Крім того, внутрішній суверенітет указує на верховенство державної влади відносно цих видів соціальної влади, тобто більш високе її положення, обумовлене більшою повнотою владних функцій. Тільки державна влада має право на видання загальнообов'язкових юридичних норм. Тільки державна влада має право на здійснення законного примусу до виконання закону. Тільки державна влада має законне право на притягнення правопорушника до юридичної відповідальності за скоєне правопорушення. Тільки державна влада має право на здійснення оподаткування, що надає ресурсне забезпечення для виконання державних рішень та утримання апарату держави.. Суверенітет також відображає неподільність державної влади.

Наявність монопольних владних прав і потужних організаційних, фінансових, силових важелів впливу на суспільство ставить державу в особливе положення серед інших політичних організацій, які здійснюють політичну владу.

Реалізація суверенітету пов'язана із здійсненням суб'єктом влади владних дій із здійснення свого панування. Кінцевою метою цих дій є пільговий доступ до ресурсів та цінностей, які перебувають у власності цього суспільства. У самому суспільстві змагання за доступ до обмеженої кількості ресурсів передбачає конкурентну боротьбу між різними угрупованнями та соціальними групами, що перешкоджає об'єднанню всього суспільства як реального суверена.

Функції та сутність держави

Для того щоб успішно реалізувати державну владу, її суб'єкт повинен створити певний рівень концентрації ресурсів влади, достатній для довготермінового вирішального впливу на процес прийняття державних рішень, а в оптимальному випадку — і контролю над цим процесом.

Теоретично в державі сучасного демократичного типу, де сувереном є вся нація, має бути реалізований принцип об'єднання владних ресурсів усіх громадян (народу, нації) на основі суспільної інтеграції (що в принципі можливо лише за умови рівномірного розподілу ресурсів між громадянами). Останні делегують цей об'єднаний владний ресурс правлячій еліті, яка й реалізує від імені нації авторитарний перерозподіл ресурсів у суспільстві. Однак, оскільки основна маса громадян фактично не в змозі здійснювати контроль над діями правлячої еліти, на цьому етапі виникає відчуження державної влади від її формального джерела — нації.

Функції держави — це основні напрямки її діяльності, які відображають соціальну спрямованість цієї держави.

По суті, усі функції держави зводяться до захисту інтересів носія державного суверенітету (так званого джерела влади), яким може бути або одноосібний правитель, або правляче угруповання (еліта), або народ («нація»). Інтереси громадян захищаються відповідно до міри їх впливу на державну владу. Це знаходить відображення в існуючій у цій державі правовій системі.

Сутність держави проявляється через її соціальне призначення, яке відображається через функції держави.

Питання про соціальне призначення держави є дискусійним через його політичне значення.

Оскільки держава є як організацією всього суспільства, так і організацією влади над суспільством правлячої еліти, то будь-яка держава має подвійне соціальне призначення — класове і загальносоціальне. Якщо держава має виражену класову (наприклад, середньовічні феодальні монархії) або елітарну (Венеціанська, Генуезька олігархічні республіки) сутність, то на перший план виходять її класові функції — охорона прав пануючого класу чи угруповання (правлячої династії, олігархічної групи тощо), що викликає опір з боку інших класів та соціальних груп. Це в свою чергу веде до необхідності придушення опору за допомогою насильства (або загрози насильства) з боку держави. Однак навіть такий тип держави змушений реалізовувати поряд з класовими і загальносоціальні функції — перш за все для згладження найбільш гострих протиріч у суспільстві і для збереження його цілісності, без чого неможливе і збереження положення правлячої еліти. У сучасних державах демократичного типу, де в основу діяльності державного механізму закладена можливість впливу основної маси населення як на формування персонального складу органів влади, так і на прийняття державних рішень, на перший план виходять загальносоціальні функції

держави. При цьому держава продовжує в повному обсязі виконувати і свої класові функції. Їх реалізація правлячою елітою у власних інтересах можлива на стільки, на скільки інша частина суспільства не в змозі реалізувати своє право на контроль за діями державної влади.

У сучасній правовій практиці виділяють **два підходи до визначення соціального призначення держави.**

1. *Класовий підхід* — розуміння держави як політичної організації економічно пануючого класу, метою якої є збереження існуючого порядку розподілу ресурсів і придушення опору інших класів.

2. *Ліберальний підхід* — розуміння держави як механізму узгодження, регулювання й гармонізації різнорідних, часто діаметрально протилежних інтересів різних соціальних верств, «арбітра», покликаного згуртувати націю заради вирішення існуючих проблем.

Відповідно цим підходам було вироблено цілий ряд концепцій, які тим чи іншим чином намагаються трактувати політичну сутність держави та державної влади.

Основні концепції сутності держави:

1. **Концепція елітарного управління державою.** Основи цієї концепції були закладені ще Н. Макіавеллі. На початку ХХ ст. італійські соціологи Парето і Г. Моска незалежно один від одного сформулювали основні положення сучасної теорії політичних еліт. Свій подальший розвиток вона одержала вже у середині ХХ ст. в роботах Х. Лассуела, Д. Сарторі та ін.

Згідно з цією концепцією широкі маси народу не в змозі управляти державою, це прерогативою правлячої меншини — верхівки суспільства, або його еліти. Влада може передаватися від однієї еліти до іншої, але ніколи не потрапляє до рук більшості суспільства. Суспільство може лише впливати на правлячу еліту, делегуючи до її складу своїх представників. При цьому за способом формування еліти можуть бути відкритими, демократичними (їх склад періодично обновляється в результаті всенародних виборів, а самі еліти підзвітні і підконтрольні більшості суспільства) і закритими, недемократичними (непідзвітними народу, які самостійно поповнюють свій склад новими членами за власним вибором).

Насправді політичний інтерес, як інтерес владний, не може бути загальнонаціональним у повному обсязі, оскільки будь-яке суспільство ґрунтується на основі відносин панування — підкорення. Тому політичний інтерес правлячої еліти (меншини), який полягає в пануванні над суспільством завжди вступає у протиріччя з політичним інтересом більшості до політичної рівності та політичної свободи. Така дихотомія (панування/рівність) є характерною для будь-якого суспільства і в суспільствах із відкритим типом еліти не носить антагоністичного характеру. Проте будь-яка правляча еліта прагне до концентрації (і навіть монополізації) у своїх руках ресурсів влади, що створює постійно діючу

Ця концепція реально відображає одну з основних сторін сучасної держави, де влада реалізується через обмежене коло громадян (депутатів парламенту, функціонерів державного апарату тощо). Основним завданням такої держави є те, щоб правляча еліта дійсно захищала інтереси широких мас народу, а також досягнення положення, за якого народ має можливість контролювати діяльність еліти та здійснювати вплив якщо не на її формування, то хоча б на легітимізацію влади того чи іншого правлячого угруповання через виборчий процес.

2. Технократична концепція виникла в 20-х рр. ХХ ст. і широке розповсюдження отримала вже в 60—70-х рр. ХХ ст. Основні положення технократичної концепції були сформульовані в роботах Т. Веблена, Г. Саймона, Д. Белла та ін.

Вона, по суті, є сучасною інтерпретацією концепції еліт. Згідно з поданнями родоначальників цієї концепції державою повинні управляти фахівці-професіонали (управлінці, менеджери та ін.), які здатні реально оцінити існуюче положення справ у державі, намітити подальші шляхи її розвитку, визначити необхідні для цього засоби. У результаті управління державою має стати науковим і забезпечити прогресивний розвиток суспільства.

3. Концепція «держави загального добробуту». Її сутність полягає у тому, що держава займає надкласове положення й захищає інтереси всіх без виключення верств населення, забезпечуючи, начебто, загальне благоденство. Основою цієї концепції стали досягнення індустріально розвинених держав у соціальній, культурній та інших сферах, а також у галузі забезпечення прав і свобод людини. Цінність та інтереси кожної особистості стають основним пріоритетом у здійсненні державної діяльності.

Концепція «держави загального добробуту» виникла після Другої світової війни у протиставлення класичній ліберальній концепції «держави — нічного сторожа», згідно з якою держава не втручається в суспільне життя, за винятком випадків правопорушень. Основоположником цієї концепції є Д. Кейнс, який сформулював її основні положення в 30-х рр. ХХ ст. Подальший свій розвиток концепція дістала в роботах А. Пігу, Д. Мюрдаля та інші. Позитивна сторона концепції полягає у визнанні обов'язку держави захищати інтереси всіх своїх громадян, забезпечуючи їм нормальні умови існування.

4. Концепція плюралістичної демократії виникла в ХХ ст. Основними представниками є Р. Ласкі, М. Дюверже, Р. Даль та ін.

Сутність цієї концепції полягає у тому, що в сучасній державі, у зв'язку з нівеляцією класових відмінностей, влада втрачає свій класовий характер. Суспільство стає сукупністю різних соціальних верств (так званих страт), які утворюються відповідно до різних ознак (професія, вік, місце проживання, коло інтересів тощо). На основі страт створюються різні політичні й громадські організації, які здійснюють тиск на органи держави. Таким чином, будь-яка людина

несе в собі частку державної влади і бере участь в управлінні державою. Держава, у свою чергу, стає виразником інтересів усього суспільства.

5. Концепція національної держави характеризує специфіку конституційно-правового статусу держави. При цьому поняття «нація» прихильниками різних юридичних напрямів трактується неоднаково (як «нація— держава» і як «нація—етнос»). У першому випадку під поняттям «нація» розуміють сукупність всіх громадян певної держави (наприклад, громадянин Франції, США та ін.), які здійснюють її суверенітет як своєї політичної організації. При цьому громадянські права не можуть бути обмежені ні через етнічну, ні через конфесійну належність особи. Згідно з другим підходом («нація— етнос») держава є формою самовизначення конкретної нації в етнокультурному значенні (наприклад, гітлерівська Німеччина — «Рейх» німецького народу, ісламська держава тощо), вона виражає волю і захищає інтереси лише представників саме цієї нації або конфесійної групи.

6. Фашистська концепція держави. В основі фашистської доктрини лежала ідея солідаризму і корпоративної держави — «загальнонаціональної» влади, яка стоїть нібито на сторожі «загальних інтересів». При цьому інститут громадянства поступався місцем «нації», яка повністю підпорядковувалась своєму вождю. Формування органів влади є прерогативою не нації, а її вождя, відповідно система виборів (як і політичні партії, крім правлячої) скасовується. Система ідеологічного впливу на населення здійснюється через державну партію, лідером якої є вождь нації і керівник держави.

Ідея корпоративної держави розглядалася як альтернатива класовій державі в період загострення соціально-економічної боротьби і мала сприяти подоланню класових протиріч. Замість класів прихильниками цієї концепції вводилося поняття «корпорації», через які начебто здійснюється «співробітництво праці і капіталу». При цьому кожна соціальна група в корпорації виконує свою соціальну функцію (так, власник у корпорації розглядається не як «визискувач», а як «лідер індустрії» та ін.). Стверджувалося, що корпоративна система повинна була покінчити з класовою боротьбою і привести до соціального співробітництва. Насправді йшлося про спробу фашистської держави створити «дисципліновану» економіку і «стабільний» соціальний організм, застраховані від усяких потрясінь і здатні служити експансіоністським цілям.

В економіці такої держави створюється централізована система державно-монополістичного капіталізму.

7. Концепція правової держави. Згідно з цією концепцією діяльність держави повинна здійснюватися на підставі права, використовуючи правові засоби для досягнення цілей, які не суперечать положенням, закріпленим системою права

цієї держави. Правова держава — це система органів та інститутів, які гарантують і захищають функціонування громадянського суспільства за нормами права.

Ця концепція охоплює все поле державної діяльності, приймаючи за основу панування права у всіх аспектах цієї діяльності.

Концепція правової держави

Концепція правової держави була, в основному, розроблена наприкінці XVIII — у XIX ст. Дж. Локком, Ш. Л. Монтеск'є, Т. Джефферсоном, І. Кантом та іншими представниками лібералізму. Саме поняття «правова держава» утвердилося в німецькій літературі на початку XIX ст. в працях К.-Т. Велькера та Р. фон Моля. Уперше деякі положення правової державності були закріплені в Конституціях США (1787 р.) та Франції (1789 р.). Стаття 1 Конституції України (1996 р.) визначає нашу державу як демократичну, соціальну, правову.

Основні ознаки правової держави

1) **Верховенство закону**, панування закону у всіх сферах суспільного життя. Закони правової держави спираються на Конституцію країни і мають найвищу обов'язкову силу в порівнянні з іншими державними нормативними актами. Надзвичайно важливою в цьому зв'язку є проблема демократичності законів. Закони повинні відповідати загальнолюдським уявленням про права і свободи громадян у демократичній правовій державі. Критерієм оцінки повинні слугувати документи, прийняті міжнародним співтовариством, зокрема ООН (Статут ООН, «Загальна декларація прав людини»).

2) **Взаємна відповідальність держави і особи**. Згідно з цим принципом не тільки громадянин несе відповідальність перед державою в разі порушення загальноприйнятих норм, а і держава має перед громадянином відповідальність за свої дії або бездіяльність. Кожний громадянин має право звернутися до суду, якщо держава в особі її чиновників або організацій порушує його конституційні права. Здійснення цього принципу передбачає високу правову культуру особи і державних службовців.

3) **Поділ державної влади на законодавчу, виконавчу і судову гілки**. Принцип розмежування влади має за мету не допустити зосередження влади в руках окремого органу, особи або однієї з гілок державної влади. Для його реалізації створюється організаційно-правовий механізм взаємодії трьох гілок влади, «система стримувань та противаг».

4) **Наявність ефективних форм контролю та нагляду за здійсненням законів**. Сюди належать суд, прокурорський нагляд, арбітраж, механізми, які гарантують свободу народного волевиявлення. В умовах правової держави найбільш повно здійснюються права і свободи особи, незалежно від її расового, соціального, національного

Попри безліч позитивних і прогресивних моментів, таких як затвердження рівноправності громадянина й держави, виключення беззаконня в роботі державних органів, створення цивільного суспільства та ін., у концепції правової держави присутні і недоліки. Вони полягають у надмірному регулюванні всіх соціальних контактів нормами права, спробі стерти грань взаємодоповнюючих норм права й інших соціальних регуляторів шляхом придушення нормами права інших соціальних норм.

Форма держави (державний лад)

Державний лад (форма держави) відображає особливості організації, устрою і функціонування механізму конкретної держави.

Це поняття включає в себе *три основні елементи*:

1. **Форма державного правління**, яка структурно відображає порядок формування і способи організації державної влади.
2. **Форма державного устрою**, яка відображає порядок взаємовідносин центральної державної влади з регіональними і місцевими державними органами та органами місцевого самоврядування.
3. **Форма) державного (політичного режиму**, яка відображає сукупність прийомів і методів здійснення державної влади.

Категорія «форма держави» описує:

- яка частина суспільства і на яких засадах має реальний доступ до здійснення державної влади;
- яким чином організовані і як управляють структури державної влади;
- яким чином населення здійснює взаємодію з державою;
- за допомогою яких методів здійснюється державна влада.

Форма державного правління

Форма державного правління — це спосіб формування, відповідальності, організації і взаємодії вищих органів державної влади.

Характеристики форми державного правління:

1. *Характер походження влади і її формальне джерело* (народ або монарх), від імені якого ця влада формується і здійснює свої повноваження.

2. *Порядок формування й оновлення персонального складу органів державної влади* (перш за все — законодавчих та виконавчих), ступінь участі населення в цьому процесі.

3. *Принципи розподілу влади, компетенції і відповідальності*, згідно з якими органи державної влади взаємодіють між собою і населенням.

Структура держави:

• *органи державної влади*, наділені правом прийняття державних владних рішень. У державах сучасного типу вони розділені на три відносно незалежні, але взаємопов'язані між собою гілки влади: законодавчу (парламент), виконавчу (уряд) та судову (система судів).

• *органи державного управління*, які наділені правом управління реалізацією рішень, прийнятих органами державної влади. Ці органи розподіляються за галузевим принципом (окремі галузеві міністерства, відомства, департаменти, управління, відділи) та територіальним принципом (в Україні, наприклад, це обласні та районні державні адміністрації тощо);

- *контрольно-наглядові органи* (державний технічний нагляд тощо);
- *фіскальні органи*, що відповідають за стягнення податків і зборів;
- *правоохоронні органи* (поліція, жандармерія, служби державної безпеки та ін.)
- *пенітенціарна система*, що об'єднує місця позбавлення волі та органи нагляду за засудженими;
- *збройні сили*.

Фактично поняття «структура держави» включає в себе механізм держави (державний апарат). Важливо, що цей механізм в своїй основі напряму підпорядковується виконавчій гілці влади.

За характером походження влади прийнято розрізняти дві основні форми правління — монархічну і республіканську. Однак не менш значущими характеристиками форми державного правління є те, хто (глава держави або парламент) формує та контролює уряд як центральний орган у системі виконавчої влади та зумовлений цим обсяг повноважень глави держави.

Монархія та її види

Монархія (від грец. monarchia — моно «один» + arhea «влада», тобто єдиновладдя) — це форма державного правління, при якій формальним джерелом влади визнається одна особа — монарх.

Основні ознаки монархії:

- *монарх править від імені «вищих сил»*, в силу свого особливого, сакрального походження;
- *безтерміновість здійснення влади монарха*;
- *монарх вважається носієм державного суверенітету*.

Джерелом легітимації влади монарха є віра підвладних у його особливий зв'язок із «вищими силами», які у минулому створили ідеальний світовий порядок. Однак із часом, якщо висловлюватися сучасними категоріями, у цьому порядку почали накопичуватися системні збої, що привело до погіршення життя більшості людей і соціальної несправедливості. Монарх же сприймається як своєрідний «драйвер» чи системна утиліта, що в силу свого сакрального зв'язку з творцем системи може виправляти помилки останньої та коригувати хід суспільного життя в напрямку первісного ідеального задуму.

Тому в стародавніх східних і античних суспільствах монарх вважався або втіленням вищих сил, або ж виводив своє походження від них. Навіть середньовічні династії намагалися вивести своє походження від Ісуса Христа чи його матері. Династична система надавала законність принципу передачі вищої державної влади в спадок (хоча спадковість влади не є визначальною характеристикою монархії). Наприклад, у Речі Посполитій практикувалися вибори короля, а в Священній Римській імперії германського народу – вибори імператора.

Утрата віри підвладних у сакральний характер влади монарха підриває джерело її легітимації. У сучасних суспільствах, де в основі світогляду лежать не релігійні переконання, а наукові знання, відродження монархічної системи влади в повному обсязі неможливе. Для цього необхідно радикально змінити саму систему світосприйняття людей, повернувши їх до періоду відчуження більшості населення від наукової освіти.

Головною відзнакою монархії є монополія монарха (принаймні, формальна) на прийняття державно-владних рішень та на здійснення державної влади з правом її делегування будь-кому на свій розсуд. Саме від імені монарха, а не від імені народу здійснюється вся влада в державі. Перед монархом (реально чи формально) несуть відповідальність усі органи державної влади та підпорядкований їм державний апарат. Сам же монарх формально не зобов'язаний звітувати ні перед ким про свої дії.

За типом взаємовідносин глави держави з законодавчими та виконавчими органами державної влади в рамках монархічної форми правління можна виділити:

- *абсолютну* (необмежену) монархію, де вся повнота державної влади зосереджена в руках монарха (Бруней, Саудівська Аравія, Оман);
- *конституційну* (обмежену) монархію, де повноваження монарха обмежені конституцією, законодавчі функції передані парламенту, виконавчі — уряду (усі європейські монархії, крім Ватикану).

Конституційна монархія поділяється на:

- *дуалістичну*, де монарх наділений здебільшого виконавчою владою і лише частково — законодавчою з правом «вето» на закони, прийняті парламентом та правом розпуску парламенту (Йорданія, Марокко);
- *парламентську*, де монарх хоча і вважається главою держави, але фактично володіє представницькими функціями і лише частково виконавчими. Інколи має право «вето» на рішення парламенту, яким практично не користується. Уряд в парламентських монархіях формується парламентом і підзвітний парламенту, а не монарху.

Особливим різновидом конституційної монархії є виборна монархія, коли монарх обирається (Рада правителів Малайзії, до якої входять правителі дев'яти монархічних штатів і губернатори чотирьох штатів, обирає Верховного Правителя терміном на п'ять років; Вища Рада Федерації ОАЕ, до складу якої входять правителі семи еміратів, обирає Голову Ради зі свого складу терміном на п'ять років).

В історичному плані як окремі типи монархій виділяють також:

- *теократичну*, у якій монарх вважається прямим представником «вищих», божественних сил (Ватикан, де глава держави — Папа Римський є намісником Святого Петра) або їх уособленням (Тибет, де глава держави — далай-лама сприймався як земне втілення, «інкарнація» Будди);
- *деспотичну*, де влада монарха формально нічим не обмежена, але реальною владою на місцях користуються його намісники — «сатрапи», пов'язані із центральною владою лише вассальними зобов'язаннями у вигляді сплати данини та участі у військових походах правителя (Давня Персія).

Республіка та її види

Республіка (від латин. *respublica* — *res* «справа» + *publicus* «суспільний», тобто «суспільна справа») — це форма державного правління, у якій єдиним джерелом державної влади визнається народ, усі органи державної влади і державні посади є виборними (або такими, що походять від обраного громадянами державного інституту) і регулярно змінюваними.

Основні ознаки республіканської форми правління:

- *виборність* органів державної влади;
- *терміновий характер їх повноважень* і пов'язаний з цим *принцип змінюваності персонального складу* цих органів;
- *носієм суверенітету є нація (народ) як сукупність політично повноправних громадян держави*. Саме перед народом (реально чи формально) несуть відповідальність органи державної влади.

Проте насправді реальним носієм державної влади, як правило, є бюрократія, тобто функціонери системи виконавчої влади на різних її рівнях, а також різні угруповання правлячої еліти, між якими розподіляються «сфери» владних функцій і повноважень та «зони» контролю над ресурсами суспільства.

Вся повнота виконавчої влади реалізується через уряд. Він наділений фактичною монополією на контроль за процесом державно-владного перерозподілу матеріальних і фінансових ресурсів (парламент лише приймає владні рішення в цій сфері, але на цьому його повноваження закінчуються), а також на монопольне управління розгалуженим адміністративним, поліцейським та фіскальним апаратами.

Як вищий адміністративний орган країни, уряд здійснює функцію загального управління, тобто діяльність, спрямовану на реалізацію вказаних ним політичних цілей. У віданні уряду знаходиться адміністративний апарат, що закріплено в ряді країн основним законом. Звідси випливає, що саме уряд є ключовим елементом механізму держави.

Залежно від того, хто — президент або парламент — має право формувати, розпускати і контролювати уряд, виділяють три типи республіки:

- президентська;
- парламентська;
- напівпрезидентська (іноді її ще називають мішаною).

Президентська республіка характеризується у першу чергу тим, що президент є главою не лише держави, але й виконавчої влади. Тому посада прем'єр-міністра в такому типі республіки відсутня, а нерідко й сам уряд замінений на адміністрацію президента, в якій роль ключових міністрів відіграють помічники останнього.

Характерні **рис**и президентської республіки:

- жорсткий розподіл влади на законодавчу, виконавчу і судову і запровадження збалансованої «системи стримувань і противаг»;
- поєднання повноважень глави держави і глави уряду в особі президента;
- формування уряду президентом лише за обмеженої участі парламенту;
- відсутність політичної відповідальності уряду перед парламентом;
- відсутність права глави держави на розпуск парламенту, парламент не може винести уряду вотум недовіри;
- відсутність інституту контрасигнування, тобто скріплення актів президента підписами членів уряду;
- обрання президента за загальних виборах;
- президент має право відкладального вето на рішення парламенту (у США, щоб побороти вето, необхідно, щоб законопроект одержав повторне схвалення кваліфікованою більшістю, тобто 2/3 голосів обох палат Конгресу (Палати Представників і Сенату));
- парламент може обмежувати дії президента за допомогою законів через затвердження бюджету. Лише в разі серйозних антиконституційних дій або злочину

з боку президента парламент може висловити йому імпічмент — дострокове відсторонення від влади.

Така форма правління утвердилася в США, країнах Латинської Америки (Бразилія, Колумбія). У Європі президентські республіки як масове явище не утвердилися.

Парламентська республіка характеризується формуванням уряду на парламентській основі з пропорційним представництвом за підсумками виборів. Формальною особливістю цієї форми правління є посада прем'єр-міністра.

Характерні риси парламентської республіки:

- здійснення повноважень глави держави і глави уряду різними особами;
- обмеженість владних повноважень глави держави;
- уряд наділено виконавчою владою, а нерідко і законодавчою, а також правом клопотання перед президентом про розпуск парламенту;
- формальна політична відповідальність уряду (колективна або індивідуальна) перед парламентом;
- контрастигування актів глави держави главою уряду або відповідних міністрів;
- президент має в основному представництві повноваження. Функцію глави держави він виконує за вказівкою уряду.

Президент в парламентській республіці обирається або парламентом (Швейцарія, Греція, Чехія, Туреччина, Ізраїль), або розширеною колегією вибірників (Італія, Німеччина), або шляхом загальних і прямих виборів (Словаччина).

Напівпрезидентська (мішана) республіка (президентсько-парламентська або парламентсько-президентська — залежно від того, у чиїх руках (президента чи парламента) сконцентровано більше владних повноважень.

Вона існує в ряді країн світу — Франції, Фінляндії, Австрії, Україні. До головних **характерних рис напівпрезидентської республіки** належать окремі всенародні вибори президента (який є реальним главою держави) і парламенту, а також подвійна відповідальність уряду перед тим і іншим. Президент призначає прем'єр-міністра на свій розсуд, але з урахуванням розстановки політичних сил у найвищому законодавчому органі. Парламент, зі свого боку, має право контролювати уряд за допомогою винесення йому вотуму недовіри. Як правило, президент може розпустити парламент у певній ситуації і призначити дострокові парламентські вибори. Конституціями мішаних республік передбачена процедура імпічменту глави держави у разі здійснення ним державного злочину.

Основні ознаки президентсько-парламентської республіки:

- 1) прями вибори глави держави всенародним голосуванням;
- 2) право президента призначати і знімати з посади членів уряду;
- 3) наявність у президента певних законодавчих повноважень;

4) відповідальність уряду перед парламентом, який виражається в можливості вотуму недовіри;

5) право президента розпустити парламент і призначити дострокові парламентські вибори.

Перші три характеристики президентсько-парламентської республіки збігаються з характеристиками чисто президентської, останні ж дві є спробою подолати недоліки сильної президентської влади.

Характеристика органів влади за різних типів республіки

Форми правління в країнах

<i>Президентська</i>	<i>Парламентська</i>	<i>Президентсько-парламентська</i>
<p>Парламент:</p> <ul style="list-style-type: none"> • затверджує за поданням президента кандидатури на ключові посади в уряді; • долає "вето" глави держави не менше ніж 2/3 голосів • не передає законодавчі повноваження іншим органам. <p>Уряд:</p> <ul style="list-style-type: none"> • очолюється безпосередньо главою держави, посада глави уряду відсутня; • діє за принципом індивідуальної відповідальності керівників відомств, що готують проекти рішень для президента; колегіально не працює; • йде у відставку лише разом з президентом. <p>Глава держави:</p> <ul style="list-style-type: none"> • обирається всенародно; • очолює уряд, призначає і звільняє міністрів та керівників центральних відомств; • може накладати вето на закон, ухвалений парламентом • не може розпустити парламент. <p>Країни:</p> <ul style="list-style-type: none"> • США, Бразилія, Колумбія, Філіппіни, Аргентина, Чилі, Уругвай, Парагвай 	<p>Парламент:</p> <ul style="list-style-type: none"> • дає згоду на призначення глави уряду; • може висловити урядові недовіру з подальшою його відставкою; • передає урядові частину своїх повноважень щодо видання законів. <p>Уряд:</p> <ul style="list-style-type: none"> • очолюється і формується прем'єр-міністром - главою Уряду; • використовує механізми делегованого законодавства; • приймає колегіальні рішення і діє за принципом колективної Відповідальності. <p>Глава держави:</p> <ul style="list-style-type: none"> • наслідує владу (монархія) або обирається непрямым шляхом (республіка); • формально призначає главу і склад уряду; • може за згодою глави, уряду розпустити парламент. <p>Країни:</p> <p>ФРН, Італія, Чехія, Словаччина, Латвія (республіки), Канада, Бельгія, Нідерланди, Швеція (монархи)</p>	<p>Парламент:</p> <ul style="list-style-type: none"> • в цілому діє аналогічно парламентській формі <p>Уряд:</p> <ul style="list-style-type: none"> • підпорядковується главі держави і главі уряду одночасно; • в іншому діє аналогічно парламентській формі. <p>Глава держави:</p> <ul style="list-style-type: none"> • обирається всенародно; • формально призначає главу і склад уряду; • може голосувати на засіданнях уряду. <p>Країни:</p> <p>Франція, Росія, Польща, Румунія, Болгарія, Естонія, Литва, Грузія</p>

Основні ознаки парламентсько-президентської республіки:

- всенародне обрання президента;
- наявність у президента значних владних повноважень;
- прем'єр-міністр і кабінет міністрів відповідальні лише перед парламентом;
- право президента розпускати парламент і призначати нові парламентські вибори.

Мішана республіка покликана подолати недоліки сильної президентської влади, поєднуючи її з ефективною діяльністю парламенту і його контролем над органами виконавчої влади.

Форма державного устрою

Форма державного устрою — це територіально-організаційна структура держави, що визначає порядок поділу країни на складові частини, їх правовий статус, характер відносин між центральними і регіональними органами державної влади.

Із погляду державного устрою держави традиційно розділяють на дві групи: прості і складні. До простих держав належать унітарні держави (єдині державні утворення).

До складних держав належать імперії (насильницьки створювані складні держави), федерації (союзи, щодо самостійних в правовому відношенні державних утворень: союзних або автономних республік, кантонів, штатів, земель тощо) і конфедерації (державно-правові об'єднання, союзи суверенних держав).

Унітарна держава (від латин. *unitas* — «єдність», тобто «єдиний, що становить єдине ціле») — це єдина, цілісна держава, яка не має усередині будь-яких інших державних утворень і складається лише з адміністративно-територіальних одиниць (областей, губерній, провінцій, воєводств тощо), без ознак державності.

В унітарній державі існує єдина для всієї країни система органів державної влади і управління, а також Збройні Сили і органи охорони правопорядку, діють єдині конституція і правова система, єдина грошова система, проводиться обов'язкова для всіх адміністративно-територіальних одиниць загальна податкова і кредитна політика, прийняте єдине громадянство. Усі міждержавні питання вирішує центральний орган, який офіційно представляє країну на міжнародній арені. Складові частини унітарної держави не мають державного суверенітету та, як правило, не мають самостійних законодавчих органів і інших атрибутів державності.

Більшість існуючих нині держав є унітарними.

За ступенем залежності місцевих органів влади від центральних **унітарний державний устрій поділяють на два основні типи:**

1) **централізовані унітарні держави** (наприклад, Україна, Польща), де компетенція місцевих органів влади жорстко визначається центром, який здійснює загальне політичне управління. На чолі місцевих органів влади централізованих держав стоять призначені центром урядовці, **усі зібрані податки (крім місцевих, які є доповненням до загальнодержавних) надходять до державного бюджету і розподіляється за регіонами за рішенням парламенту;**

2) **децентралізовані унітарні держави** (наприклад, Франція), де разом з властивим принципу унітаризму простим адміністративно-територіальним поділом країни, великі етнокультурні регіони користуються широкою самостійністю. Місцеві органи державної влади обираються населенням, самостійно вирішуючи передане центром до їх компетенції коло питань, пов'язаних з культурою, освітою, екологією, економічним розвитком, охороною громадського порядку та ін. Економічним підґрунтям такої системи є те, що **зібрані на цій території податки частково направляються до державного бюджету, а певний їх відсоток залишається у розпорядженні регіональних органів управління та самоврядування.**

Крім централізованих і децентралізованих унітарних держав існують також мішані системи (наприклад, Японія), де глави місцевих адміністрацій частково призначаються урядом, а частково обираються місцевим населенням.

До складу унітарної держави можуть входити автономні утворення. Вони є винятком із загального правила і не змінюють загальної структури держави. На відміну від адміністративно-територіальних одиниць, автономії — це особливий вид самостійності, що, зазвичай, виражається в наданні їй внутрішнього самоврядування не тільки в адміністративній сфері, а й у сфері законодавства.

В автономії, поряд із загальнодержавними, діють закони, прийняті парламентом автономії з питань, віднесених до її компетенції. Поділ компетенції між загальнодержавним парламентом і парламентом автономії закріплюється загальнодержавним законом. Парламент, уряд та інші органи автономії формуються незалежно від центральних органів. Деякі державні посади в автономії можуть посідати особи, призначені центром. Такими унітарними державами є Україна (з автономією Криму), Іспанія (з Баскською автономією), Італія та інші.

Імперія — це насильницьки створювана складна держава, у якій центр (метрополія) веде загарбницьку політику, здійснює пригноблення і експлуатацію народів, які проживають в приєднаних країнах — колоніях.

Зазвичай імперії створюються шляхом завоювання і підпорядкування своєму впливу більш слабких країн, хоча не виключаються випадки добровільного входження до імперії з метою збереження самого існування відповідної країни, її народу.

Імперія є об'єднанням під однією короною різних держав, підлеглих імператору і законам імперії. Ступінь залежності колоній від метрополії може бути різним: від повної залежності до збереження суверенітету в тій або іншій мірі і встановлення договірних відносин між метрополією і колоніями. Сьогодні імперій в чистому вигляді не існує (номінально імперією вважається лише Японія).

Федерація (від латин.federatio — «союз») — «союзна» держава, що складається з ряду державних утворень, кожне з яких більшою або меншою мірою володіє державним суверенітетом, зі встановленою федеральною конституцією сферою повноважень, власною системою законодавчих, виконавчих і судових органів влади і рядом інших суттєвих ознак держави.

Федеративна держава сучасного типу виникла лише наприкінці XVIII століття, коли 13 північноамериканських штатів, що перестали бути володіннями Британської імперії, прийняли в 1787 році федеральну конституцію США. Сьогодні існує 23 федеративні держави:

- п'ять у Європі: Австрійська Республіка, Королівство Бельгія, Федеративна Республіка Німеччина, Швейцарська Конфедерація, Іспанія;
- одна в Європі та Азії: Російська Федерація;
- п'ять в Азії: Республіка Індія, Малайзія, Союз М'янма, Об'єднані Арабські Емірати, Ісламська Республіка Пакистан;
- три в Африці: Федеративна Ісламська Республіка Коморські острови, Федеративна Республіка Нігерія, Південна Африка;
- сім в Америці: Аргентинська республіка, Федеративна Республіка Бразилія, Республіка Венесуела, Канада, Мексиканські Сполучені Штати, Сент-Кітс і Невіс, Сполучені Штати Америки;
- дві в Австралії і Океанії: Австралійський Союз, Федеративні Штати Мікронезії.

Основна ідея принципу федералізму полягає в розмежуванні сфер компетенції федеральної (тобто центральної) влади і влади суб'єктів федерації (штатів, кантонів, федеральних земель тощо), у наділенні останніх певною політичною самостійністю і незалежністю. Так виникає **дворівнева система політичного управління** — юридично зафіксоване розділення сфер владної компетенції між центральним і місцевими урядами, що є однією з головних ознак союзної держави.

Основні ознаки федеративної держави:

- 1) Верховна законодавча, виконавча і судова влада належить федеральним органам державної влади.
- 2) Розмежування компетенції між федерацією і її суб'єктами регулюється федеральною конституцією, при цьому забезпечується верховенство союзної конституції і законів, яким повинні відповідати конституції і законодавство членів федерації.

3) Територія федерації складається з суб'єктів федерації, а ті, у свою чергу — з адміністративно-територіальних одиниць.

4) Суб'єкти федерації можуть приймати свої конституції, закони, постанови та інші нормативно-правові акти. Вони мають свої найвищі органи представницької, виконавчої і судової влади, які діють лише на території суб'єкта цієї федерації.

5) Іноді разом з громадянством федерації може існувати громадянство суб'єкта федерації. У такому разі громадяни держави мають подвійне громадянство.

6) Зазвичай від суб'єктів федерації виділяються представники, які є членами представницької влади. Ці представники утворюють одну з палат законодавчого органу федерації, інша палата завжди обирається на загальнонаціональній основі.

7) Зовнішньополітичну державну діяльність здійснюють федеральні органи, які виступають на міжнародній арені від імені федерації.

Як правило, **до компетенції федерального центру** виключно належать питання:

- оборони,
- зовнішньополітичного курсу,
- фінансового, податкового і митного регулювання,
- забезпечення державної безпеки,
- захисту права і свобод населення.

Уряди штатів, провінцій, земель діють самостійно переважно у сфері локального економічного розвитку, освіти, культури, туризму, житлового будівництва, охорони правопорядку. Реальне співвідношення владних повноважень центру і суб'єктів федерації, принципи їх взаємодії визначаються історичною практикою держав, нормами і традиціями, що склалися. Це надає унікальності кожному федеративному утворенню.

Залежно від принципів формування виділяють **два типи федерації**.

1) **національно-територіальні** (наприклад, СРСР, Чехословаччина та Югославія у ХХ ст.), де суб'єктами федерації були національні держави і національно-державні утворення, які відрізнялися один від одного національним складом населення, культурою, побутом, традиціями і звичаями, релігією і віруваннями. Така федерація будується на засадах добровільного об'єднання її суб'єктів і покликана забезпечити «право націй на самовизначення» (тобто розвиток у рамках федерації державності націй, що увійшли до неї), а також право суб'єкта союзного договору на власний розсуд вийти зі складу федерації;

2) **територіально-адміністративні** (наприклад, США, ФРН), у яких титульна нація відсутня, і суб'єкт федерації є державним утворенням усіх проживаючих на його території громадян. Така федерація характеризується значним обмеженням державного суверенітету окремого суб'єкта федерації. Її суб'єкти не є державами, їхні внутрішні і зовнішні відносини регулюються федеральними органами влади. Законодавство в територіальних федераціях не передбачає, а в деяких країнах і прямо забороняє вихід зі складу федерації без згоди решти суб'єктів;

3) **національно-територіальні** (іноді їх називають комплексними, наприклад, сучасна РФ), для яких характерним є поєднання ознак національного й територіального типів федерації.

Залежно від **обсягу прав, якими користуються суб'єкти федерації**, останні іноді поділяються на:

- симетричні, у яких усі суб'єкти користуються однаковими правами (США, ФРН);
- асиметричні, суб'єкти яких мають різний обсяг прав (Російська Федерація, де права республік та областей суттєво різняться).

Залежно від **існуючої в них форми державного правління** федерації можуть бути:

- республіканськими, усі суб'єкти яких мають республіканський державний устрій (таких переважна більшість);
- монархічними;
- мішаними, монархічно-республіканськими.

Так, федеративна держава Об'єднані Арабські Емірати (ОАЕ) складається з семи абсолютних монархій, очолюваних спадковими емірами. Найвищим федеральним органом влади тут є Верховна рада, яка складається з правителів еміратів. На чолі ОАЕ стоїть президент, який обирається на п'ять років Верховною радою.

Історичним прикладом монархічно-республіканської федерації може бути Другий Німецький рейх, який був утворений в 1871 році і складався з 25 державних утворень: 22-х монархій (чотири королівства, шість великих герцогств, п'ять герцогств, сім князівств) і трьох «вільних» міст (Бремен, Гамбург, Любек). Сучасна федеративна держава з 13 суб'єктів Малайзія складається з дев'яти спадкових султанатів і чотирьох штатів з республіканською формою правління. Глава держави обирається на п'ять років лише з числа султанів, існує і представницький федеральний орган.

Ряд авторів вважає, що основною перевагою федералізму є відносно високий рівень децентралізації державного управління у порівнянні з системою унітаризму. Об'єктивним показником у зв'язку з цим може служити частка податків, які збирає центральний уряд, у загальному обсязі державного оподаткування. Відповідно до цього показника середній рівень централізації в унітарних державах становить 83 %, у федераціях — 58 %.

Конфедерація (від латин.confederatio — «об'єднання») — це співдружність держав, що зберігають свій суверенітет, яка створюється для вирішення певних завдань (геополітичних, військових, економічних тощо) і координації спільних дій.

Кожний член конфедерації зберігає державну самостійність і, об'єднуючись з іншими її членами в добровільне співтовариство, делегує центру суворо обмежене коло повноважень. У конфедерації верховенство належить конституціям і законам

окремих держав. Координуючі органи конфедерації не мають прямої влади над громадянами держав— членів, рішення цих органів приймаються на основі загальної згоди і здійснюються владними інститутами окремої держави. Рішення із загальних для союзних держав питань не обов'язково діють на території всієї конфедерації, окремі країни можуть володіти правом нуліфікації (незастосування акта конфедеративного органу на своїй території). Єдиної правової і податкової системи не існує, фінансові кошти конфедерації складаються з внесків країн, які входять до неї.

Конфедеративна форма об'єднання виникла ще в глибокій давнині (античні Ахейський, Беотійський, Етолійський союзи), існувала в Середньовіччі (союз Ганзейських міст, Швейцарська Конфедерація 1291 рік) і в Новий Час.

Після укладення Маастріхтського договору 1992 року ряд країн Європи увійшов до Європейського Союзу (ЄС) — конфедеративного об'єднання з єдиним громадянством, валютою і економічним простором.

Конфедерації, як свідчить історія, рідко бувають довгочасними утвореннями. Існують два шляхи їх трансформації.

Перший — розпад конфедеративного утворення на держави, які були в його складі (наприклад, Об'єднана Арабська Республіка, яка була створена з Єгипту і Сирії в 1958 році і розпалася в 1961 році з виходом із неї Сирії, та конфедерація двох західноафриканських держав Сенегалу і Гамбії під назвою Сенегамбія, яка існувала в 1982—1989 рр.)

Другий шлях — трансформація конфедерації у федеративну державу (наприклад, США після провалу спроби об'єднати на принципах Статей конфедерації у 1787 році 13 штатів, що звільнилися від влади Британської імперії, а також Швейцарська Конфедерація в 1848 році, коли кантони передали вищу законодавчу владу центральному парламенту і втратили право виходу із Співдружності).

Тема 4. Політичні партії й партійні системи. Виборчі системи

1. Сутність політичних партій та їх роль у політичній системі суспільства. Ознаки та функції політичних партій.
2. Класифікація політичних партій.
3. Партійні системи, їх типологія.
4. Поняття, сутність та функції виборів.
5. Виборчі системи. Їх типологія.

Сутність політичних партій та їх роль у політичній системі суспільства. Ознаки та функції політичних партій

Політичне життя сучасного суспільства складне, суперечливе й різноманітне. У ньому бере участь величезна кількість учасників (суб'єктів політики), серед яких одне з чільних місць належить політичним партіям. Сьогодні важко уявити собі державу, в якій не було хоча б однієї політичної партії. У переважній більшості держав сучасного світу існують дво- або багатопартійні системи.

Партія - це політична організація, яка від імені певної соціальної групи, угруповання або цілого класу, намагається впливати на державу як центр прийняття загальнообов'язкових рішень шляхом політичної мобілізації мас..

Мета партії — як максимум підпорядкування собі державного механізму, а як мінімум отримання стійких каналів впливу на цей механізм.

Політичні партії є відносно молодим інститутом публічної влади, якщо мати на увазі масові партії, оскільки об'єднання людей у боротьбі за владу або за безпосередній вплив на неї завжди були важливим елементом політичних відносин. Такого роду об'єднання мають давню історичну традицію. Сучасні ж партії, що діють у масовому середовищі, сформувалися в Європі в другій половині XIX ст. У цьому сенсі політичні партії можуть розглядатися як політичний інститут, що виник у сфері європейської культури і який потім з'явився у всіх інших культурних регіонах сучасного світу.

Партії, так як і держава, є суб'єктом політичної системи суспільства. У наш час політичні партії в тому чи в іншому вигляді існують у всіх країнах світу.

Виникнення партій було прямим наслідком формування нового безстанового буржуазного ладу, появою нових класів та соціальних груп, розвитку виборчої системи. Уведення загального виборчого права відкривало доступ до політики широким верствам суспільства, які були зацікавлені в здійсненні організованого тиску на парламенти своїх країн. Сьогодні політичні партії є одним із центральних компонентів політичної системи. Із боротьбою між ними пов'язане вирішення питання про політичну владу — її належності, використання, способів та форми здійснення. Партії беруть активну участь у політичному житті на всіх стадіях політичного процесу: у виборах, формуванні органів держави, прийнятті політичних і державних рішень, у їх реалізації.

Термін «партія» латинського походження (pars) і перекладається як частина більш великої спільності. У широкому значенні партія — це організована група, що бореться за владу, її завоювання, утримання та використання.

Німецький вчений М. Вебер на початку ХХ ст. запропонував схему історичної еволюції політичних партій: аристократичні котерії (гуртки), політичні клуби, масові партії.

Уже в стародавні часи, коли виникли перші держави, виникли й перші групи (гуртки), що виражали інтереси певних верств населення, які змагалися між собою в боротьбі за владу. Аристотель повідомляв про партії жителів гори, рівнини та прибережної частини міста в Афінах. Такі політичні гуртки та групи, які існували також і в середні віки, відрізнялися нестійкістю та слабкою організованістю. Справжня історія політичних партій починається від часів Великої Французької буржуазної революції в кінці ХVІІІ ст. У багатьох європейських країнах виникли політичні клуби (товариства), а у другій половині ХІХ ст. в Європі виникають перші масові політичні партії. Першою масовою партією стало засноване 1861 р. Ліберальне товариство реєстрації виборів в Англії. У 1863 р. виникла перша масова робітничка партія — Загальний німецький робітничий союз. Наприкінці ХІХ ст. масові партії (переважно соціал-демократичні) існували в більшості країн Західної Європи.

У Західній Україні першою партією стала Русько-українська радикальна партія (РУРП), утворена у Львові 1890 р. У її витоків стояли І. Франко, Є. Левицький, М. Павлик та інші. Перша українська політична партія в Наддніпрянській Україні — Революційна Українська Партія (РУП) — була створена 11.02.1900 р. у Харкові як підпільна політична організація. Засновниками партії були члени Харківської студентської громади Д. Антонович, М. Русов, Л. Мацієвич, Б. Камінський, О. Коваленко, П. Андрієвський та інші. Першу програму організації, у якій проголошувалася ідея політичної самостійності України, написав М. Міхновський (видана у Львові під назвою «Самостійна Україна»).

Основна маса членів партії — це люди, які об'єднують свої ресурси в боротьбі за досягнення спільних інтересів через вплив партії на державу і суспільство.

Саме рядові члени партії утримують апарат партійних чиновників, безкоштовно беруть участь у всіх партійних заходах. Саме об'єднаний ресурс рядових членів партії і складає основу її ресурсу влади, тому саме рядові члени, організовані в партійні структури, мають право на вирішення основних питань партійної діяльності.

Основною ознакою, що відрізняє партії від власне політичних організацій, є її масовість. Це викликано тим, що партія об'єднує масу громадян, обсяги ресурсів яких не є достатніми для самостійного впливу на прийняття владних рішень. Саме об'єднання дрібних ресурсів у колективний мегаресурс і дає цим громадянам відстоювати свої колективні інтереси через механізм політичної системи.

Вищий орган партії - це з'їзд, на якому представлені делегати від партійних організацій. Цей з'їзд обирає виконавчі органи партії, які відповідальні перед рядовими членами партії. Ця відповідальність реалізується через діяльність контрольних і ревізійних комісій, які обираються з'їздом, прийняттям на з'їзді програм діяльності партії і обов'язковими звітами виконавчих органів перед з'їздом.

Роль партій в політичній системі визначається тим, що вони є своєрідним інструментом впливу певних об'єднань громадян на державу з метою прийняття державно-владних рішень на свою користь. При цьому в рамках політичної системи партії як інструменти впливу різних об'єднань з різнонаправленими інтересами можуть як конкурувати між собою в процесі боротьби за доступ до державної влади, так і створювати більш чи менш тривалі коаліції для об'єднання своїх ресурсів при досягненні спільних на певному етапі цілей.

На відміну від громадських організацій, партії як організації політичні, орієнтовані на відкрити, чітко виражену боротьбу за опанування механізму держави, за право формування державної політики та участь у здійсненні державної влади.

Сутність політичної партії залежить від наступних основних характеристик: соціального складу та соціальної бази партії; складу, цілей та інтересів керівництва партії; програмних настанов організації; об'єктивної спрямованості її політичних дій. Сутність політичної партії стає зрозумілішою, якщо виділити основні її ознаки. Іменуватися політичною партією може громадське об'єднання, для якого характерні такі ознаки: наявність певної ідеології або особливого бачення світу; націленість на завоювання й утримання влади чи вплив на неї; наявність відповідної організаційної структури; підтримка її політики тими верствами суспільства, інтереси яких партія захищає. Відсутність будь-якої із зазначених ознак у певної організації перетворює її на іншу за своєю природою — тобто непартійну — інституцію. Отже, сучасна політична партія — це особлива інституційована спільність людей, об'єднаних ідеологічно й організаційно з метою завоювати (шляхом виборів або іншими способами), утримувати і використовувати державну владу для реалізації інтересів певних спільностей. Для цього партія повинна стати правлячою, тобто зайняти в політичній системі становище, яке дає змогу визначати політику держави.

Загальновизнаною є теза про те, що будь-яка громадсько-політична організація стає партією тоді, коли вона для виконання своєї програми висуває як мету прихід до влади або вплив на владу, участь у справах держави, визначання форм і напрямів її діяльності.

Звідси і випливають **основні функції політичних партій**:

- політична боротьба з метою завоювання влади в країні або досягнення максимальної кількості місць у законодавчих органах влади, одержання права на формування уряду та інших органів виконавчої влади і місцевого самоврядування;
- зведення безлічі приватних інтересів окремих громадян і зацікавлених груп у їх спільний інтерес і реалізація його в своїй практичній діяльності;
- розробка на цій основі партійної теорії та ідеології, розроблення та здійснення політичного курсу;

- представництво інтересів певних класів, соціальних груп чи верств суспільства;
- формування громадської думки, вплив на неї з метою залучити на свій бік якомога більше число прихильників;
- формування й добір кадрів для партії, державних структур та різних громадських організацій;
- політична соціалізація — політичне виховання суспільства загалом або певної його частини тощо.

Ознаки політичних партій:

- прагнення до завоювання та використання влади, або принаймні до прямого впливу на неї через входження своїх представників до органів законодавчої влади та уряду. Це прагнення відрізняє партію від груп тиску, оскільки останні не прагнуть захопити владу, а намагаються впливати на органи державної влади, залишаючись поза їх структурою;
- наявність ідеології або системи ціннісних орієнтирів, що об'єднує всіх членів партії. Сьогодні ця ознака, яка в минулому відрізняла їх одну від одної, втрачає своє значення;
- організаційна будова, що передбачає наявність центральних та місцевих партійних організацій;
- постійне членство, робота членів партії як на виборах, так і під час проведення партійних заходів. Це відрізняє партію від політичних клубів.

Класифікація політичних партій

У сучасній науці існують різні класифікації політичних партій. Відповідно того, що береться за основу класифікації, розрізняють наступні типи партій.

Залежно від місця в системі державної влади партії поділяються на правлячі (в т. ч. правлячі монополюно та ті, що входять до урядової коаліції) та опозиційні, легальні та нелегальні. Правлячі партії зазвичай відрізняються консерватизмом, опозиційні — динамізмом, що зорієнтований на зміни і реформи. Опозиційні партії можна розділити на: легальні, тобто ті, діяльність яких дозволена і вони зареєстровані державою; напівлегальні, не зареєстровані, але і не заборонені; нелегальні, заборонені державою, нерідко вони діють в умовах конспірації і в підпіллі. Опозиційні партії мають особливий образ політичних дій, що визначається головним їхнім завданням — завоювати владу. Партійна діяльність опозиційних партій зосереджується головним чином у політичній сфері, а економіці, культурі і т. ін. приділяється значно менше уваги. Такі партії, як правило, не ідентифікують себе з існуючим у країні режимом, піддають радикальній критиці існуюче суспільство і його політичні структури. Опозиційні партії протиставляють себе іншим партіям і особливо рішуче дистанціюються з правлячими партіями.

Правляча партія суттєво відрізняється від опозиційної. У своїй діяльності вона багато приділяє уваги роботі в уряді і в парламенті. Правляча партія віддає перевагу розв'язуванню завдань економічних, управлінських, а політичні дії носять, зазвичай, прагматичний характер.

Загально визнано, що основний зміст діяльності більшості політичних партій — участь у виборах до органів державної влади з метою реалізувати свою політичну платформу. Такі партії називаються парламентськими. Проте існують партії, що через певні обставини займаються позапарламентською діяльністю, використовуючи при цьому і відповідні засоби. Один із основних — силовий тиск на державну владу і організація різноманітних дій, що дестабілізують ситуацію, — страйків, пікетів, терактів і т. ін. Такі партії ще називаються авангардистськими. Для них парламентська і виборча діяльність не є головними.

Залежно від відношення до приватної власності — ліві, праві, центристські. У світовій політології лівими вважають усіх тих, хто виступає за зміни, соціалізацію виробництва, соціальний захист людей на основі рівності всіх; правими — тих, хто відстоює міцну державу, захищає приватну власність і т. ін. Традиційно вважається, що ліві — пацифісти, антирасисти, антикапіталісти, відстоюють принципи рівності й справедливості і постійно перебувають у русі, а праві, навпаки, роблять наголос на збереженні (консервації) існуючих порядків, на повазі до них, обстоюють культ сили, ієрархії, заохочують свободу та ініціативу в економічній сфері. Партіями центру вважаються ті, що займають проміжне становище між лівими і правими поглядами. Центристи, зазвичай, вважають, що поділ партій на ліві й праві є умовним. Залежно від політики, політичні партії можуть диференціюватися на лівоцентристські, правоцентристські, ліворадикальні, праворадикальні та ін.

Залежно від способу організації — кадрові, масові, універсальні (так звані «партії виборців»). Кадрові партії («партії — виборчі штаби») формуються, як правило, навколо груп відомих політичних та суспільних діячів і не мають формального членства; їх діяльність майже повністю спрямована на підготовку виборчих кампаній; це, як правило, партії правої орієнтації; до них традиційно відносяться консервативні партії, такі як Консервативна партія Великобританії, Демократична та Республіканська партії США та інші. Кадрові партії зорієнтовані на електоральні функції. Тому їхні практичні дії помітні лише під час виборчих кампаній. Вони не мають інституту фіксованого членства і членських внесків. Фактично це організації, які складаються з оплачуваних інвесторами професійних партійних чиновників, що ведуть основну організаційну роботу, забезпечують створення і розвиток партійної політичної теорії, на основі цієї теорії розробляють і впроваджують партійну ідеологію). Прибічниками партії вважають себе ті, що голосують за неї на виборах та підтримують її поточну політику. Передвиборчий з'їзд кадрової партії в реальності є зібранням інвесторів та оплачуваних ними політтехнологів, метою яких є вибір кандидата як бренду, що буде мати найвищу конкурентоздатність для «продажу» виборцям.

Масові партії відрізняються розвиненою організаційною структурою, статутною дисципліною, індивідуальним членством, вони мають свої місцеві партійні організації, свою ідеологію. Типовими масовими партіями є комуністичні, соціалістичні та соціал-демократичні партії. Масові партії виникли у зв'язку з

поширенням загального виборчого права. Вони переважно численні, добре організовані й формуються на ґрунті, певного світогляду. Існують за рахунок членських внесків, що є джерелом фінансування їхньої участі у виборчих кампаніях. Керівництво в масових партіях здійснюється професійними політиками, поточну організаційну роботу ведуть оплачувані партійні функціонери, на місцях — партійні організації. Членство в масовій партії передбачає не лише сплату внесків для фінансування партійної програми, але й постійну роботу в певній партійній організації та виконання прийнятих колегіально партійних рішень. Ці рішення до їх прийняття можуть піддаватись дискусійному обговоренню, що може викликати створення певних політичних платформ, на базі яких всередині партійної організації виникають певні фракції. Але після прийняття рішення з'їздом воно стає обов'язковим для виконання всіма членами партії незалежно від фракційної приналежності. Фракції зберігають за собою лише право критикувати це рішення і готувати партію до відміни його на наступному з'їзді.

Останнім часом усе активніше в класифікацію партій за організаційною структурою впроваджується такий тип, як «партія виборців». Ініціаторами введення цього типу є американські політологи Вейнер і Поламбара. Головним завданням «партії виборців», так само як і кадрових партій, є мобілізація мас на участь у передвиборчих кампаніях і в самих виборах. На відміну від кадрових партій «партії виборців» мають фіксоване членство і відповідні інститути збирання членських внесків.

За ідеологічним спрямуванням партії поділяються на: соціал-демократичні, ліберально-демократичні, комуністичні, націоналістичні, релігійні, фашистські та ін. Подібні оцінки відносні, оскільки базисні набори типових ідеологічних вимог часто і багато в чому перетинаються. Так, соціал-демократичні партії у 80-х роках 20 ст. повернули в бік класичного лібералізму, до політики вільної конкурентної економіки, а ліберали й навіть помірковані консерватори, враховуючи досвід соціал-демократів, стали уважніше ставитися до проблем покращення матеріального становища населення своїх країн, створення дійової системи соціальних гарантій тим, хто їх справді потребує.

За цілями й характером діяльності партії поділяються на революційні, які прагнуть змінити існуючий суспільний устрій; реформістські, які орієнтуються на модернізацію існуючого ладу при збереженні його базових основ; консервативні, які прагнуть зберегти існуюче положення, допускаючи лише найнеобхідніші перетворення.

За парламентською основою розрізняють парламентські (парламентсько-електоральні) і позапарламентські. Парламентські партії діють у правових рамках, намагаються досягти своїх цілей через сформовані ними органи влади. Для позапарламентських партій пріоритетом є програмна єдність та централізм як принцип організаційної будови.

За соціальною базою (класові, міжкласові, верстові; загальнонаціональні, регіональні, локальні; екологічні, антивоєнні; професійні, вікові, жіночі та ін.). У середині 19 ст. в Європі відбувся поділ на буржуазні (поміщицькі, дрібнобуржуазні і власне буржуазні) та пролетарські, або робітничі, партії.

Особливості суспільно-історичного розвитку зумовили специфічні риси політичних партій на Американському континенті, в країнах Азії та Африки (найчастіше вони виростили з національно-визвольних рухів), а також у країнах, де відбувалися соціалістичні революції.

В останній третині ХХ ст., з переходом до постіндустріального суспільства, в якому робітничий клас став більш розмитим, а класові протиріччя в результаті зростання рівня життя основної маси населення розвинених країн втратили актуальність, з'явилися нові, нетрадиційні типи партій, які почали формуватися на некласовому ґрунті — екологічному, антивоєнному. Саме на цьому ґрунті створені екологічні партії, що виростили з екологічного руху. У таких партіях здебільшого немає постійних лідерів, їм властива як відсутність партійногочленства, так і відмова від професійного апарату. Нові партії не тільки ґрунтуються на «мішаній» соціальній базі, а й дотримуються еkleктичної ідеології, тобто класово дуже невизначені.

Партійні системи, їх типологія

Партійна система — це складова частина інституційної підсистемою політичної системи суспільства, в її рамках визначаються параметри взаємодії різних партій між собою і механізмом держави.

Основа партійної системи складають відносини між правлячою коаліцією та опозицією.

Опозиція (від лат. *oppositio* — протиставлення, заперечення) — протиставлення одних поглядів чи дій у політиці іншим; партія або група, що йде наперекір думці більшості або панівній думці й висуває альтернативну політику, інший спосіб вирішення проблем.

Опозиція діє в двох напрямках:

- протиставлення своєї політики політиці інших політичних сил;
- виступ проти думки більшості в законодавчих, партійних та інших структурах.

Розрізняють опозицію помірковану, радикальну, лояльну, конструктивну, деструктивну (руйнівну).

Існування опозиції є органічним явищем, необхідною характеристикою політичного устрою демократичної країни. Виступаючи повноправним інститутом політичної системи, опозиція є ефективним засобом цивілізованого розв'язання суперечностей між інтересами різних соціальних груп, висловлених на політичному рівні, невід'ємною складовою механізму стримування та протидії у структурі владних відносин.

Досвід розвинутих демократій засвідчує, що надання опозиції повноцінних можливостей для представлення та обстоювання своєї, альтернативної щодо офіційної точки зору, конкуренції з правлячими політичними силами стабілізує політичну структуру суспільства, запобігає

виникненню гострих політичних конфліктів і кризових ситуацій, слугує засобом пом'якшення надмірної соціальної напруги та зменшення вірогідності помилок при прийнятті важливих державних рішень.

З іншого боку, відсутність дієздатної опозиції або легітимних каналів для реалізації її поглядів спричиняє підвищення рівня соціальної нестабільності, провокує політичну апатію населення, або навпаки — розвиток подій за конфліктним, силовим сценарієм.

Будь-якому суспільству властива різноманітність соціальних, у тому числі й політичних, інтересів. Це й є підґрунтям для створення багатьох політичних партій і формування на їхній основі партійних систем. Характер і зміст таких систем визначає вид політичного режиму, механізм та ефективність демократії. Суттєвий вплив на характер партійних систем справляють особливості соціокультурного розвитку, історичні традиції, демографічні й етнокультурні чинники тощо.

Партійні системи формуються на основі стійких зв'язків і відносин партій різного типу між собою, з формою держави та з типом виборчої системи.

Місце і роль партій у політичній системі значною мірою залежить від форми правління. У країнах із парламентською формою правління

У парламентських та парламентсько-президентських республіках, так само як і в парламентських монархіях, де уряд формується парламентом, а парламент формують партійні фракції, партії є необхідною ланкою в системі формування державної влади. Партія парламентської більшості чи коаліція партій (партійний блок) не лише формує уряд та призначає прем'єр-міністра, але й може розпустити уряд і звільнити главу уряду за рішенням парламенту. Однак парламент отримує право формування уряду лише за умови, що він складається з представників політичних сил, що відповідає партійно-пропорційній виборчій системі. Це фактично надає партіям роль монопольного посередника між виборцями та органами державної влади в процесі їх формування.

Роль партії в політичній системі різко знижується, якщо уряд формується безпосередньо президентом, а вибори в парламенті проходять не за партійною, а за мажоритарною виборчою системою. Це означає, що партії не є необхідним елементом механізму формування органів влади.

Однак навіть у президентських республіках партії можуть відігравати досить значну роль. Так, американська система, зокрема, передбачає доволі специфічне партійне розмежування, завдяки чому виділяються президентська партія і партія в конгресі. Партія в конгресі функціонує незалежно від президента та його адміністрації, має свої структури в обох палатах, а відносини між нею і президентом бувають доволі напруженими. У законодавчих органах кожного штату, як правило, існують свої прогубернаторські партії.

Внаслідок цього в США склалася досить специфічна модель, за якою політичні партії мають значний вплив на законодавчий процес, є

важливою складовою органів законодавчої і виконавчої влади як на федеральному рівні, так і на рівні окремих штатів. Водночас ці партії не демонструють високого рівня згуртованості й партійної дисципліни.

У президентській республіці партії можуть відігравати провідну роль в організації і проведенні президентських виборів, затверджуючи кандидатів на посаду президента та виборчупрограму.

Варіанти партійної системи:

1. Однопартійна;
2. Двох партійна (влада, опозиція);
3. Трьох партійна система (2 - великі партії, 1 другорядна);
4. Багатопартійна система.

Ці варіанти формуються під впливом таких факторів як наявність організованих ресурсозабезпечених груп, що використовують партії в боротьбі за владу та електоральний ресурс (тобто рівень підтримки населенням) самих партій.

Перший варіант може відображати три типи політичної ситуації:

а) суспільство є соціально однорідним, що детермінує єдність основних інтересів всього суспільства. Партія, що визначає прийнятну для всіх стратегію суспільного розвитку, не має системної конкуренції і є засобом рекрутування у владні структури найбільш політично активної і здатної до управлінської діяльності частини громадян.

б) владна еліта або монолітна, або не відчуває реальної конкуренції з боку контреліт, тому існуюча партія є не засобом захоплення влади, а засобом її утримання через мобілізацію мас «зверху». Фактично в обох ситуаціях сама політична сфера не включає в себе боротьбу інтересів і пов'язаних з ними форм розподілу владних повноважень та стратегій розвитку. Вона звужується до рамок політичної соціалізації, рекрутування еліти та легітимізації існуючої системи влади;

в) в силу певних причин політичні еліти задовольняються конкуренцією за владу в рамках однієї партії, яка формально є єдиною організацією, але фактично складається з окремих фракцій, кожна з яких має власну організаційну структуру та джерела ресурсного забезпечення.

Другий варіант складається в разі, якщо існує два впливових ресурсозабезпечених угруповання, що періодично ділять між собою державну владу як правляча і опозиційна партії на основі міжелітного пакту (фактична олігополія на умовах картельної змови). При цьому підтримка виборців правлячої партії, як правило, зменшується по мірі її компрометації в результаті розчарування від здійснюваної нею державної політики. За період же перебування колишньої правлячої партії в опозиції виборці частково забувають про це, а частково починають вважати цю партію меншим злом, ніж діюча владна партія.

Третій варіант відрізняється від другого тим, що жодна з двох провідних конкуруючих партій не здатна на системне отримання такої більшості голосів виборців, яка б давала право на формування уряду. Тому кожна з них намагається взяти в коаліцію третю партію з дуже обмеженим електоральним ресурсом. У

останньої завдяки цьому виникає можливість торгуватися з потенційними партнерами по коаліції за доступ до влади та суспільних ресурсів.

Четвертий варіант існує в країнах, де відсутня олігополія, а велика кількість соціальних груп може просувати свої інтереси за посередництвом власних партій в умовах вільної конкуренції.

Однак у ряді випадків, незважаючи на велику кількість політичних партій, лише 2-3 з них можуть вести реальну боротьбу за владу, інші ж не здатні зосередити в своїх руках необхідний для цього обсяг ресурсів влади. Так, у США з близько 200 партій, політичних організацій та рухів лише 2 мають змогу приймати участь у виборах. Така система іменується дворівневою (двоповерховою) — на нижньому, неелекторальному, рівні, перебуває основна маса партій, у яких немає шансів навіть боротися за входження до органів влади, а на верхньому — партії з достатнім для цього ресурсним забезпеченням.

Від партійної системи, як важливого складника політичної системи, безпосередньо залежить стабільність та ефективність діяльності політичної системи, зокрема, тривалість існування уряду в даному складі, відсутність політичних конфліктів тощо.

Крім партій, які орієнтовані на підкорення механізму держави шляхом виборів, існує принципово інша форма впливу ресурсозабезпечених груп на процес прийняття владних рішень. Це так званий лобізм, сутністю якого є системна діяльність по просуванню інтересів великого бізнесу через прямі домовленості з конкретними представниками органів державної влади та місцевого самоврядування. При цьому ресурсозабезпечені групи не виступають інвесторами виборчих кампаній та партійних організацій, домовляючись із тими, хто вже займає посаду, яка дає право на прийняття владних рішень щодо перерозподілу.

Англійською *lobby* означає «кулуари», «коридори». Вважається, що термін «лобізм» походить від практики відвідувати депутатів у Центральному Вестибюлі Британського Парламенту. Перша згадка про лобіювання, датована 1820 р., позначала намагання представників громадськості вплинути на прийняття рішення в Конгресі США.

За іншою версією, термін походить від різного роду активістів, які очікували президента США в кулуарах готелю, щоб намагатися вплинути на нього й таким чином посприяти прийняттю вигідного їм рішення. У 1946 р. у США був прийнятий спеціальний закон про лобізм, і зараз цей феномен існує у всіх демократичних країнах. Нерідко лобісти мають свої контори при законодавчих органах. Легалізація цієї діяльності дозволяє зробити прозорими взаємини влади та бізнесу, щоб виборці могли бачити, чиї інтереси відстоює той або інший політик.

Лобізм (від лат. lobby — кулуари) — скоординована практика відстоювання інтересів або чинення тиску на законодавців і чиновників неурядовими організаціями, фінансово-промисловими групами чи етнічними спільнотами на користь того або іншого рішення.

Лобізм передбачає діяльність зацікавлених осіб, яка сприяє ухваленню органами влади тих або інших рішень, із використанням формальних і неформальних відносин в органах влади. Іноді лобізм асоціюється з корупцією й нелегальними методами впливу на прийняття рішень урядовими структурами, хоча він не обов'язково передбачає підкуп державних працівників. Представники зацікавлених груп називаються лобістами, а їх групи — лобі. В західній політичній практиці вважається, що юридично чітко регламентована система лобізму може значною мірою сприяти забезпеченню гласності та передбачення політичних процесів; цивілізованому обмеженню сфер діяльності апарату державної влади (зробить його більш відкритим для контролю з боку суспільства, зменшить можливість вольових рішень); поширенню кола активних учасників політичного процесу, що може слушно позначитися на розвитку громадянського суспільства в цілому; контролю взаємодії приватних інтересів та органів влади, створенню додаткових перепон на шляху корупції.

У більшості західних країн спеціальних законів про лобізм немає, проте норми, що регулюють таку діяльність, інкорпоровані в низку законів. Наприклад, у ФРН вони присутні в прийнятих у 1972 р. Кодексі поведінки члена бундестагу і Положенні про реєстрацію союзів і їх представників при бундестазі. Відповідно до цього Кодексу депутати за винагороду можуть займатися проблемами, що виносяться на обговорення комітетів парламенту, але вони зобов'язані заздалегідь оголосити «про свою зацікавленість». Крім того, передбачено, що коли такий депутат заперечує факт своєї лобістської діяльності, то його доходи оподатковуються за вищим тарифом.

Поняття, сутність та функції виборів

Вибори вважаються формою представницької демократії, яка полягає у формуванні громадянами персонального складу органів державної влади та місцевого самоврядування шляхом голосування.

Сутність виборів полягає в тому, що громадяни обирають до органів влади своїх представників, які покликані виражати їх інтереси в прийнятті політичних рішень, законів і упровадженні в життя соціальних та інших програм. Процедури виборів можуть бути найрізноманітнішими, але які б вони не були, виборні особи посідають свої пости від імені народу («нації») і формально підзвітні народу у всіх своїх діях.

Вибори в органи влади становлять серцевину демократичного політичного процесу і є закономірним результатом процесу історичного пошуку суспільством кращої моделі формування і функціонування держави. Сьогодні демократичні вибори в органи державної влади стали природним процесом у політичному житті багатьох країн світу. Вони являють собою спосіб формування органів влади і керування за

допомогою вираження за визначеними правилами (відповідно до виборчої системи) політичної волі громадян. Унаслідок виборів обрані кандидати наділяються владними повноваженнями. Вибори використовуються у різних демократичних організаціях: партіях, профспілках, добровільних асоціаціях, кооперативах, акціонерних товариствах тощо. Вибори завжди пов'язані з голосуванням. Вибори як невід'ємний елемент демократії несуть на собі відбиток різних її форм і відіграють у різних її моделях нерівноцінну роль.

В умовах сучасних демократій вибори — це стрижневий механізм, головна форма прояву суверенітету народу, його політичної ролі як джерела влади. Вони служать також найважливішим каналом представлення в органах влади інтересів різних суспільних груп. Загальні вибори передбачають право участі в них кожного громадянина. Для багатьох, а в деяких країнах — і для більшості громадян, вони є єдиною формою їхньої реальної участі в політиці. Вони дають змогу здійснювати найбільший вплив на владу: зберігати чи змінювати парламенти й уряди, забезпечувати їхню відповідальність перед народом, змінювати політичний курс тощо.

Якщо прийняти за вихідну підставу класифікації поділ влади, то можна виокремити вибори в законодавчі, виконавчі і судові органи. Вибори в законодавчі органи влади: парламенти, збори представників — характерні для більшості країн з розвинутою демократією. Так, у США один раз у чотири роки проводяться федеральні, загальнонаціональні президентські вибори; кожні два роки — вибори в палату представників — нижню палату конгресу. У ці самі терміни — раз у два роки, але не на два, а на шість років, обирається одна третина членів верхньої палати конгресу — сенату. В Україні обирається однопалатний парламент.

Відповідно до територіального представництва можна виділити:

- вибори в державні (федеральні) органи влади (у парламент, президента);
- вибори в регіональні органи влади (губернаторів, депутатів земельних, крайових, обласних та інших територіальних органів влади);
- вибори в місцеві (муніципальні) органи влади чи органи місцевого самоврядування (бургомістрів, мерів, глав адміністрацій, депутатів зборів, дум, рад тощо);
- вибори в міжнародні органи, наприклад, у Європарламент. У демократичних країнах усе частіше використовується і принцип виборності керівників виконавчої влади: губернаторів і президента — у США, президента і префектів — у Франції тощо. В Україні досвід виборів керівників виконавчої влади обмежений обранням президента країни.

У деяких країнах принцип виборності використовується для добору представників судової влади: суддів, судових засідателів, присяжних повірників. Однак частіше, щоб забезпечити незалежність і політичну невразливість суддів, створюючи тим самим у державі систему стримувань і противаг, вибір їх заміняють призначенням, іноді довічним.

Загальну картину доповнюють вибори в партіях, профспілках і численних добровільних асоціаціях. Різноманіття електоральних форм відкриває перед громадянами досить широкі можливості для прояву політичної активності і впливу на державні й громадські справи.

Вибори в органи влади можуть бути загальними і локальними. Загальні вибори проводяться в масштабах усієї держави чи регіону. Локальні вибори проводяться при створенні нових адміністративно-територіальних утворень, у разі вибуття представників (із причин неієздатності, відкликання, смерті, зміни виборчого законодавства тощо).

Відзначимо також, що вибори можуть бути черговими і достроковими. Боротьба за дострокові вибори може бути дуже сильною зброєю політиків. Водночас, як показує досвід демократичних країн, легітимність дострокових виборів, якщо вони проводяться відповідно до конституції, не викликає сумнівів.

У світі важко знайти країни, в яких не проводилися б вибори в органи політичної влади. Однак далеко не всі вибори можна віднести до демократичних. Це безпосередньо залежить від типу політичної системи, зокрема, від наявності чи відсутності в суспільстві системних гарантій їхньої демократичності: від поширеності сприятливої для демократії політичної культури, поділу влади, організованої і впливової опозиції, незалежного й авторитетного суду — тобто від характеру взаємодії держави й громадянського суспільства.

Сучасні псевдodemократичні режими звичайно використовують цілий комплекс засобів для фальсифікації результатів виборів і перетворення їх на інструмент маніпулювання. В авторитарних політичних системах вибори виконують функції зміцнення легітимності існуючого режиму, підвищення його репутації всередині країни й особливо за кордоном, ослаблення політичної напруженості в державі. Такі вибори виявляють опозицію і приручають її чи створюють з ініціативи влади лише формально опозиційні їм партії, стабілізують режим за допомогою інтеграції опозиції й часткового врахування її вимог.

Вибори забезпечують найменш болісний для громадян і всього суспільства мирний перехід до демократії. По самій своїй суті вони виключають політичне насильство. Здійснювані за їх допомогою зміни влади не вимагають пролиття крові, людських жертв, руйнувань і т. ін.

Демократичні принципи виборчого права включають:

1. *Загальність*, тобто всі громадяни, незалежно від статі, расової, національної, класової чи професійної належності, мови, рівня доходів, освіти, конфесії чи політичних переконань, мають активне (як виборець) і пасивне (як кандидат) право на участь у виборах. Загальність обмежується лише невеликою кількістю цензів, тобто умов допуску громадян до участі у виборах:

– віковий ценз дозволяє брати участь у виборах лише з відповідного віку, переважно з досягненням повноліття.

Наприклад, на виборах до нижньої палати парламенту Великої Британії віковий ценз для активного виборчого права (право обирати) становить 18 років, для пасивного (право бути обраним) — 21 рік; у Франції, відповідно, 18 і 23 роки, у Бельгії, Італії, Канаді, Нідерландах, США, Україні та деяких інших країнах — 18 і 21 рік, в Японії — 20 і 25 років. Щодо виборів до верхньої палати, то віковий ценз для пасивного виборчого права значно вищий, ніж до нижньої палати. Так, у США він становить 30 років, у Бельгії і Італії — 40, у Франції — 25, в Японії — 30 років. У Фінляндії й Швейцарії віковий ценз для активного й пасивного виборчого права однаковий.

- ценз недієздатності обмежує виборчі права психічно хворих, що повинно бути підтверджено судовим рішенням;
 - моральний ценз обмежує чи позбавляє виборчих прав осіб, які перебувають за вироком суду в місцях позбавлення волі;
 - ценз осілості, що висуває як умову допуску до виборів відповідний термін проживання в даній місцевості чи в країні.
-

У США він становить 1 місяць, в Австрії, ФРН і Японії 3, в Канаді й Фінляндії 12 місяців. Цей термін передбачає необхідність проживання виборця на території відповідного округу

Крім вимоги певного терміну проживання на території виборчого округу, виборче право деяких країн встановлює і термін проживання в цій країні.

Наприклад, у Норвегії н Ісландії для активного виборчого права термін осілості становить 5 років, в Австралії – півроку, в Україні — 2 роки.

Статевий ценз довгий час обмежував участь жінок у виборах (у деяких мусульманських країнах обмежує і дотепер). Майновий ценз обмежує активність незаможних громадян.

У країнах Заходу тривалий час існував майновий і ціла низка інших цензів, які не допускали до виборів осіб найманої праці, бідні прошарки населення, жінок (у Франції цей ценз відмінено н 1944 р., в Італії й Японії в 1945-му, Греції – в 1956-му, Швейцарії – 1971-му, Португалії – в 1974 р.); чорношкірих (у США останні обмеження на їх участь у виборах знято в законах 50 70-х років 20 ст.). У США до 1964 р. існував податковий ценз, а до 1970 р. – ценз грамотності.

Загальне виборче право утвердилося в демократичних країнах світу безпосередньо після другої світової війни. Це відкрило новий етап у розпитку

демократії, поклато початок епосі «масової політики», привело до формування партійних і полі пичних систем сучасного типу.

2. *Рівність*. Це означає, що кожний виборець має один голос, і всі громадяни беруть участь у виборах на рівних підставах. При цьому ні майновий стан, ні посада, ні будь-які інші статуси) чи особисті якості не повинні впливати на стан громадянина як виборця. Рівність виборчих прав передбачає й приблизну рівність виборчих округів, яка необхідна, щоб голоси виборців мали приблизно однакову вагу при обранні депутата. Саме тому в багатьох країнах установлюється мінімум, а інколи — максимум, від якого обирається визначена кількість депутатів. Але на практиці є істотні відхилення від установленної законом норми, оскільки, як правило, виборчі округи переважно збігаються з адміністративно-територіальними одиницями.

Так, згідно з виборчим законом ФРН, виборчі округи можуть різнитися за чисельністю населення на одну третину. У Великій Британії найбільший за кількістю населення округ перевищує найменший у 4 рази. Деякі правлячі партії намагаються шляхом різноманітних маніпуляцій з виборчими округами забезпечити собі більше представництво. У США вважається прийнятним, якщо на виборах у Конгрес різниця в кількості жителів округів становить 2 %. У Росії, відповідно до федеральною закону про вибори депутатів Дсрждуми, допускається розходження у виборчих округах у межах одного суб'єкта федерації в 20 %, а у важкодоступних і віддалених районах – до 30 %. Особлива суворість у дотриманні правил визначення меж виборчих округів породжена цілком обґрунтованими побоюваннями, що неправильна “нарізка” може стати ефективним способом для маніпулювання голосами виборців.

Іноді використовується так зване вимушене порушення принципу рівності для розширення виборчих прав окремих категорій громадян шляхом введення спеціальних квот. При цьому здійснюється передача частини місць в органах державної влади відповідним верствам населення (наприклад, расові квоти при виборах парламентів ПАР чи Зімбабве гарантують відповідну частину місць представникам расових меншостей. Подібну квоту у нас вимагають кримські татари).

3. *Безпосередність виборів* (пряме голосування). Сутність цього принципу, конституційованого в більшості країн з розвинутою парламентською демократією, полягає в тому, що виборці прямо (без посередників, делегатів чи представників) обирають членів парламенту, президента, представників інших органів політичної влади.

У разі якщо громадяни вибирають лише вибірників чи спеціальний орган, який безпосередньо обирає кандидата, то йдеться про непрямі вибори. Такі вибори через деперсоналізацію, абстрактність вибору гасять інтерес громадян до участі в голосуванні і сприяють розвиткові абсентеїзму, тобто відмові від участі у виборах, породжують байдужість людей до висунутих

кандидатів і до їхніх програм. Крім того, використання непрямих виборів посилює можливість перекидання реального співвідношення політичних сил у бік зміцнення позицій найвпливовішої з них, оскільки голоси прихильників протилежних сил, що становлять меншість, губляться на кожному вищому рівні виборів. У більшості випадків непрямі вибори дають перебільшене уявлення про ступінь впливу панівної партії і є засобом придушення порівняно менш чисельних партій. А прямі вибори створюють можливість дійсно загальної участі в них виборців і забезпечують повною мірою легітимацію виборчої кампанії.

4. *Таємне голосування* — це коли рішення конкретного виборця повинне бути нікому не відоме. Цей принцип забезпечує свободу вибору, охороняє громадян від можливих переслідувань, а також підкупу. Практично таємниця виборів забезпечується закритою процедурою голосування, наявністю спеціальних кабін для голосування, стандартною формою, однаковістю бюлетенів для голосування, включенням у них імен усіх кандидатів чи використанням замість паперових бюлетенів спеціальних машин, які зберігають таємницю виборчого рішення і полегшують техніку голосування і підрахунок його результатів, та опечатуванням виборчих урн, суворим покаранням за порушення виборчої таємниці тощо.

Принципи організації виборчого процесу:

- *свобода виборів і добровільної участі в них громадян.* Цей принцип означає, що ніхто не має права впливати на громадянина з метою примусити його до участі чи неучасті у виборах, а також ніхто не може вплинути на його вільне волевиявлення.

Свобода виборів передбачає насамперед відсутність політичного, адміністративного, соціально-економічного, психологічного й інформаційного тиску на виборців, активістів, кандидатів і організаторів виборів.

- *наявність вибору, альтернативних кандидатів.* Сам термін “вибори” передбачає вибір із різних пропозицій. У разі якщо є лише один кандидат (чи партія), може йтися про його (її) схвалення чи несхвалення виборцями, але не про вибори взагалі.

- *змагальність, конкурентність виборів.* Політичні партії, які виражають інтереси різних соціальних спільнот, прагнуть включити за допомогою виборів різні соціальні верстви населення в політичну систему. Стан багатопартійності, природний для країн з розвинутою демократією, забезпечує мирне змагання соціальних інтересів..

- *періодичність і регулярність виборів,* недопущення чи скасування перенесення виборів, якщо це не передбачено правовими нормами. Це необхідно для того, щоб виборці могли контролювати своїх представників, запобігати зловживанням владою і корегувати політичний курс уряду. Вибори втрачають свої функції, якщо проведення їх залежатиме від сваволі окремих осіб. А періодичність виборів дає виборцям змогу змінювати політичну еліту відповідно до своїх інтересів.

- *рівність можливостей у передвиборній боротьбі.* Вона забезпечується створенням умов, за яких нерівність матеріальних можливостей не може надати кому-небудь з кандидатів переваги і вимагає створення виборчої системи, що не допускає

результатів виборів, досягнути яких можна недемократичним шляхом (внаслідок підкупу, погроз, фальсифікацій).

Забезпечити таку рівність можна за рахунок встановлення максимального для будь-якої партії рівня витрат на проведення виборів, обмеження розміру внесків організацій та й окремих осіб у виборчі фонди партій і кандидатів, надання їм на принципах рівності безплатного часу на державному телебаченні і радіо тощо.

У деяких країнах, які розглядають вибори як державно-політичну справу, існує державне фінансування виборчих кампаній. В інших країнах, наприклад, у США, фінансування виборів — приватна справа. Реалізація на практиці рівності можливостей — цей принцип, мабуть, найчастіше порушують на виборах, і це більшою чи меншою мірою спотворює їхні результати і демократичний характер.

- *можливість громадського контролю за виборами.* Присутність спостерігачів — як іноземних, так і національних, — може підвищити авторитетність виборчого процесу для держав, в яких проводяться вибори.

Функції виборів. *Легітимізація і стабілізація політичної системи,* а також легітимізація конкретних інститутів влади: парламенту, уряду, президента. Участь громадян у виборах звичайно означає прийняття ними даного типу політичної системи, політичного режиму і правил формування органів влади, незалежно від ставлення населення до конкретних посадових осіб, уряду і правлячих партій. Вибори дають громадянам шанс переобрати уряд, який їх не влаштовує, чи окремих депутатів, замінити їх людьми, які користуються довірою. Тим самим криза конкретного уряду та його політики не призводить до відторгнення громадянами всього політичного ладу і до дестабілізації політичної системи, не переростає в прагнення зруйнувати існуючий політичний порядок шляхом революції. Не випадково вибори нерідко уподібнюють запобіжному клапанові, який випускає пару народного невдоволення, що назбиралася, і запобігає перегрівові і вибухові всього політичного “казана”. За допомогою виборів легітимується не тільки політична система назагал, а й конкретний склад парламенту, уряду та деяких інших структур влади, визнається їх право керувати державою.

Створення діючої представницької системи. Вибори в органи влади створюють відносини представництва громадян у цих органах і дають їм змогу впливати на діяльність цих органів. Представницька система влади, впливаючи на суспільство, модифікує його відповідно до інтегральних інтересів представників його соціальних груп і так забезпечує процес суспільного розвитку.

Мобілізація виборчого корпусу на рішення актуальних суспільних завдань. Роз'яснюючи громадянам свої програми, переконуючи людей в необхідності прийняти й підтримати відповідні політичні цінності та цілі, указуючи шляхи реалізації їх, партії й окремі депутати тим самим мобілізують громадян на важливі для країни політичні дії.

Розширення комунікацій, відносин представництва між інститутами влади і громадянами. У ході виборчого процесу кандидати регулярно зустрічаються з громадянами, вислуховують їхні думки й прохання, вносять корективи у свої виборчі платформи. Вибори — найважливіший канал зворотних зв'язків між громадянами і владою. Від їхньої дієвості багато в чому залежить характер стосунків між керівниками держави і населенням, виникнення довіри чи недовіри, політичної участі чи неучасті, відчуження чи підтримки боротьби.

Рекрутування політичної еліти. Вибори — найважливіший канал входження громадян до складу політичної еліти, здійснення політичної кар'єри. Унаслідок виборів оновлюється склад керівної й опозиційної еліт, змінюється політична вага партій та їхніх представників.

Генерування оновлення суспільства за допомогою конкурентної боротьби альтернативних політичних програм. Вибори — це своєрідне вікно, відкрите для впорядкованих, інституційованих впливів на державу та суспільство. Вони дають можливість різним політичним силам подати власне бачення суспільних проблем і висунути програми їхнього розв'язання. Тим самим стимулюється пошук оптимальних шляхів розвитку, забезпечується конкурентний добір політичних цінностей й альтернатив, створюються сприятливі можливості для подолання неефективної політики й утвердження нових, життєздатних ідей і політичних платформ.

Артикуляція, агрегація і представництво різноманітних інтересів населення. У період виборів створюються найсприятливіші можливості для усвідомлення громадянами своїх інтересів і включення їх у виборчі програми партій та окремих депутатів. Під час виборів, прагнучи одержати масову підтримку, депутати й усі люди, які беруть участь у виборчій кампанії, особливо сприйнятливі до запитів і побажань населення. Це активізує процес самоусвідомлення і представлення громадянами своїх інтересів. У виборчих платформах інтереси артикулюються, одержують чітке формулювання й агрегуються, звільняються від крайнощів й усереднюються, набувають несуперечливої, придатної для реалізації форми. І хоча після перемоги на виборах багато депутатів забувають про свої обіцянки, депутатський корпус у цілому, не тільки керуючись моральними мотивами, а й піклуючись про престиж партії й підтримку виборцями на майбутніх виборах, орієнтується на свої зобов'язання і запити електорату.

Переведення політичних конфліктів у русло інституційованого мирного врегулювання. Вибори дають змогу відкрито й привселюдно представити суперечливі інтереси, цінності й ідеї на суд народної думки, визначити реальну підтримку позиції тієї чи іншої сторони конфлікту, за допомогою авторитету громадської думки і державних інститутів переконати конфліктуючих відмовитися від найрадикальніших вимог і незаконних форм боротьби. Уже сама орієнтація учасників конфлікту на те, щоб його розв'язали виборці, найчастіше спонукає їх відмовитися від крайнощів, пом'якшити свою позицію, шукати компроміси й рішення, прийнятні для більшості.

Інтеграція різноманітних думок і формування загальної політичної волі. Плюралізм сучасного суспільства має свої межі. Щоб не призвести до анархії, хаосу і гострих руйнівних конфліктів, він має потребу в державному регулюванні, що відображає загальні цінності й інтереси громадян. За допомогою виборів забезпечується об'єднання більшості громадян навколо відповідної політичної платформи та лідерів, що її представляють, формується домінуюча в державі політична воля. Вираження цієї волі забезпечує урядові авторитет і підтримку, а це підвищує його дієздатність.

Політична соціалізація населення, розвиток його політичної свідомості та політичної участі. У ході виборчого процесу громадяни особливо інтенсивно засвоюють політичні цінності й норми, здобувають політичні навички й досвід, переглядають чи уточнюють свої політичні позиції. Роблячи вибір, виборці більшою чи меншою мірою ототожнюють себе з відповідними політичними силами. Усе це підвищує їх політичну свідомість та активність. Вибори, таким чином, виступають механізмом політичного розвитку суспільства.

Контроль за інститутами влади. Унаслідок виборів створюється найважливіший інститут контролю за урядом — парламент, а також оформлюється опозиція, що звичайно ретельно стежить за дотриманням конституції і закону. Парламентський контроль спирається як на власні права, судові інстанції, так і безпосередньо на думку виборців. Побоюючись поразки на найближчих виборах, уряд звичайно змушений прислухатися до критики. Крім того, самі вибори є найважливішим інститутом контролю, оскільки вони дають виборцям змогу регулярно виносити свій вердикт про уряд та опозицію, змінювати склад органів влади, коректувати політичний курс.

Таким чином, найважливіша функція виборів — трансформація політичної системи в напрямі пошуку для країни оптимального політичного курсу. Головне соціальне призначення виборів — належно відображаючи думку і волю громадян, забезпечити представництво відповідних суспільних груп в органах влади, а також

Розчарування громадян низки країн у можливості впливати на дії владних органів через вибори призвело до того, що останніми роками все більшого розповсюдження набуває ігнорування виборів виборцями. Таке явище називається **абсентеїзм**. Він полягає в неявці частини виборців на виборчі дільниці для здійснення голосування, тобто у відмові реалізувати своє активне виборче право.

Абсентеїзм має негативні наслідки. Адже для визнання виборів такими, що відбулися, і визначення за їх результатами переможців необхідно, щоб проголосувала певна кількість зареєстрованих виборців. Нез'явлення виборців не дозволяє сформувати виборні органи або заповнити виборні посади. Тому доводиться проводити нові вибори, а це вимагає додаткових фінансових витрат і т. д. У зв'язку з цим в деяких державах участь громадян у виборах розглядається вже не як їх право, а як обов'язок. Там законодавство проголошує обов'язкове голосування. Виборчі закони Австрії, Бельгії, Люксембургу, Нідерландів передбачають штрафні

санкції за неучасть у голосуванні, у Греції, Туреччині та на Філіппінах — кримінальну відповідальність.

В Аргентині громадянин, який проігнорував участь у виборах, позбавляється права перебувати на державній службі протягом трьох років. У Бельгії за абсентеїзм передбачені штрафи різних розмірів (залежно від кількості проігнорованих виборів), прізвище такого виборця вноситься в ганебний список, який вивішується в людному місці за місцем проживання. В Італії участь громадян у виборах визнається обов'язком, за невиконання якого протягом п'яти років прізвище порушника вноситься до спеціального списку, що виставляється для загального огляду.

Деякі держави (в тому числі й Україна) виходять з ситуації, пов'язаної з абсентеїзмом, шляхом визнання виборів такими, що відбулися, навіть якщо в них брало участь менше половини зареєстрованих виборців.

Виборчі системи. Їх типологія

Виборча система — це система суспільних відносин, пов'язаних із формуванням складу представницьких органів шляхом виборів.

Поняття «виборча система» уживається також і в іншому значенні — як спосіб розподілу депутатських мандатів між кандидатами залежно від результатів голосування.

За порядком голосування й підрахунком голосів розрізняються такі види виборчих систем, як мажоритарна, пропорційна та змішана (мажоритарно-пропорційна або пропорційно-мажоритарна).

Мажоритарна виборча система (від фр. *majorite* — більшість) має такі ознаки:

- *голосування проводиться за округами*, кількість яких відповідає кількості представницьких мандатів (тобто в кожному окрузі обирається, як правило, один представник — депутат, делегат тощо);
- *для обрання необхідно набрати більшість голосів виборців*, які брали участь у голосуванні.

Спосіб встановлення більшості голосів зумовлює два варіанти мажоритарної системи:

- *мажоритарна система відносної більшості* — у виборах перемагає той, хто набере голосів відносно більше, ніж кожний із його суперників. Цей варіант використовується при парламентських виборах у США, Канаді, Великій Британії, Новій Зеландії;

- *мажоритарна система абсолютної більшості* — для перемоги у виборах необхідно набрати абсолютну більшість голосів тих, хто прийшли на вибори (тобто 50%+1 голос).

У тих країнах, де практикується цей підтип (парламентські вибори в Австралії, Франції, президентські вибори в Україні), потрібну кількість голосів часто не вдається набрати з першої спроби — у першому турі голосування. Тому проводиться другий тур, до якого виходять два кандидати, що набрали найбільший відсоток голосів. У другому турі переможцем, як і в мажоритарній системі відносної більшості, вважається кандидат, який набрав більшу кількість голосів порівняно із своїм суперником.

Пропорційна виборча система має такі ознаки:

- уся територія, на якій проводяться вибори, вважається єдиним округом;
- обираються, як правило, не окремі кандидати, а списки кандидатів від визначених політичних сил — партій, політичних організацій, політичних рухів. Таким чином, виборець голосує не лише за особистість, а перш за все за політичну програму певної організації;
- представницькі мандати розподіляються між політичними силами, що брали участь у виборах, пропорційно до кількості голосів, виданих за їх списки (наприклад, 12 % голосів — 12 % парламентських місць).

Основна відмінність пропорційної системи від мажоритарної полягає в тому, що вона заснована на принципі пропорційності між одержаними голосами і кількістю мандатів. Місця в парламенті розподіляються не між індивідуальними кандидатами, а між партіями відповідно до числа поданих за них бюлетенів. Кожна партія виставляє на вибори списки зі встановленою законом кількістю кандидатів.

Порівняльна характеристика мажоритарної та партійно-пропорційної виборчих систем

Характеристики	Мажоритарна система	Партійно-пропорційна система
Кількість округів	По числу мандатів	1
Представництво	Власник мандату представляє виборців округу	Власник мандату представляє політичну партію чи об'єднання
Підрахунок голосів	Абсолютна більшість 50% + 1 голос Відносна більшість – більше на 1 голос, ніж подано за будь-кого з конкурентів	Мандати розподіляються пропорційно отриманих голосів.

Змішана виборча система є комбінацією мажоритарної і пропорційної виборчих систем.

Так, в Україні після прийняття 25 березня 2004 р. Закону «Про вибори народних депутатів України» вибори до парламенту здійснюються за пропорційною системою: депутати обираються за виборчими списками кандидатів у депутати від політичних партій, виборчих блоків політичних партій у багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі.

Виборча система України

Норми, що встановлюють загальні правила і вимоги до процедури виборів, і норми, що регламентують активне виборче право, зафіксовані в розділі III Конституції України «Вибори. Референдум» і в розділі XI «Місцеве самоврядування». Норми, що закріплюють пасивне виборче право, містяться в розділах Конституції, які присвячуються основам організації і діяльності конкретних виборних органів.

Вибори поділяються на кілька видів залежно від суб'єктів виборів, часу й порядку їх проведення. За суб'єктами виборів вони поділяються на вибори до органів державної влади (вибори Верховної Ради України, вибори Президента України) і органів місцевого самоврядування (вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, вибори депутатів сільських, селищних і міських рад, сільських, селищних і міських голів).

За часом проведення вибори в Україні поділяються на чергові, позачергові, повторні і проміжні.

Конкретні питання, пов'язані з організацією і проведенням в Україні виборів і референдумів, регламентуються спеціальними законами, а саме: «Про всеукраїнський і місцевий референдуми» від 3 липня 1991 р., «Про вибори Президента України» від 5 березня 1999 р., «Про вибори народних депутатів України» від 25 березня 2004 р. і «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад і сільських, селищних, міських голів» від 6 квітня 2004 р.

В Україні існують такі види виборів:

- 1) вибори народних депутатів України;
- 2) вибори Президента України;
- 3) вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим;
- 4) вибори депутатів місцевих рад;
- 5) вибори сільських, селищних і міських голів.

Порядок проведення виборів визначається Конституцією і законами України.

Відповідно до чинного законодавства України за порушення виборчого процесу та виборчих прав громадян передбачена адміністративна та кримінальна відповідальність.

Адміністративна відповідальність настає за виготовлення або замовлення виготовлення під час виборчого процесу друкованих матеріалів передвиборної агітації, які не містять відомостей про установу, що здійснила друк, їх тираж, інформацію про осіб, відповідальних за випуск, або у яких така інформація означена неправильно чи неповно, за що Кодексом про адміністративні правопорушення України передбачено накладення штрафу на громадян від 10 до 30 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (НМДГ). За порушення встановленого законом порядку розміщення агітаційних матеріалів чи політичної реклами або розміщення їх у заборонених законом місцях на громадян накладається штраф від 5 до 10 НМДГ.

Кримінальна відповідальність настає за викрадення чи приховування виборчого бюлетеня або виборчого протоколу; незаконне знищення чи псування, викрадення чи приховування скриньки з бюлетенями. Такі дії караються штрафом від 200 до 400 НМДГ. Виборцю забороняється незаконно передавати іншій особі свій виборчий бюлетень. Таке порушення карається обмеженням волі на строк від одного до трьох років. Якщо ж член виборчої комісії умисно надав громадянину можливість проголосувати за іншу особу чи проголосувати більше, ніж один раз у ході голосування, або надав виборчий бюлетень особі, яка не включена до списку виборців, чи надав заповнений виборчий бюлетень, то за одну з таких дій настає кримінальна відповідальність у вигляді обмеження волі на строк від трьох до п'яти років. Ст. 71 Конституції України передбачено, що вибори в Україні є вільними і відбуваються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування. За умисне порушення таємниці голосування під час проведення виборів, що виявилось в розголошенні змісту волевиявлення виборця Кримінальним Кодексом України передбачено штраф від 100 до 300 НМДГ або виправні роботи на строк до двох років. Те саме діяння, вчинене членом виборчої комісії чи іншою службовою особою з використанням свого службового становища, карається штрафом від 300 до 500 НМДГ або обмеженням волі на термін до трьох років.

Розділ II

ПОЛІТИЧНА СТРАТИФІКАЦІЯ. ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ

Тема 5. Особа і політика. Політичне лідерство. Політичні еліти

1. Особа як суб'єкт та об'єкт політики.
2. Політичне лідерство: сутність та функції
3. Політична еліта: поняття, функції, види. Еліта та державна бюрократія.
4. Основні концепції політичних еліт. Механізм формування еліт.
5. Роль еліт у виникненні політичних криз.

Особа як суб'єкт та об'єкт політики

Суб'єкти політики (тобто ті, хто реалізують політику) — це соціальні носії політичного життя, які здатні усвідомлювати власні політичні інтереси, визначати їх як програму дій (стратегічну мету та оперативні способи її досягнення) та зосередити у своїх руках достатню для реалізації власної політичної програми концентрацію ресурсів влади.

До суб'єктів політики належать:

- особистості в якості: політичного лідера (який отримує владу безпосередньо від суспільної групи чи всього суспільства в цілому), політичного функціонера (який отримує владні повноваження від лідера, працюючи на професійній основі), активіста (який також має делеговані йому владні повноваження, але працює не на професійній основі, а у вільний від основної діяльності час), члена політичної організації, партії чи руху, а також громадянина держави;

- суспільні групи соціального, етнічного, конфесійного, гендерного та економічного характеру: соціально-економічні класи та групи, етноси, нації, релігійні общини, громадянське суспільство в цілому тощо;

- створені особистостями та суспільними групами політичні та громадські інститути (організації та установи): держава, політичні партії, організації та рухи, неполітичні організації та установи, які мають значний вплив на політичну сферу (наприклад, церква, профспілки, фінансові групи, транснаціональні корпорації), міждержавні та наддержавні об'єднання (ЄС, НАТО, ООН).

Специфіка соціальних суб'єктів політики полягає в тому, що в практичному суспільному житті вони водночас виступають і як об'єкти політики. Це стосується, перш за все, соціальних та соціально-етнічних спільностей (народ, громадянське суспільство, нація), які утворюються історично й стають суб'єктами політичного життя або відчужуються від нього в залежності від їх здатності до самоорганізації, усвідомлення себе як соціальної цілісності, і саме як організованої цілісності, здатної визначати політику, створювати політичні інститути, впливати на їх діяльність.

У демократичних соціальних і політичних системах саме ці спільноти визначаються як єдине джерело влади та її головний носій

Таким чином, об'єкти політики можуть виступати водночас у якості її суб'єктів. Єдиний тип об'єктів політики, який не здатен досягти стану суб'єкта — це неорганізована спільнота, яка в політичній науці визначається загальним терміном «натовп».

Ієрархія суб'єктів політичної діяльності

	<i>Види суб'єктів</i>	<i>Поділ політичних суб'єктів за видами і за належністю</i>	<i>Функції суб'єктів</i>
I	Безпосередні суб'єкти політики	Політичні лідери, владні структури, керівні органи політичних організацій	Приймання політичних ухвал, консолідація суспільства, додання конфліктів, організаційна діяльність, боротьба за самозбереження
II	Вторинні суб'єкти політики	Політичні партії, рухи, ініціативні комітети, громадські організації	Визначання власних інтересів (самоусвідомлення), формування громадсько-політичних структур, підтримання через масові акції
III	Види суб'єктів	Поділ політичних суб'єктів за видами і за належністю	Функції суб'єктів
IV	Базові (первинні) суб'єкти політики	Етноси, нації, класи, соціальні верстви, релігійні об'єднання, соціально-демографічні групи, територіальні об'єднання	Визначення власних інтересів (самоусвідомлення), формування громадсько-політичних структур, підтримання через масові акції

Об'єкти політики — це соціальні носії політичного життя, відносно яких реалізується політика (тобто владні дії суб'єкта). Теоретично в якості об'єкта політики може виступати будь-який її суб'єкт. Однак у реальності об'єктами політики стають лише ті особистості, спільноти та інституції, які не можуть протиставити спрямованій на них владній політичній дії адекватну політичну протидію. При цьому ефективне використання об'єктом політики власних ресурсів влади може призвести до того, що направлена на нього з боку більш сильного суб'єкта політична дія не досягне своєї мети.

Політичне лідерство: сутність та функції

Лідер (від англійського «leader» — провідний, ведучий, що керує іншими людьми). Лідери очолюють різні людські спільноти — від невеликих груп до співтовариств державного рівня. Особа, що керує політичними процесами, здійснює функції з управління суспільством, політичною організацією, рухом і здатна вплинути на хід подій, називається політичним лідером.

Лідер отримує владні ресурси від об'єктів своєї влади, у першу чергу — завдяки її легітимації в їх очах. Тому для лідерства головним є утримання владного статусу за будь-яку ціну, в тому числі й шляхом усунення можливостей конкуренції за цей

статус. Для здійснення лідерства необхідно зосередити достатній обсяг ресурсів влади та реалізувати політичну волю.

Політична воля лідера — це здатність до визначення політичної мети та оптимальних шляхів її досягнення, а також готовність нести політичну відповідальність за прийняті владні рішення.

Політичне лідерство — це вищий рівень соціального лідерства, пов'язаний із управлінням державними і соціальними процесами. Це механізм і спосіб здійснення влади, що базується на об'єднанні різних соціальних верств навколо висунутої лідером програми трансформації суспільства. У сучасному індустріальному бюрократичному суспільстві політичний лідер діє в рамках установлених норм і не може за власним розсудом змінювати існуючі політичні інститути. Ефективність його діяльності залежить від безлічі факторів, зокрема від підтримки тієї соціальної групи, що концентрує у своїх руках значний обсяг державної та політичної влади — політичної еліти.

Функції політичного лідерства:

- розробка стратегічних цілей розвитку суспільства чи його частини, вироблення тактики їх досягнення;
- мобілізація суспільства на виконання поставленої мети;
- керівництво діяльністю суспільства (суспільних груп) із виконання цих цілей у рамках політичної системи.

Проблема політичного лідерства — пошук та висування на вирішальні посади нових людей, здатних на перетворення в суспільстві та на проведення політики, що задовольняє потреби населення, займає особливе місце серед безлічі проблем сучасного світу.

Політична еліта: поняття, функції, види. Еліта та державна бюрократія

Політична еліта — соціальна група, що в умовах конкурентної боротьби системно реалізує політичну владу, здійснюючи вирішальний вплив на процес прийняття державно-владних рішень.

Політична еліта відноситься до владної еліти.

Владна еліта — соціальна група, що системно реалізує владу в масштабах суспільства. Частина владної еліти, що здійснює державну владу, називається **правлячою елітою**. Частина політичної еліти, що вступає в конкурентну боротьбу з правлячою елітою, намагаючися відсторонити її від влади та зайняти її місце, називається **контрелітою**.

Владна еліта носить характер політичної лише тоді, коли формування владних рішень має конкурентний характер, тобто існує конкуренція за здійснення державної влади.

Політична еліта — важливий соціальний суб'єкт політичної влади. Вона становить основу формування й функціонування політичної влади, бере участь у розробці, прийнятті та здійсненні політичних програм, економічних і правових реформ. Обґрунтування ролі політичної еліти в житті сучасної України має особливу

актуальність, адже одним із шляхів виходу з кризи, стабілізації суспільства, підйому країни є ефективна діяльність елітних груп, що визначають стратегію розвитку суспільства.

Історичний досвід і політична практика всіх країн свідчить, що процес розподілу й реалізації влади не передбачає рівної участі в ній усіх громадян. Структура складного соціуму завжди розділена на керуючих (ті, хто здійснюють владу) і тих, ким керують (ті, стосовно кого ця влада здійснюється). Тобто реальне управління суспільством за будь-якої форми правління знаходиться в руках організованої меншості. Для характеристики цієї організованої меншості застосовують різні поняття: політична еліта, панівна еліта, правляча еліта, політичний клас, вище політичне керівництво. Найбільш розповсюдженим є визначення «політична еліта». Даним поняттям визначаються соціальні групи, що мають реальний доступ до безпосередньої участі в прийнятті політичних (владних) рішень. Це відносно нечисленні угруповання, які відрізняються найвищою здатністю до здійснення політичної влади, що дозволяє їм керувати суспільством чи впливати на прийняття управлінських рішень, на політичні орієнтації та поведінку людей.

Поняття «політична еліта» вживається в широкому і вузькому значенні слова. У *вузькому значенні слова* воно тотожне поняттю «правляча еліта», тобто означає ту частину еліти, яка реально здійснює державну владу. У *широкому значенні* — це соціальна група, що відрізняється від інших частин суспільства безпосередньою участю в процесі здійснення політичної влади.

Політична еліта має складну структуру і внутрішньо диференційована. Залежно від обсягу владних повноважень виділяють наступні **рівні політичної еліти**. *Вища еліта* включає провідних політичних керівників, їх найближче оточення й тих, хто обіймає високі посади в законодавчій, виконавчій і судовій владі (президент, його найближче оточення, прем'єр-міністр, його заступники, кабінет міністрів, голова парламенту, його заступники, керівники депутатських фракцій, керівники провідних політичних партій), а також опозиційних лідерів (так звана «контреліта»). *Середня еліта* включає осіб, що займають виборні політичні посади: парламентаріїв, губернаторів, мерів, лідерів політичних партій і рухів (у тому числі опозиційних), керівників впливових ЗМІ політичного характеру. *Адміністративна (бюрократична) еліта* — вищий прошарок державних службовців (чиновництво), вони обіймають вищі позиції в міністерствах, департаментах та інших органах державного управління. Оскільки діяльність цих органів пов'язана із необхідністю їх ресурсного забезпечення та наділення спеціальними повноваженнями для здійснення влади, у тому числі й шляхом прямого примушення, адміністративна (бюрократична) еліта отримує можливість виступати окремим суб'єктом політичного процесу.

Крім того, професійні чиновники не підпадають під необхідність змінюваності за результатами волевиявлення громадян, що фактично виводить бюрократичний апарат з-під контролю основної маси суспільства. Ця характеристика бюрократії впливає з їх функції підтримки стабільності та безперервності державної влади незалежно від змін у розстановці сил між ресурсозабезпеченими суб'єктами

конкуренції за політичну владу. Політичний імунітет виконавчої влади допомагає зберігати спадкоємність у керівництві державою, він необхідний для здійснення довгострокових державних програм, у тому числі тих, що пов'язані з безпекою держави як політичної організації. Тому його визнання є загальним правилом для всіх переможців політичної боротьби. Враховуючи, що саме існування професійного державного апарату пов'язане із владним регулюванням відносин між конкуруючими ресурсозабезпеченими угрупованнями, воно в ідеалі передбачає незалежність цього апарату від жодного з таких угруповань. Більш того, конкуруючі угруповання зацікавлені у підтриманні незалежності «корпорації державних чиновників» (принаймні, від своїх конкурентів) та у легітимації її власних каналів реалізації владних рішень. І якщо окремі чиновники можуть підпадати під вплив певних ресурсозабезпечених груп, то корпоративна єдність членів апарату державних установ теоретично дозволяє «корпорації державних чиновників» у цілому займати позицію більш-менш незалежного розпорядника ресурсів, що доступні для державного регулювання.

Реалізуючи свої власні цілі та інтереси ресурсозабезпечених груп, бюрократична еліта прагне до прийняття таких рішень, які відкривали б для неї доступ до самостійного використання суспільних ресурсів. Логічно, що при такій позиції «корпорація» державних чиновників отримує не лише статус пануючого суб'єкта владних відносин у суспільстві (як мінімум — входить до числа ресурсозабезпечених груп, здатних конкурувати за владу), але й змогу системного відтворення цього статусу через кумулятивний ефект накопичення власного ресурсного забезпечення. Фактично, це є ренто-орієнтованою поведінкою. Рента у даному випадку виникає в результаті ексклюзивного права установ державної влади на розпорядження суспільними ресурсами, які підлягають державному регулюванню.

При цьому необхідно відзначити, що політика, направлена на зниження собівартості вироблення суспільних благ за рахунок економії ресурсів, не приносить великого прибутку носіям виконавчої влади, що є розпорядниками цих ресурсів. Натомість прийняття дорогих програм «суспільного розвитку», які передбачають неконтрольоване витрачання суспільних ресурсів, надає їм широкі можливості як для особистого збагачення, так і для збагачення тих груп із особливими інтересами, яким вони виділяють ці ресурси. Це приводить до посилення впливу розпорядників ресурсів, зміцнення зв'язків із підтримуючими їх групами. Дослідники відзначають, що значна частина службовців приватних корпорацій, попрацювавши в державному апараті, повертаються у свої корпорації з помітним підвищенням. При цьому, як правило, провали прийнятих урядових програм тягнуть за собою не їх скасування, а збільшення асигнувань і зростання штатів співробітників. Все це сприяє розростанню державного апарату, витрати на утримання якого іноді наближаються до основного обсягу державного бюджету. В окремих країнах, які отримали незалежність, темпи чисельного зростання адміністрації перевищують темпи зростання народонаселення.

Наприклад, в Нігерії за роки незалежності чиновницький апарат виріс з 200 тис. до 2 млн. чоловік. При цьому ресурси країни спрямовуються не на її розвиток, а на утримання «корпорації чиновників», основою існування якої є стягнення ренти від владного перерозподілу ресурсів на користь великого бізнесу (частіше за все — транснаціонального).

Попит підприємців на державні привілеї для своєї діяльності зумовлює пошук ренти особами, що завдяки своєму службовому положенню в органах державної виконавчої влади мають доступ до прийняття відповідних рішень. При цьому розпорядники привілеїв володіють ексклюзивним цінним ресурсом прийняття цих рішень: оскільки конкуренція у сфері боротьби за привілеї не може суттєво розширити обмежене законом коло привілейованих учасників (інакше привілеїв втрачає свій сенс), то відносини панування-підкорення, що базуються на обмеженому доступі до отримання привілеїв, постійно репродукуються.

Політична рента — вигода члена бюрократичної еліти від прийняття чи просування ним владного рішення на користь певної ресурсозабезпеченої групи.

Пошук політичної ренти — це прагнення отримати економічну ренту за допомогою політичного процесу. Урядовці прагнуть отримати матеріальні вигоди за рахунок як суспільства в цілому, так і окремих осіб, які домагаються прийняття певних рішень для отримання привілеїв чи закріплення привілейованого статусу. Чиновники, беручи участь в політичному процесі, прагнуть провести такі рішення, щоб гарантувати собі отримання економічної ренти за рахунок суспільства.

Проте в реальності монополія державного апарату на розподіл ресурсів, що підлягають державному регулюванню, є досить умовною, так само як і монопольний владний статус органів державної влади. В основі такої ситуації лежить технічна неможливість повного контролю над розподілом ресурсів для всіх суб'єктів політичної влади — як тих, хто відноситься до ресурсозабезпечених «засновників» державних інститутів як засобів регулювання відносин, так і тих, хто входить до числа державних чиновників, що офіційно приймають державні рішення з приводу цього регулювання.

Звідси випливає, що поліцентричність політичної владної суб'єктності носить системний характер, хоча рівні владних можливостей різних груп еліти як суб'єктів політики при цьому можуть суттєво відрізнятися.

Соціальне призначення еліти витікає з виконуваних нею функцій:

- стратегічна — розробка стратегії й тактики розвитку суспільства, визначення політичної програми дій і прагнення до її успішної реалізації;
- комунікативна — ефективне відображення в політичних програмах інтересів та потреб різних соціальних груп та їх практична реалізація, захист соціальних цілей, ідеалів та цінностей;
- організаторська — мобілізація мас щодо реалізації рішень;
- інтегративна — зміцнення стабільності суспільства, створення стійкої рівноваги політичних сил, гармонізація соціальних інтересів тощо.

Для успішного здійснення своїх системних функцій, представники політичної еліти використовують політичні організації, партії, рухи.

Для політичної еліти важливо, що вона може представити себе виразником інтересів всього народу, який через інституції політичної системи та громадянського суспільства артикулює свої інтереси і реалізує їх через центри прийняття політичних рішень. Необхідність легітимації політичної еліти як загальнонаціональної диктує їй потребу у виробленні та впровадженні в суспільну свідомість єдиного інтегрального політичного інтересу, що його може сприйняти вся нація в цілому — національного інтересу. Однак через нерівномірний розподіл ресурсів влади серед різних суспільних груп національний інтерес формується не стільки шляхом агрегування різноспрямованих політичних інтересів, скільки шляхом заміщення їх сформульованим реальними суб'єктами влади власним політичним інтересом. Політичний інтерес еліти як суб'єкта влади полягає у здійсненні владних дій з реалізації свого панування і має за кінцеву мету пільговий доступ до ресурсів та цінностей. Він завжди вступає у суперечність із політичним інтересом більшості, який полягає в політичній рівності та політичній свободі. Отримуючи економічну вигоду від контролю за владним перерозподілом, політична еліта прагне до монополізації в своїх руках ресурсів влади, що створює постійно діючу тенденцію до переростання демократичної системи правління в олігархічну. Однак боротьба за вирішальний вплив на прийняття владних рішень у процесі розподілу провокує постійну конфліктність у середовищі самої еліти. Тому окремі групи політичних еліт для успішної конкуренції в цій боротьбі вимушені постійно легітимізувати свій статус в суспільній свідомості, надаючи громадянам можливість впливу на процес ротації елітних груп у складі політичної еліти.

Сутнісними характеристиками політичної еліти є:

- здатність успішно конкурувати в боротьбі за владу, контроль над розподілом ресурсів;
- здатність сконцентрувати достатній для цього обсяг ресурсів для влади і ефективно їх використовувати;
- легітимація представництва суспільства чи його частини як колективного суб'єкта політичної діяльності;
- здатність адекватно визначати стратегію і тактику розвитку суспільства, або певних соціальних груп, класів, угруповань, які стоять за даною групою еліти;
- довготерміновий вирішальний вплив на прийняття найважливіших політичних рішень, що реалізуються через механізми політичних інституцій (насамперед — держави, в якій колективним носієм суверенітету вважається нація як сукупність політично суб'єктних громадян);
- реальний контроль над владним розподілом ресурсів і цінностей у суспільстві.

Для закріплення своєї влади над суспільством політичні еліти використовують механізм держави.

Співвідношення ресурсів в руках різних груп політичної еліти, яка конкурує в боротьбі за владу, диктують різні форми державного устрою.

1. При наявності монолітної еліти державний механізм будується за принципом єдиного центру влади, який володіє широким обсягом повноважень.

2. При наявності декількох конкуруючих угруповань еліти, з приблизно рівним співвідношенням ресурсів, система державної влади будується за принципом поділу владних повноважень між гілками влади (законодавча, виконавча, судова), які стримують і врівноважують одна одну.

При цьому угруповання, що прийшло до влади, контролює виконавчу гілку влади, але надає опозиції право контролю за її діяльністю через парламент, прокуратуру та інші органи.

Таким чином, державний механізм відображає співвідношення ресурсів в руках угруповань, що конкурують за владу над суспільством, і формується лідерами цих угруповань для того, щоб мінімізувати витрати на протистояння всередині еліти і витрати на підпорядкування суспільства владі еліти.

Політична еліта внутрішньо диференційована. У самій еліті панує дух конкуренції, йде безупинна боротьба за участь у процесі реалізації влади. У кожній країні політична еліта має свої якісні та кількісні характеристики, здійснює свої специфічні функції.

Залежно від способу рекрутування виділяють **відкриті** і **закриті еліти**. Відкриті еліти формуються шляхом виборів; закриті самі поповнюють свої ряди шляхом кооптації (залучення) нових членів по вибору самої еліти.

В залежності від місця в політичній системі виділяють правлячу та опозиційну (контреліту).

Залежно від характеру внутрішньоелітних відносин виділяють еліти з високим ступенем інтеграції (об'єднані) і з низьким ступенем інтеграції (роз'єднані).

Залежно від рівня компетенції (обсяг владних функцій) виділяють вищу (загальнонаціональну), середню (регіональну) і місцеву. Залежно від способу досягнення виділяють легітимні еліти, що одержали владу при добровільній підтримці мас і владні функції реалізують через переконання та компроміси, і нелегітимні, які одержали владу шляхом її захвату та здійснюють свої владні функції методами примусу, насильства.

Залежно від стилю правління еліту поділяють на демократичну, ліберальну, авторитарну.

Основні концепції політичних еліт. Механізм формування еліт

Концепція еліти, заснована на спостереженні за реальною політичною поведінкою і взаємодіями суб'єктів політики, була створена теоретиками італійської школи політичної соціології Г.Моска, В.Парето і Р.Міхельсом.

Професор, депутат, сенатор Гаetano Моска (1854-1941) сформулював свою теорію еліти в роботах «Основи політичної науки» і «Історія політичних доктрин». Аналіз «політичного класу» Г.Моска здійснював за допомогою організаційного підходу. На його думку:

- розвиток будь-якого суспільства незалежно від способу соціальної і політичної організації здійснюється керівним класом;

- групова згуртованість і одностунність, властива суспільному класу, забезпечуються завдяки наявності у нього організації, структури, що дозволяє зберігати владу;
- сам правлячий клас неоднорідний; він складається з двох прошарків: дуже нечисленної групи «вищого начальства» (щось подібне до «наделіти» всередині еліти) і набагато більш численної групи «начальників середньої ланки»;
- входження в політичний клас припускає наявність у індивіда особливих якостей і здібностей. Доступ в політичний клас відкривають три якості: військова доблесть, багатство, церковний сан. З ними пов'язано три форми аристократії - військова, фінансова і церковна. У результаті розвитку цивілізації переважаючим стає багатство. Менше значення мають наукові знання, вміння застосовувати їх практично;
- домінуючим критерієм для відбору в політичний клас є здатність управляти, яка включає знання національного характеру, ментальність народу і власне досвід управління.

Г.Моска в роботі «Правлячий клас» писав, що у всіх суспільствах існують два класи людей - клас який править, і клас, яким правлять. Правлячий клас завжди є нечисленним. Меншина править більшістю, тому що вона, по-перше, зорганізована, а по-друге, має особливі якості, завдяки яким користується пошаною і великим впливом в суспільстві.

Влада, затверджував він, завжди знаходилася і повинна знаходитися в руках меншини. Коли вона переходить з одних рук до інших, то переходить від однієї меншини до іншої, але ніколи від меншини до більшості.

Як організм, що розвивається, політичний клас потребує власного оновлення, щоб бути в змозі відповідати на нові виклики часу. Г.Моска називав три способи такого оновлення: спадкоємство, вибір і кооптацію. Він відзначив також дві тенденції в розвитку правлячого класу:

- аристократичну - прагнення стати спадковими правителями у однієї частини еліти. Тоді правлячий клас стає закритим і у суспільства слабшають здібності до розвитку, воно стагує, припиняє політичний поступ.
- демократичну - прагнення іншої частини еліти змінити колишні, старі прошарки. Якщо вона домінує, то правлячий клас є відкритим, відбувається його швидке оновлення, але виникає небезпека наростання криз.

З позицій елітаризму Г.Моска негативно відносився до демократії. Він вважав демократію утопією, міражем, в гонитві за яким «некомпетентні «маси стають об'єктом маніпуляцій з боку «демагогів» і прокладають шлях «диктатурі». Вибори він трактував як шлях до оновлення еліти, а не як форму контролю мас над керівниками.

Засновник теорії еліт – Вільфредо Парето (1848-1923) (саме він ввів в політичну науку термін «еліта»). Теорія еліт висловлена ним в «Трактаті загальної соціології» (1916), в якій В.Парето:

- намагався виявити чинники і передумови динамічної рівноваги суспільства і значення в цьому процесі політичної влади, мотивів політичної поведінки;

- обґрунтування ролі еліти виводив з концепції соціальної рівноваги, якої прагне суспільство як система.

Стан рівноваги забезпечується взаємодією безлічі сил, які він назвав елементами. Вони утворюють чотири групи - економічні, соціальні, політичні і інтелектуальні. Особлива увага учений уділяв мотивації людської діяльності. На його думку:

- мотивами людської діяльності і двигунами історії є психологічні стимули, які він називав «залишками» - «резидуа»;
- «резидуа» - вічні і незмінні основи діяльності людини, що відображають його індивідуальність; вони зводяться до біологічних інстинктів, нелогічних, ірраціональних відчуттів, емоцій;
- соціальна рівновага і форма суспільства виявляють сукупну взаємодію людських відчуттів, які відбиваються в «резидуа».

Тому політика в значній мірі є функція психології. Використовуючи психологічний підхід в аналізі суспільстві, В.Парето:

- пояснював різноманіття соціальних інтересів і статусів психологічною нерівністю індивідів;
- визначав еліту за її природжених психологічних якостей і вважав, що вона складається з тих, хто демонструє видатні якості або довів щонайвищі здібності в своїй сфері діяльності.

В.Парето був автором теорії круговороту еліт, згідно якої:

- соціальні зміни в суспільстві є слідством боротьби і «циркуляції» еліт;
- еліта ділиться на правлячу і не правлячу (контр еліту): правляча еліта безпосередньо і ефективно бере участь в управлінні, володіючи харизматичними властивостями лідерів; контр еліта є потенційною елітою за здібностями, особистим якостям, але позбавлена можливості ухвалювати політичні рішення;
- розрізняють два типи еліт, послідовно що змінювали один одного:

- **«леви»**, для яких характерні відвертість, рішучість в управлінні, опора на силові, авторитарні методи владарювання. Вони добрі для стабільних ситуацій, оскільки у край консервативні;

- **«лисиці»**, що володарюють за допомогою використання різних засобів маніпуляції, обману, демагогії. Вони частіше вдаються до підкупу, роздачі винагород, ніж до загрози застосування насильства. «Лисиці» переважають в умовах нестабільності, перехідності, коли потрібні енергійні, прагматично мислячі і здібні до перетворень правителі;

- суспільство, в якому переважають «леви», приречено на застій; суспільство, в якому переважають «лисиці», відрізняється динамічністю розвитку;
- поступальність і стабільність в розвитку суспільства можуть бути забезпечені при пропорційній притоці в еліту першої і другої орієнтації.

До основоположників елітаризму відноситься Роберт Міхельс (1876-1936) з його «залізним законом олігархічних тенденцій». Суть його концепції полягає в тому, що «демократія», щоб зберегти себе і досягти відомої стабільності, вимушена

створювати організацію. А це пов'язано з виділенням еліти - активної меншини. Необхідність управління організацією (зокрема, політичною партією) вимагає створення апарату, і влада концентрується в його руках. Партійна еліта володіє перевагами перед рядовими членами — має більший доступ до інформації, можливість чинити тиск на масу. Маси через «некомпетентність і апатію» не можуть і не хочуть брати участь в політичному процесі. У великих організаціях демократична структура неможлива — немає способу організації системи так, щоб голос простого її члена був почутий. Професійні функціонери профспілок, партій соціалістичної орієнтації, що особливо стали членами парламенту міняють свій соціальний статус, залучаються до правлячої еліти і починають захищати її інтереси, власне привілейоване положення.

В процесі функціонування партії її апарат відривається від рядових членів і підпорядковує політику власним інтересам, перетворюється на правлячу еліту. Отже на певному етапі демократія неминуче обертається олігархією. І чим крупніше організація, тим більше виразно виявляється цей закон. Демократія, отже, перетворюється на арену «циркуляції партійних еліт». У всіх партіях незалежно від їх типу «демократія веде до олігархізації». Це закономірність розвитку політичної організації, так званий «залізний закон олігархії».

Існує також група концепцій еліт, що пояснює їх роль в процесі управління державою. Основоположником її вважається американський дослідник австрійського походження Йозеф Шумпетер.

«Демократія означає лише те, що у народу є можливість
прийняти або не прийняти тих людей, які повинні ним управляти»
Йозеф Шумпетер «Капіталізм, соціалізм і демократія»

Поділяючи суспільство на еліту і масу, прихильники елітарної моделі констатують такі якості, притаманні останній, як відсутність необхідних у сфері державного управління знань, належного рівня освіти та інформованості, незацікавленість і некомпетентність у політичних питаннях, невміння приймати правильні та відповідальні рішення, ірраціональність, часту зміну поглядів, підвищену емоційність. Звідси робиться висновок про нездатність нації приймати політичні рішення, в результаті чого вона добровільно делегує ці функції еліті, обмежуючи власну участь у політичному процесі виборами. У міжвиборчий же період масі громадян, за Шумпетером, слід самоусунутися від політичної діяльності, надавши еліті можливість самостійного прийняття правильних і потрібних суспільству рішень. В іншому випадку тиск некомпетентної маси на обраний уряд і замах на його лідерську роль у суспільстві може привести до підризу стабільності і порушення ефективності, які елітарна концепція відносить до одним з головних цілей демократії

Контроль із боку маси громадян над елітою обмежений участю у виборі уряду або обрання посередників для цієї мети. Вибори стають способом легітимації правління тієї чи іншої елітної групи, що отримала мандат довіри з боку більшості

громадян, а також, в силу бажання втриматися при владі, стимулюють її на прийняття рішень, в яких зацікавлена більшість. У результаті маса, зазнавши мінімальних витрат в сфері державного управління у вигляді участі у виборах, отримує максимальний результат у вигляді відповідального правління компетентної еліти, що приймає правильні рішення в силу притаманних їй якостей, якими маса не володіє. Таким чином, лише наявність вільної конкуренції представників еліти за голоси представників нації на періодичних виборах дозволяє трактувати цю модель як демократичну.

Широкої популярності після Другої світової війни набула концепція еліт у рамках теорії плюралістичної демократії, що виникла на початку ХХ ст. Основними її представниками є Р. Ласкі, М. Дюверже, Р. Даль та ін. Дана концепція виходить з міркування, що суспільство є сукупністю різних соціальних верств (так званих страт), що утворюються відповідно до різноманітних ознак (професія, вік, місце проживання, коло інтересів тощо). Інтереси кожної з цих страт представляє її власна політична еліта, яка здійснює тиск на органи державної влади.

У 60—70-х рр. ХХ ст. отримала широке розповсюдження і так звана технократична концепція управління державою, що виникла ще в 20-х рр. ХХ ст. Основні положення технократичної концепції були сформульовані в роботах Т. Веблена, Г. Саймона, Д. Белла та ін. Вона, по суті, стала новою інтерпретацією концепції еліт. Згідно з поданнями родоначальників цієї концепції державою повинні управляти фахівці-професіонали (управлінці, менеджери та ін.), які здатні реально оцінити існуюче положення справ у державі, намітити подальші шляхи її розвитку, визначити необхідні для цього засоби. У результаті управління державою має стати науковим і забезпечити прогресивний розвиток суспільства. Суверенітет нації при цьому розглядається як принцип, що має виключно теоретичне, але ніяк не прикладне значення.

На думку американського політолога Джованні Сарторі, демократія не тільки не заперечує еліту, а, навпаки, передбачає її. Демократія має горизонтальний і вертикальний виміри. У горизонтальному вимірі вона ґрунтується на принципі рівності й означає правління народу. У вертикальному вимірі демократія визнає рівність як рівність можливостей, ґрунтується на принципі свободи й означає владу множинних конкуруючих меншин або поліархію (від грец. *poly* — багато і *arche* — влада). За Сарторі, існують різні критерії для виокремлення контролюючих у системі вертикальної демократії меншин. Два з них — першорядної ваги. Перший критерій — альтиметричний (від лат. *altus* — висота і грец. *metreo* — вимірюю; альтиметр — висотомір): контролююча група є такою тому, що розташовується (за вертикальним розрізом будови суспільств) нагорі. За цим критерієм владарює той, хто перебуває нагорі, незалежно від того, завдяки чому він там опинився. Другий критерій — меритократичний (від лат. *meritus* — гідний і грец. *kratos* — влада; меритократія — влада найбільш гідних, заслужених) — критерій заслуги. Згідно з ним особа не тому опиняється нагорі, що наділена владою, а наділена владою й перебуває нагорі тому, що заслуговує на це. Критерій заслуги, пов'язаний із ціннісними рисами еліти, вважає Дж. Сарторі, створює ціннісну опору для представницької демократії.

Критична (ліволіберальна) концепція еліт пов'язана з іменем американського політолога Чарльза Райта Міллса. Опонуючи прибічникам плюралістичного підходу, він головною ідеєю висунув тезу про однорідність еліти. Еліта - це прошарок людей, які займають стратегічні командні посади, складається з політиків, представників бізнесу і військових. Збіг основних інтересів дозволяє їм приймати спільні рішення, що мають наслідки для народу. Гомогенність еліти визначається близькістю біографій, спільністю стилю життя, системою цінностей, що поділяють. Міллс звернув увагу на такі засоби консолідації еліти, як шлюбні зв'язки; освіту, яку представники елітарних кіл отримують в одних і тих же престижних приватних школах, а потім і університетах; дружні зв'язки; членство в аристократичних клубах. Найважливіші рішення, на думку вченого, приймаються головним чином у межах неофіційного спілкування. Політолог зробив висновок про неможливість існування відкритих еліт: рекрутування в еліту здійснюється зі свого власного середовища. Доступ же до неї для представників не елітарних верств утруднений багатьма соціальними бар'єрами. Міллс відкинув тезу прибічників плюралістичної теорії про розосередження влади між групами. На відміну від них, він вважав, що тенденцією сучасного суспільства є концентрація влади в руках єдиної еліти. Розглядаючи суспільство у вертикальному розрізі, політолог виділив еліти як вершину піраміди влади. На середньому рівні знаходяться групи тиску на уряд, про яких розмірковують прибічники плюралістичних теорій. В основі піраміди розташована неорганізована маса рядових громадян, які лише підпорядковуються волі інших і практично не здійснюють впливу на еліту.

Кожна з розглянутих концепцій піддавалася критиці з боку багатьох політологів. Висунені положення не завжди адекватно відображають дійсність. Але невиправданим було б ігнорування багатьох положень цих концепцій при дослідженні феномена еліт різних країн. Усі названі концепції сходяться в тому, що управління не може реалізовуватися всім суспільством, а має, хоча б із технічних причин, здійснюватися кваліфікованою елітою. Головним знаряддям, з допомогою якого еліта досягає своєї мети, є держава, у якій основні посади обіймають представники еліти (правляча еліта). Правляча еліта — це група осіб, рішення яких істотно впливають на процес функціонування і розвитку суспільних інститутів. Якщо розглядати еліту в площині структури влади, то вона складається з групи, яка виносить політичні рішення, і групи, яка здійснює політичний тиск.

Механізм формування політичної еліти. В сучасній політології прийнято розрізняти дві основні системи рекрутування політичних еліт - антрепренерську і гільдій.

Систему гільдій відрізняють:

- закритість, відбір претендентів на високі посади головним чином з низьких шарів самої еліти, їх повільне поступове просування по сходинках службової ієрархії;
- високий ступінь інституціоналізації процесу відбору, наявність численних інституційних фільтрів (формальних вимог для заняття посад (вік, підлога, стаж роботи, освіта, партійність тощо);

- вузький, відносно закритий круг селектората (людей, що здійснюють відбір кадрів);

Система гільдій переважала в тоталітарних країнах. **Номенклатурна система** рекрутування політичної еліти – один з найтипівіших варіантів гільдій, який характеризується відсутністю конкурентної боротьби, політикуванням і домінуванням споріднених зв'язків.

Значення ієрархічної побудови номенклатури полягало в тому, що кандидат послідовно підіймався з сходинки на сходинку. Тут були виключені конфлікти усередині еліти, забезпечувалася спадкоємність політичного курсу, відтворювання одного типу лідерства. Разом з тим ця система культивувала особисту відданість кандидата керівництву, догоджання, показна активність і т.д. Тому система все рідше допускала до влади людей здатних, талановитих, самостійних.

Елементи системи гільдій є у Великобританії, Японії, Німеччині і інших країнах. Наприклад, у ФРН для того, щоб зробити кар'єру необхідно, як мінімум, відповідати наступним вимогам:

- по-перше, походження батьків кандидата повинне бути достатньо високим. Компенсацією за недостатнє репрезентативне походження може мати брак з представниками більш високої соціальної групи;
- по-друге, необхідний певний тип виховання, як правило, його можна отримати у великому місті в поєднанні з університетською освітою;
- по-третє, кандидат повинен сповідати одну з двох основних релігій і дотримуватися певної системи поглядів.

Антрепренерську систему відрізняють:

- відвертість, широкі можливості для представників різних суспільних груп претендувати на місце в еліті;
- невелике число інституційних фільтрів, тобто формальних вимог для заняття посад;
- широке коло тих, хто приймає участь у відборі;
- висока конкурентоспроможність відбору, гострота суперництва за заняття керівних позицій;
- першорядна значущість особистих якостей, індивідуальної активності, уміння знайти підтримку виборців.

Дана система поширена в більшості країн Західної Європи і США, оскільки є демократичною, динамічною і здібною до інновацій. Її недоліками є часта зміна курсу у зв'язку із змінами в правлячій еліті, порівняно низька передбачуваність політичних рішень, схильність лідерів до надмірного захоплення зовнішнім ефектом та популізмом.

У кожній системі відбору є свої плюси і мінуси. Якщо антрепренерська система більшою мірою пристосована до динамізму сучасного життя, то система гільдій схильна до бюрократизації, консерватизму; перша відрізняється високим ступенем ризику, друга - більшою урівноваженістю і виваженістю політичних рішень, меншою ймовірністю внутрішніх конфліктів, прагненням до консенсусу і спадкоємності.

Роль еліт у виникненні політичних криз

Положення політичної еліти як розпорядника ресурсів, що вилучаються у соціуму на користь держави (на громадські потреби), дозволяє їй відчужувати частину цих ресурсів на свою користь. При цьому прибутковість розпорядження державними ресурсами (у тому числі технологічними — такими як держапарат, законодавча система тощо) істотно перевищує прибутковість від господарської діяльності. Збільшення відчужуваних у соціуму ресурсів в довгостроковому плані тягне за собою збільшення чисельності політичної еліти й зростання її запитів, а також збільшення чисельності та зростання запитів соціальних груп, що обслуговують інтереси політичної еліти і тому отримують від неї певні ресурси, управлінські та контрольно-наглядові повноваження. Виникає свого роду «перевиробництво» еліти. Це, в свою чергу, призводить до збільшення частки ресурсів, відчужуваних у соціуму елітою на свою користь.

Оскільки еліти завжди прагнуть максимізувати свій прибуток від здійснення влади над суспільством, обсяг ресурсів, які еліти відчужують у суспільства на власні потреби, постійно зростає. Якщо при цьому зростає і обсяг ресурсів, що створюються або привласнюються суспільством в цілому, то суспільство розвивається стабільно. Однак якщо при цьому скорочується обсяг ресурсів, необхідних для розвитку суспільства, то нестача ресурсів, необхідних для відтворення його ресурсної бази.

Зменшення ресурсів, що надходять до сфери господарської діяльності, знижує й рівень споживання основної маси соціуму, і рівень споживання ресурсів на одиницю елітарної його частини. Результатом є виведення найменш ресурсозабезпечених сегментів еліти і обслуговуючих її груп із елітарними запитами (*квазіеліта*) за рамки елітарного статусу і відповідно — втрата ними звичного пільгового доступу до ресурсів. У разі використання такими групами своїх знань і навичок у сфері політичного управління вони формують *контреліти*, що претендують на вигнання існуючої еліти і заняття її місця в системі перерозподілу.

Не володіючи концентрацією ресурсів, достатніх для боротьби з існуючою елітою, контреліти змушені проводити мобілізацію більшості соціуму на боротьбу з нею. При цьому використовується технологія впливу на маси, заснована на принципі викриття несправедливого порядку розподілу на користь існуючої еліти. Для придушення опору більшості соціуму вирішальним фактором є здатність еліти до підвищення примусу. При цьому збільшується обсяг ресурсів, які вилучаються як елітою, так і контрелітою для політичної боротьби між собою. У довготерміновому плані це призводить до зниження обсягу ресурсів, що надходять від господарської діяльності суспільства. Таким чином, політична криза провокує економічну, а та в свою чергу — соціальну.

Тема 6 Політичні ідеології

1. Ідеологія як системний елемент політики
2. Структура і функції політичної ідеології
3. Основні політичні ідеології сучасності
4. Поняття національної ідеї та її місце в політичній системі суспільства

Ідеологія як системний елемент політики

У політичній теорії термін «ідеологія» почали вживати з кінця 18 ст. — початку 19 ст. Упровадження цього терміна в науковий обіг пов'язується з ім'ям французького вченого Де Трессі (1754— 1836). Він визначав ідеологію як науку про ідеї, їхнє виникнення та функціонування.

Процес формування ідеологій відбувався в декілька етапів.

Перший етап охоплює період теоретичних пошуків мислителів 17—18 ст. У цей час громадсько-політична думка епохи буржуазних революцій активно почала виступати проти феодально-релігійної ідеології, сподіваючись збудувати суспільство на гуманістичних засадах.

Другий етап пов'язується з появою різного роду ліберальних і комуністичних концепцій. Ідеологи лібералізму термін “ідеологія” майже не вживають, а марксистські користуються ним, однак вкладають у нього класовий зміст.

Третій етап становлення і розвитку ідеології пов'язується з 20 ст. Саме в цей час західна наукова думка почала широко вживати термін “ідеологія” для визначення свідомості, що покликана виражати інтереси класів або соціальних груп. У цей період з'явилося багато концепцій обґрунтування сутності ідеології. Одна з них, наприклад, доводить, що ідеологія — це форма відображення спотвореної свідомості, яку ніяким засобом не можна підтвердити експериментально, але не можна і спростувати. “Ідеологія” — це слово “занепадницьке” (Д. Белл), оскільки воно заманює в хащі якихось конструкцій, які уже давно заіржавіли, а тому воно відчужене від життя людини. Інша концепція виходить із того, що ідеологія — це наука про ідеї, а тому слід якнайповніше ідеологізувати усі сфери суспільного життя. Однак окремі прихильники цієї концепції все ж знаходять аргументи, які застерігають від ототожнювання ідеології та науки. Ідеологія, на відміну від науки, застерігає Г. Шахназаров, не тільки несе знання, а й відображає певне ставлення до предмета знання. Ідеологія завжди пристрасна, а наука, навпаки, безпристрасна, в усякому разі зобов'язана бути такою. Вона не має права підлаштовуватися під будь-які смаки і настрої. Це закон її існування, порушення його призводить до виродження наукового знання.

Ліберал-демократи розглядають ідеологію як надісторичне явище, яке існує поза залежністю соціальних і політичних явищ.

Неомакіавеллісти (Г. Моска, Р. Міхельс, В. Парето) стверджують, що політичні ідеології породжуються потребами легітимації влади. Марксистки вважають, що

ідеологія — це “теоретичне уявлення, що покликане захищати загальноколективні інтереси, які за певних умов можуть виконувати функції наукового знання.”

Неоанархісти вважають, що ідеологія є результат масової свідомості.

Сучасний німецький філософ О. Лемберг у своїй праці “Ідеологія і суспільство” визначає поняття “ідеологія” як систему деяких ідей, що включає і певні цінності та норми й призначена об’єднувати людей, щоб вони були здатні спільно жити і діяти. Лемберг звертає увагу й на те, що не можз’ть існувати політичні рухи, партії й суспільство загалом без ідеології, поскільки “ідеологічний вакуум для людини нестерпний”, а тому “люди не можуть жити в світі, який був би незрозумілий їм, вони не можуть жити без тих цінностей та норм, які є основою їхнього способу життя і поведінки”.

Є й інші підходи до тлумачення ідеологій.

Неоднозначність підходів до визначення ідеології не означає зменшення її ролі в суспільно-політичному житті.

Саме на третьому етапі своєї еволюції ідеологія стає важливою частиною свідомості людей, оскільки саме на її основі відбуваються пошуки спільності поглядів, ідей, цінностей, які й створюють підґрунтя для організації різного роду асоціацій, клубів, спілок і загалом будь-яких громадсько-політичних об’єднань. Це вказує на те, що ідеологія є сукупністю тісно пов’язаних між собою ідей, позицій чи вірувань, властивих певній групі чи спільності.

Оскільки ідеологія традиційно розглядається як одна з підсистем політичної системи, буде коректним застосувати до неї визначення, що витікає із визначення самої системи: ідеологія — це концептуальне обґрунтування та стратегія реалізації претензій певної соціальної групи чи соціально-економічного класу на визначене місце в соціальній ієрархії та відповідний пільговий доступ до ресурсів та цінностей, які знаходяться у розпорядженні суспільства. Ідеологія — це теоретична система поглядів та ідей, у якій усвідомлюються й оцінюються ставлення людей до дійсності та однієї людини до іншої, соціальні проблеми і конфлікти, а також формулюється мета (програма) соціальної дійсності, спрямована на зміцнення або заміну (розвиток) наявних суспільних відносин.

Таким чином, ідеологія — це духовний фундамент, на якому будується свідомість людини. Кожна нація має свою ідеологію, і ніякі зміни в суспільному житті не спроможні знищити те, що закладене в природі людини, — потребу в ідеології як усвідомленій меті суспільної діяльності.

По-справжньому конструктивна ідеологія повинна відповідати життєвим реаліям і спиратися на досягнення науки. Правильно сформульовані ідеологічні доктрини дають змогу розробити адекватні підходи до соціальних процесів, до проблем внутрішньої і зовнішньої політики.

Ідеологія зорієнтована на політичні реалії і дії, на політичний процес і має своєю метою залучити якнайширші верстви суспільства на свій бік.

Незважаючи на наявність міжідеологічних відмінностей, усі ідеології мають багато спільних рис:

– Вони спрямовані на підкорення особистих переконань груповим інтересам. Ідеологія — одна на всіх.

– Ідеологія непримирима до неузгоджених з нею дій і вчинків, завжди намагається поглинути багатоманітність духовного життя.

– Ідеологія спроможна відділитися від свідомості у формі демагогії зі страшенною силою масового навіювання.

– Ідеологія за сприятливих умов переходить у підсвідомість і нав'язує людині стереотипи поведінки, одноманітність дій, упереджене ставлення до людей, до їхнього життя, їхніх думок.

За допомогою ідеології теоретично усвідомлені інтереси втілюються в ідеалах суспільного розвитку, в практичній політиці держави і політичних партій, а також визначається й реалізується ставлення до інших класів і соціальних груп.

Ідеології можуть виступати як засіб єднання, консолідації соціальної групи, класу чи суспільства і можуть бути джерелом конфронтації між ними за умов, коли соціально значущі інтереси цих верств принципово відмінні.

У структурі ідеології найпомітнішим є такий її різновид, як політична ідеологія. Вона являє собою систематизовану сукупність ідейних поглядів, що покликані виражати і захищати політичні інтереси певної суспільної групи.

Ретроспективний аналіз появи політичних ідеологій показує, що вони прямо і безпосередньо детермінуються способом матеріального виробництва, а опосередкованим шляхом — через політичні та ідеологічні відносини. Тому їхнє формування має свої особливості, вони зумовлюються потребами та інтересами класів, націй, партій та інших суб'єктів політики.

У понятійній системі політології поняття “політична ідеологія” є одним із найважливіших. Більшість учених вважає, що ідеологія є формою політичної свідомості. У широкому значенні — це синтезована сукупність поглядів, які віддзеркалюють і захищають інтереси певної суспільної групи, її цілі й завдання під час завоювання й утримання влади. У вузькому значенні політична ідеологія — це доктрина, яка обґрунтовує прагнення відповідної групи до влади і тому передбачає ту чи іншу стратегію політичних дій.

Політична ідеологія покликана розкрити як специфіку процесів двох видів розвитку — політичного й ідеологічного, так і їхню взаємодію, взаємовплив у реальному житті. Тут ідеологічний процес розкривається з політичного боку, а політичний — з ідеологічного. Наслідком цього є синтезоване знання про політичний та ідеологічний процеси.

Традиційно термін “політична ідеологія” застосовується для позначення політичних концепцій, які стали ідеологіями, — лібералізм, консерватизм, соціалізм, націоналізм, соціал-демократія, комунізм та ін. В основу класифікації політичних ідеологій, як правило, кладеться певний критерій: світоглядний, партійний, класовий, формаційний, цивілізаційний та ін.

Структура і функції політичної ідеології

Політична ідеологія має по суті таку саму внутрішню структуру, як ідеологія загалом, але щодо конкретнішої, більше спеціалізованої ділянки дійсності, яка в ній відображається, — політичної.

Структура політичної ідеології, як і її зміст, визначаються об'єктивним процесом суспільного розвитку і розвитку політичного суб'єкта — носія політичної ідеології. Одним із основних структуроформувальних чинників політичної ідеології є ті соціальні функції, які вона покликана виконувати. Серед них чи не найважливішими є: — Теоретико-концептуальна — формулювання основних положень, які розкривають інтереси та ідеали певного класу, прошарку, нації, держави. — Програмно-політична — переведення соціально-філософських принципів та ідеалів у програми, гасла й вимоги політичної еліти. Ця функція безпосередньо пов'язана з діяльністю політичних партій, союзів, об'єднань і виборчих блоків. — Функція оволодіння масовою політичною свідомістю. Ця функція досягає позитивних результатів лише тоді, коли ідеї й положення ідеології відповідають поглядам й уявленням населення про спосіб життя, якому віддається перевага порівняно з іншими. Ідеологія інтегрує суспільство на ґрунті свідомо сформульованих цілей.

Своєчасне й ефективне здійснення цих функцій надає відповідним структурним елементам політичної ідеології (інтересу, ідеї, гіпотезі, концепції, теорії, ідеалові, гаслу, програмі політичного розвитку тощо) необхідного динамізму й оперативності у виробленні та прийнятті оптимальних рішень. Якщо політична ідеологія не виконує взятих на себе соціальних функцій, вона стає гальмом для свого самоутвердження і веде до деформації окремих структуроформувальних її елементів, між якими існують різноманітні зв'язки: необхідно-причинні, закономірні, випадкові та ін.

Вихідним елементом структури політичної ідеології, що її визначає, формує і детермінує, виступає політичний інтерес, на який спирається і з якого виходить власне політична ідеологія.

Саме такий інтерес виступає як форма вираження потреби, а потреба — вираження політичної необхідності.

Політична ідеологія починається з ідей, виступає як їхня система, хоч і не зводиться до них. У ній розкривається функціональне призначення ідей, можливості й особливості практичної реалізації переходу їх в інші структурні компоненти.

Таким чином, вихідним моментом теоретичного пізнання змісту політичної ідеології виступає політична ідея. Ця ідея розуміється як форма відображення політичної дійсності, як наслідок осягнення думкою предмета пізнання — політичного процесу. У цьому контексті політична ідея являє собою "місток" від думки до дій, від свідомості — до активності. Тут об'єктивна потреба відображається в теорії через інтереси, цілі й мотиви соціальних спільностей та особистостей, вона стає керівництвом до дії.

Тому вироблення нових політичних ідей слід вважати не лише важливою сферою духовного виробництва, а й необхідною потребою вдосконалювати діяльність політичних механізмів суспільства. За таких умов важливо, щоб можливість самореалізування політичної ідеї була доповнена відповідними силами і засобами, які б найповніше втілили її в життя.

У сучасних суспільствах основними силами, які втілюють політичні ідеї в життя, виступають різного роду політичні інститути, і насамперед політичні партії.

Зазвичай у процесі формування політичної ідеології важливу роль відіграє взята на озброєння найвірогідніша соціально-політична гіпотеза, яка дає змогу передбачити процес внутрішньо закономірного зв'язку існуючих ідеологічних і політичних явищ, до певної міри обґрунтувати його фактичними даними, пояснити ймовірність виникнення ідеологічних та політичних явищ і передбачити нові.

З методологічного боку вироблення гіпотези — надзвичайно складна справа. Тому є багато гіпотез, які неправильно, однобоко тлумачать відомі факти і штовхають до помилкових висновків. Використання системного і структурно-функціонального підходів до процесу створення та обґрунтування політичних гіпотез дає змогу розглядати логічне й інтуїтивне, теоретичне й емпіричне, дедуктивне й індуктивне як взаємопов'язані і взаємодіючі моменти в єдиному процесі розроблення та реалізації гіпотез.

А загалом гіпотеза не має самодостатнього значення, вона лише “просуває” знання до концепції, а від неї — до теорії.

Саме в політичній концепції відбувається поглиблення та конкретизація знань, хоча й вона об'єктивно все ще продовжує ту пошукову функцію, що її започаткувала гіпотеза при аналізі політичної дійсності.

Тому цілком правомірно розглядати політичну концепцію як проміжну ланку чи передумову створення політичної теорії. Таким чином, політична концепція — це ще не теорія, хоча вона з великою мірою достовірності може пояснювати досліджуваний політичний процес чи явище. Концепція перетворюється на теорію лише тоді, коли вона пройде випробування часом або ж практикою. Концепцію, що не витримує такої достовірності, слід вважати ні чим іншим, як пропагандистським прожектором. Така “концепція” зазнає теоретичного і практичного краху.

Втілення політичних концепцій у практику показує, що реалізація політичних знань опосередковується багатьма чинниками: типом держави, системою суспільних організацій, боротьбою чи співпрацею різних політичних сил, монополізмом чи плюралізмом поглядів і т. ін. Врахування цих і деяких інших чинників є неодмінною умовою вироблення науково обґрунтованої політичної концепції.

Істинність чи помилковість політичної концепції перевіряється аналізом не тільки її внутрішньої структури, а й детермінуючих чинників (необхідність, потреба, інтерес), світоглядних ідеалів (справедливість, свобода, сенс життя) та ціннісних регулятивів розв'язання проблем політичного життя (демократія, політична норма, ідеал).

Стосовно політичних теорій концепції можуть виконувати в одних випадках роль неповного теоретичного знання, а в інших — створювати “концептуальне ядро” теорії.

У сучасній суспільствознавчій науці поняття “теорія” вживається в різних смислових контекстах. При визначенні стратегії й тактики діяльності основних суб’єктів політичного процесу: суспільства, держави, соціальних груп, партій, громадських організацій, політичних поглядів, дій тощо, традиційно вживається поняття “політична теорія”, що є найважливішим системотвірним елементом внутрішньої структури політичної ідеології.

Правильність чи хибність політичних теорій перевіряється практикою (політичним експериментом, реалізацією цілей, завдань, гасел і т. ін.).

Прихильники різних напрямів політології єдині в одному: практичні факти підтверджують або відкидають науковість, ефективність теорій, а самі теорії в процесі пізнання і перетворення дійсності стають фактами, якщо точно відображають цю дійсність і дають реальні рецепти перетворення чи відтворення її.

Політичні теорії можуть реалізуватися двома шляхами: безпосереднім впливом на політичну діяльність держав, соціальних груп і особистостей та через ідеали і гасла, які знаходять собі місце в комплексному утворенні — політичних програмах.

У структурі політичної ідеології поняття “теорія” може вживатися у двох значеннях: як структурна частина політичної ідеології і як завершальний етап пізнавального процесу становлення політичної теорії.

Програмним стрижнем політичної ідеології є політичний ідеал — уявлення політичного суб’єкта про досконалість політичного устрою суспільства. У політичному ідеалі повинні відобразитися корінні інтереси і завдання політичних суб’єктів, що стосуються основ їхньої життєдіяльності, — характеру власності і відносин соціальних спільнот з приводу власності; ставлення політичного суб’єкта до держави і політичної влади, до перспектив їхнього розвитку за умови, що клас, група чи партія в цій державі стають панівними; а також відносини між націями, народностями, іншими етнічними групами; проблеми створення і використання рівних умов політичного, духовного і фізичного розвитку особистості тощо.

Політичному ідеалові притаманні такі риси: випереджувальне відображення дійсності на основі передбачення, прогнозу; прогресивний вплив на розвиток суспільних відносин, на свідомість і світогляд людей.

Основою життєдіяльності політичних ідеалів є їхня відповідність дійсності, вони не можуть випереджати дійсність, оскільки виступають специфічним відображенням її у формі ідеального. Який би не висувався ідеал, як би він не пропагувався, але якщо його реалізація не впливає на поліпшення умов життя людей, то його привабливість швидко згасає і він стає гальмом у розвитку суспільства.

У структуру політичної ідеології включаються і політичні гасла, які також повинні відповідати реаліям життя. Політичні гасла — це керівні ідеї, завдання, вимоги і директиви політичних перетворень. Вони завжди повинні закликати людей

до безпосередньої дії, отже, не можуть бути “вічними” і застиглими. Політичні гасла — це ефективний засіб трансляції політичної ідеології в масову свідомість, а через неї — і впровадження їх у практику.

Таким чином, політичне гасло є не лише засобом розвитку творчої активності людей, а й способом перевірки дієвості політичної теорії.

У комплексному вигляді структурні складники політичної ідеології (ідеал, гіпотеза, концепція, теорія, гасло) становлять політичну програму діяльності суб'єктів політичного процесу.

Політична програма — це пропонувані план діяльності класу, соціальної групи, партії, уряду, політичного блоку, регіональних громадських організацій, світових співтовариств тощо. У політичній програмі теоретично обґрунтовуються основні позиції суб'єкта політичного процесу в усіх сферах суспільного життя, визначається послідовність його дій, шлях і цілі пропонуваніх політичних перетворень, їхні засоби, методи діяльності тощо.

Одним із найскладніших розділів при розроблянні політичної програми є передбачення шляхів, темпів і строків політичної трансформації суспільства. У ньому недопустимо як забігання вперед, без достатнього прогностичного обґрунтування, так і відставання від реалій життя, без з'ясування його глибинних причин і умов.

Основні політичні ідеології сучасності

Витоки сучасних суспільно-політичних течій сягають у глибину історії. Розвиваючись і доповнюючись новими елементами, вони активно впливають одна на одну. Практично всі основні політичні партії розвинутих країн сьогодні являють собою певне поєднання соціал-демократичних, ліберальних і консервативних елементів.

Серед значної кількості суспільно-політичних течій і вчень одне з провідних місць займає лібералізм (від лат. *liberalis* — вільний), витоки якого знаходимо в добі Ренесансу.

Найпомітніший внесок у розроблення ідей і принципів лібералізму зробили Дж. Локк, Ш. Монтеск'є, І. Бентам, Дж. Мілль, Б. Чичерін, П. Мілюков, а також представники української суспільно-політичної думки кінця 19 ст. — початку 20 ст. М. Драгоманов, Б. Кістяківський та ін. Ідеями та принципами лібералізму керувалися й учасники англійської буржуазної революції середини 17 ст., і борці за незалежність США. Ці ідеї зафіксовано в таких офіційних державних документах, як “Декларація незалежності США”, “Декларація прав людини і громадянина” та ін. Зокрема, у “Декларації прав людини і громадянина” записано, що метою будь-якого політичного об'єднання є охорона природних невід'ємних прав людини: свободи, власності, безпеки тощо.

Більшою чи меншою мірою принципи лібералізму було втілено у Франції в 1830—1870 рр., у Швейцарії, Нідерландах, у скандинавських країнах. Головне випробування ці принципи пройшли у США та Великобританії.

Лібералізм розвивався на конкретному соціально-економічному і національно-культурному ґрунті, він мав багато різних відтінків, національних

особливостей. А об'єднувало всіх лібералів те, що вони виступали за парламентський устрій, вільне підприємництво, демократичні свободи, за зміну усталених, але застарілих цінностей і підходів, за вирішення важливих соціально-економічних проблем; за перегляд місця та ролі громадсько-політичних інститутів, які вже стали неефективними, за ревізію основних положень, доктрин і концепцій відповідно до ситуаційних змін у суспільстві.

Залежно від умов, які склалися в країні, від особливостей її розвитку лібералізм постійно удосконалював як свої принципи, так і форми та методи своєї діяльності. Вважається, що лібералізм — не ідеологічна догма, а “проект суспільства”, який можна пристосувати до місцевих, історичних, національних і культурних умов. Лібералізм виходить із положення, що світ підпорядкований законам, які нам непідвладні, тому природним принципом поведінки людини має бути здоровий глузд, зважені дії. Зазвичай прийнято поділяти лібералізм на класичний і новий (неолібералізм). Поява нового лібералізму датується кінцем 19 ст. — початком 20 ст.

Основними ідеями і цінностями класичного лібералізму були:

1. Індивідуальна свобода, гідність людської особистості, терпимість, право відрізнятись від інших, мати своє обличчя. Усвідомлення відповідальності людини за свої дії перед собою і перед суспільством, права особи на самореалізацію. Класичний лібералізм передбачає гармонійне поєднання індивідуалізму і гуманізму, самоцінності людини й людської свободи та плюралізму думок і переконань.

2. Розуміння свободи в негативному сенсі, тобто свободи індивіда від зовнішнього примусу, від політичного й соціального контролю з боку держави. Тому лібералізм задекларував тезу про те, що всі форми спадкоємної влади і станові привілеї втратили свою силу. На перше місце лібералізм поставив природні здібності окремої людини як самостійної і розумної істоти суспільства.

3. Визнання приватної власності гарантом і мірилом свободи. Основна свобода — економічна, свобода підприємництва. Із економічної свободи лібералізм виводив політичні та громадські свободи. Утілення в життя цих принципів можливе лише за умов наявності вільного ринку і вільної конкуренції.

4. Сфера індивідуальної активності як реалізація природного права повинна бути захищена від неправомірного втручання держави і церкви в приватне життя людини. Держава не повинна безпосередньо втручатися в економічне і соціальне життя людини. Вона має підтримувати елементарний порядок і створювати необхідні умови для вільної економічної діяльності, захищати країну від зовнішньої небезпеки. Ліберальні ідеї передбачали обов'язок держави стояти на сторожі прав особи, у тому числі й турбуватися про бідні верстви населення, надавати допомогу тим членам суспільства, які не можуть забезпечити собі необхідні умови проживання.

5. Економічна та юридично-правова системи і державна концепція, які сформулював лібералізм з урахуванням природного, невід'ємного права людини. Право перетворювалося на інструмент, який гарантував окремій людині свободу вибору морально-етичних цінностей, форм діяльності та створення умов для втілення в

життя цього вибору. Законодавчо повинен бути закріплений принцип рівності всіх перед законом.

6. Особа не повинна ігнорувати прийняті в даному суспільстві норми і правила гри і зобов'язана нести відповідальність перед суспільством за свої дії. Тобто свобода розумілася не як можливість особи діяти, як їй заманеться.

Значний вклад ліберали внесли у розроблення принципів політичної демократії. Вони розробили ідеї парламентського і конституційного правління, ідеї поділу влади, забезпечення політичних прав громадян, ідеї рівності всіх перед законом, суверенітету народу, плюралізму, поваги до гідності людської особистості тощо.

При цьому необхідно зауважити і те, що лібералізм як світогляд є одночасно і стимулом, і результатом революцій кінця 18 ст. і початку 19 ст., врешті-решт він набув антиреволюційного змісту і спрямованості. Йому не притаманні такі риси, як радикалізм і революційне світобачення.

На межі 19 і 20 століть з розвитком західної цивілізації класичний лібералізм зазнав суттєвих змін, з'являється новий лібералізм — неолібералізм. Особливо швидкими темпами ці зміни відбувались у 20—30-ті роки 20 ст., коли президент США Ф. Рузвельт почав проводити новий курс і коли широко почали впроваджуватися економічні ідеї Д. Кейнса.

Що ж у неолібералізмі з'явилося нового?

– У зв'язку зі зростанням монополізму було прийнято законодавство про захист підприємництва, насамперед середнього, та підприємств-новаторів, які зазнавали особливого ризику.

– В обов'язок держави ставилося розробити стратегію економічного розвитку для того, щоб запобігти кризі й стабілізувати фінансове становище в країні.

– Розширювалася державна власність, визнавався плюралізм форм власності.

– Визнавався обов'язок держави і громадських організацій брати активну участь у захисті не тільки політичних, а й економічних і соціальних прав громадян, особливо бідних верств, які не спроможні забезпечити собі необхідні умови життя.

Після другої світової війни ідеї лібералізму було підтримано в багатьох країнах світу. У 1947 р. був створений Ліберальний Інтернаціонал, до якого увійшли ліберальні, демократичні і прогресивні партії. Нині в ньому налічується понад 50 партій країн Європи, Азії, Америки й Африки.

Ідеологію лібералізму покладено в основу діяльності Демократичної партії США (1828 р.), Ліберальної партії Великобританії (1832 р.), Ліберальної партії Канади (1873 р.) та інших.

Однією з поширених політико-ідеологічних течій сучасності є консерватизм, (від лат. *conserve* — зберігати, охороняти). Історія цієї політичної ідеології починається з кінця 18 ст.

Основні положення консерватизму вперше було сформульовано в працях Е. Берка, Ж. де Местра, Л. де Бонольда, Г. Гегеля, А. Шопенгауера, Ф. Ніцше, В. Соловйова та їхніх послідовників.

В Україні консервативну традицію розвивали Ф. Прокопович, В. Липинський, С. Томашівський, В. Кучабський та інші мислителі.

Консерватизм з'явився як антиреволюційна феодально-клерикальна ідеологія, що ставила собі за мету зберегти незмінними встановлені раніше порядки. Уперше термін “консерватизм” вжив французький письменник Ф. Шатобріан для визначення ідеології періоду Великої французької революції 1789 — 1794 років.

Консерватизм — це політична ідеологія, що орієнтується на збереження і підтримку форм державного устрою і суспільного ладу, що склалися історично, його морально-правових основ, втілених у нації, релігії, шлюбі, сім'ї, власності.

Незважаючи на різні форми свого прояву, консервативна течія має такі основні риси:

- визнання протиприродною свідому перебудову суспільства; оскільки суспільство являє собою систему норм, звичаїв, традицій, інститутів і моральних засад, які сягають у давнину, до них і потрібно пристосовувати сучасні політичні принципи;

- переконання в існуванні всезагального морально-релігійного порядку;

- визнання недосконалості людської природи і природженої нерівності людей, обмеженості людського розуму і невіра в молсливість соціальної рівності між людьми;

- тверде переконання в тому, що гарантом особистої свободи і соціального порядку є приватна власність;

- визнання необхідності класової ієрархії, перевага усталеним суспільним інститутам і тверда орієнтація на державний авторитет.

У зв'язку зі змінами, що сталися у світі в другій половині 20 ст., класичний консерватизм трансформувався в “неоконсерватизм”. Біля витоків неоконсерватизму стояли такі відомі громадсько-політичні діячі і вчені, як Д. Белл, З. Бжезинський, Ф. Хаєк, Н. Крістон та ін.

Неоконсерватизм намагається пристосувати традиційні цінності консерватизму до реалій постіндустріального суспільства і відстоює такі принципи: в економічній сфері — звільнення приватного капіталу від надмірного державного втручання; у соціальній — економічний реалізм, скорочення соціальних витрат; у політичній — посилення елітарних тенденцій в управлінні державою, зміцнення законності та порядку.

Неоконсерватизм являє собою своєрідний синтез ідей консерватизму і лібералізму, сутність якого містить заклик: “Розчистити місце від усього того, що було в суспільстві штучно створено, і створити таке, що варте збереження”.

Основну увагу неоконсерватори звертають на вимоги зміцнювати законність і порядок, не допускати будь-яких новацій, що можуть підірвати стабільність політичної системи, обмежити владу представників великого капіталу. Неоконсерватори твердять, що реальний розвиток суспільства можливий тільки за умов вільних ринкових відносин. При цьому основні зусилля повинні бути зосереджені на досягненні формальної свободи, оскільки свобода і рівність несумісні, а соціальна рівність — неможлива. Неоконсерватори виступають проти

високих податків на великий капітал з метою перерозподілу коштів на користь бідних верств населення, проти зрівняльного розподілу, за скорочення державних соціальних програм, що перетворюють державу на “дійну корову” і розбещують людину, яка повинна розраховувати тільки на свої власні сили.

Для консерваторів класична демократія не тільки нездійсненна, а й шкідлива, тому необхідне поєднання демократії і влади еліт. Головним правом особи є право мати власність і розпоряджатися нею.

Сьогодні західні консерватори є охоронцями суспільних інститутів, виступають за зміцнення морального порядку, проти будь-яких спроб пом'якшити соціально-економічну нерівність, за свободу приватного підприємництва, активну участь аристократії в державному управлінні.

У багатьох західних країнах ідеологія консерватизму є досить популярною, на її основі створено політичні партії. Успішно функціонують вони в США, Великій Британії, Франції, ФРН і в низці інших країн.

В Україні спектр консервативних політичних партій поки що не склався. А ті політичні партії, що вважають себе консервативними, зокрема Українська національно-консервативна та Українська консервативно-республіканська, якіцо проаналізувати весь комплекс їхніх програмних вимог, радше тяжіють до правого радикалізму, ніж до консерватизму.

Найближче підходить до власне консервативних ідей Українська республіканська партія, ідейне коріння якої можна відшукати в Українській Гельсінській спілці.

Консервативні партії в Україні, враховуючи наявний стан суспільно-політичних відносин, всупереч консервативним тра-диціям, виступають за кардинальні й рішучі зміни в усіх сферах життя суспільства. Тому консерватизм в Україні неминуче буде не правим, а лівим, оскільки гостро відчувається потреба інтенсифікувати інноваційну діяльність, спрямовану на трансформацію суспільства, виведення його на шлях загальнолюдської цивілізації.

У середині 19 ст. сталося різке загострення боротьби між пролетаріатом і буржуазією. Це викликало появу нової політичної ідеології — соціалізму, з майже одночасною появою в ній двох відгалужень — марксизму і соціал-демократизму. Засновник марксистського крила соціалістичної ідеології К. Маркс, як і його послідовники Ф. Енгельс, Г. Плеханов, В. Ленін, Й. Сталін та інші, виходили з того, що розв'язання основних суспільних проблем безпосередньо пов'язане з побудовою справедливішого порівняно з капіталізмом соціалістичного суспільства.

Ідейною основою створення марксизму стали: німецька класична філософія; англійська політична економія і французький утопічний соціалізм. Базовими цінностями марксизму є суспільна власність на засоби виробництва, рівність, народовладдя, інтернаціоналізм.

В основу марксизму покладено такі постулати:

– Соціалізм є вищою порівняно з капіталізмом формою суспільної організації, перехід до якої можливий тільки шляхом революції.

– Побудова соціально справедливого суспільства неможлива без знищення приватної власності на засоби виробництва.

– Шлях до соціалізму пролягає через заміну буржуазного парламентаризму диктатурою пролетаріату. Тому марксизм особливо багато уваги приділяв розробленню теорії диктатури пролетаріату, стратегії і тактики революційного робітничого руху.

Невипадково у 19 ст. марксистське вчення особливо увагу приділяло саме революційним методам переходу від капіталізму до соціалізму, обґрунтуванню необхідності диктатури пролетаріату, розробленню стратегії і тактики революційної боротьби.

Інша доля склалась у соціал-демократичного крила соціалістичної ідеології, що вже остаточно відокремилось від марксистської ще в 1889 р.

Ідеологи соціал-демократичного напрямку Е. Бернштейн, К. Каутський, О. Бауер, К. Реннер, Д. Манн і деякі інші виходили з того, що новий лад, який повинен замінити капіталізм, можна організувати не шляхом революційного насилля, а шляхом поступової історичної еволюції суспільства в напрямі соціальної справедливості і рівності громадян. На думку прихильників соціал-демократизму, соціалізм не означає якогось реального суспільного ладу, ідея соціалізму — це морально-політичний ідеал: “Кінцева мета ніщо, рух — усе”.

В Україні ідеї соціал-демократизму підтримали і розвивали такі відомі вчені і громадсько-політичні діячі, як Д. Антонович, П. Федченко, І. Мазепа, В. Винниченко, М. Порш, С Петлюра, В. Чехівський та ін.

Базовими цінностями соціал-демократизму є свобода, справедливість, рівність і солідарність. Вирішальна умова утвердження соціалізму — здійснення справжньої демократії.

В основу соціал-демократизму покладено такі основні ідеї і принципи:

- державне регулювання економіки і розвиток ринкових механізмів, поєднання їх;
- соціальне партнерство, а не класова боротьба;
- перехід до нового суспільства шляхом реформ, відмова від революції;
- відданість парламентаризмові, орієнтація на плюралізм і порозуміння в розв’язанні суспільних проблем;
- соціальна захищеність людини і введення робітничого самоуправління;
- заперечення диктатури як форми політичної влади;
- підвищена увага до етичних стимулів політичного розвитку.

У центрі уваги соціал-демократії — ідея створення “соціальної держави” як інструменту формування “солідарного суспільства”, де повинні з’єднатися два великі досягнення 20 ст. — індивідуальність творчості і колективна солідарність. Свого практичного втілення ця ідея набула в низці європейських країн.

Соціал-демократи замінили і частково удосконалили ідею класового протиборства концепцією “соціального партнерства”. Однак не все так добре у них склалося, як це видається на перший погляд. Нездійсненими виявились ідеї “демократичного соціалізму” і “суспільства — держави всезагального благополуччя”.

Неправильне тлумачення сучасної ролі середніх верств, труднощі в розв'язанні питань щодо найманої праці, соціальних наслідків технологічної революції в розвинутих країнах та інші теоретичні прорахунки серйозно підірвали вплив соціал-демократів. Утім, і успіхи деяких країн у соціальному забезпеченні, охороні здоров'я, освіті, житловому будівництві і багатьох інших сферах значні. У країнах, уряди яких очолювали соціал-демократи, практично ліквідовано безробіття і бідність.

У 80-х роках 20 ст. більшість соціал-демократичних партій прийняла нові редакції своїх програм. В основу їх покладено такі базові засади, як політичний плюралізм; приватнокапіталістичні принципи економіки і державне регулювання її; соціальна допомога бідним верствам населення; забезпечення максимального рівня зайнятості тощо.

Особливістю сучасної соціал-демократії є те, що загальний напрям політичної діяльності цих партій визначається відносно короткотерміновими програмами і заходами. Саме цим і пояснюється згода соціал-демократів іти на компроміси і домовленості як усередині своїх партій, так і поза їхніми межами. Саме цим можна пояснити й появу численних соціал-демократичних концепцій (австромарксизму, африканського соціалізму, етичного соціалізму та ін.).

Багатоваріантність цих і деяких інших підходів соціал-демократів до розв'язання наболілих соціальних проблем приводить до того, що нині важко провести чіткі відмінності між соціал-демократичними партіями і партіями інших ідейно-політичних орієнтацій.

Це посилює позиції соціал-демократії і на міжнародній арені. У 1974 р. було створено Союз соціал-демократичних партій Європейського співтовариства, створено в парламенті Європейського союзу соціал-демократичну фракцію. Позитивним чинником світового розвитку став Соціалістичний Інтернаціонал, який нині об'єднує близько 80 соціалістичних і соціал-демократичних партій, які налічують 20 млн членів.

Однією з дуже поширених ідеологій є християнсько-демократична. В її основу покладено.

– синтез “миру любові” і “миру влади”;

– визнання необхідності формувати державу як гаранта свободи для всіх громадян суспільства;

– утвердження тези про те, що добробут людини залежить від благополуччя суспільства і держави і навпаки;

визнання держави як гаранта духовної свободи з одночасним запереченням того, що держава є найвищою політичною цінністю, а тому не слід сліпо підкорятися світській владі;

– моральними критеріями діяльності людини і держави є християнські цінності;

– держава повинна забезпечити реалізацію демократичних прав громадян, надавати допомогу всім тим, хто її потребує; це може забезпечити баланс інтересів і відносин між державою та громадянином.

Однією з одіозних суспільно-політичних течій сучасності є фашизм. Термін “фашизм” (від лат.fascio — пов’язка, пучок, в’язка, об’єднання) почав широко вживатися з 1919 р., коли в Італії було створено фашистську партію, яку очолив Б. Муссоліні. У своїй класичній (італійській) формі фашизм був покликаний піднести силу національного духу, відродити історичне значення Римської імперії, сформувані ментальні засади нових імперських амбіцій, встановити тверду державну владу, яка б організувала все суспільство для здійснення історичної мети національного відродження. Із цього часу фашизм проявляється як екстремістсько-політичний рух, як форма правління і як ідеологія.

Фашизм як екстремістсько-політичний рух з’явився після першої світової війни, за умов глибокої економічної кризи. Саме в цей час величезні маси людей жили на межі виживання. Цим і скористалися фашисти, залучивши їх під свої знамена.

Головним об’єднувальним гаслом для фашистів стала корпоративна єдність нації, що ґрунтується на спільності крові і раси й гарантом якої покликана бути держава.

Як державна форма правління фашизм являє собою різновид тоталітаризму. Він передбачає повний контроль усього суспільного життя з боку держави та силових структур правлячої партії, ліквідацію демократичних свобод та інституцій, мілітаризацію країни. Такий соціальний порядок забезпечується репресіями проти інакомислення і “фільтрацією” суспільства від усіх елементів, які виступають проти фашизму.

Як ідеологія фашизм являє собою суміш расистських, інтернаціоналістичних, націоналістичних, соціалістичних, консервативних і деяких інших ідейно-політичних течій. З’єднувальним ланцюгом цих течій виступає апологетика виконавчої ролі держави, нації та її вождя.

Серед теоретиків — фундаторів фашистської ідеології слід назвати А. Ракко, Д. Джентіле і Б. Муссоліні. Найбільший внесок у становлення фашистської ідеології зробив Б. Муссоліні. Саме він не тільки визначив основні риси фашизму: активізм, націоналізм і футуризм, розкрив їхній зміст, а й першим спробував втілити ідеї фашизму в життя.

Одним із найреакційніших відгалужень ідеології фашизму є нацизм (націонал-соціалізм). Нацистську доктрину обґрунтовано в книжках А. Гітлера “Моя боротьба” і А. Розенберга “Міф 20 століття”. Найхарактернішими рисами нацистської ідеології й політики є: панування расистської шовіністичної ідеології; культ вождя; встановлення однопартійної системи; ототожнювання партії з державою, зрощення їхніх апаратів; мілітаризація й уніфікація всього суспільного життя тощо.

У політичній доктрині фашизму індивід — ніщо. Він повинен розчинятись у найвищій силі — нації й відчувати гордість від участі в ній. Фашизм широко пропагує самопожертвування з очевидною метою — обґрунтувати необхідність існування й діяльності вождів, їхнього владарювання над масою.

Основними засобами досягнення своєї мети фашизм вважає силу, насамперед військову. Тому мілітаризація, насильницькі методи як під час завоювання влади,

так і в процесі виконання програмних завдань фашизму є необхідною умовою його існування. Фашизм протиставляє військову силу таким основоположним політичним цінностям, як свобода, рівність і демократія. Усіма доступними методами фашизм насаджує правовий нігілізм, антипарламентаризм, обмеження демократичних прав і свобод.

Фашистська ідеологія ґрунтується на ідеї расової винятковості панівної нації, а це зумовлює проведення антинаціональної за своєю суттю політики — шовінізму, расизму, геноциду та етноциду.

За умов панування фашизму неможливе легальне існування будь-яких опозиційних політичних партій або інших політичних об'єднань.

Ідеї фашизму і фашистські рухи мають місце і в сучасному світі, уже у вигляді неофашизму. Нині неофашистські організації діють у 80 країнах світу. Створено Всесвітній союз нацистів із штаб-квартирою в США. В основу неофашистської ідеології покладено все ті ж фашистські постулати. Але є й відмінності, що містяться в закликах неофашистів, — відмова від етнічного месіанства, пропаганда так званого гуманізованого фашизму і деякі інші.

Сучасні неофашисти виступають під гаслами “чистого” фашизму, вільного від спотворень, намагаються відмежуватися від злочинів гітлерівського фашизму. Сьогодні вони говорять про білу людину взагалі, яка протиставляється “кольоровим” народам. Неофашисти США, наприклад, твердять про перевагу “англосаксонської раси”.

До крайніх поглядів і методів політичної діяльності відносять і політичний екстремізм. Ліве його відгалуження в теорії покладається на ідею негайної революції і боротьби, а правий напрям використовує ультра націоналістичні гасла і виявляється у формі фашизму чи расизму.

Особливим проявом політичного екстремізму є релігійний екстремізм. Дуже великого поширення в наш час набув ісламський фундаменталізм.

Для практики політичного екстремізму характерним є намагання досягнути політичної мети шляхом використання будь-яких форм насилля, включаючи і політичний терор.

Таким чином, політичні ідеології формуються на основі певних соціально-економічних відносин і мають собі за мету активізацію суб'єктивного чинника. Плюралізм ідейно-політичних течій, підходів, методологічних принципів, терпимість до інакодумства є запорукою стабільності будь-якого політичного ладу.

Нині у світовій соціально-політичній думці все більше окреслюються контури планетарної ідеології гуманізму. Така синтетична ідеологія в майбутньому може мати перспективу, тому що вона буде ґрунтуватися на ідеї “знімання” суперечностей між свідомістю особи і суспільством через трансцендентальні суб'єкти: Всесвіт і знання. Нова епоха вже сформувала необхідність у такій ідеології, оскільки саме гуманізм як планетарна ідеологія зможе об'єднати всі нації в світове співтовариство, покликане забезпечити соціальний добробут та інтелектуальні й духовні потреби кожної людини.

Поняття національної ідеї та її місце в політичній системі суспільства

Розбудова суверенної української держави неможлива без консолідації українського суспільства, досить складного за етнічною, соціальною та соціокультурною структурою. Одним із підвальних елементів суспільної консолідації вважається наявність національної ідеї.

Звичайно, навіть з точки зору аналізу владних відносин феномен національної ідеї, як і будь-яка ідеологічна система, не зводиться до утилітарних функцій забезпечення панування та консолідації. Він діалектично включає в себе дві сторони: політичний, умовно-раціональний (як форма реалізації владних повноважень політичною елітою чи контр-елітою, що позиціонує себе як національна, а також політичної поведінки суспільства-нації), і духовний, умовно-ірраціональний (світосприйняття через призму сакральної ідеї спільного походження, спільних цінностей нації тощо). Однак для аналізу місця і ролі національної ідеї в політичній системі пріоритетним є саме аналіз політичної складової, на котру більшість науковців, на жаль, звертають ще надто недостатньо уваги.

Перш за все, розглянемо у загальному вигляді питання про місце, яке займає національна ідея в політичній системі (не лише в її ідеологічній підсистемі). За відправну точку аналізу візьмемо той факт, що практично всі наукові визначення національної ідеї розглядають її як універсальну інтегративну ідеологію для даного суспільства. Усталеним (як у наукових працях, так і у політичній практиці) є також твердження, згідно якого політичною сутністю національної ідеї є суверенітет нації. Зазначимо, що поняття «нація» використовується в сучасній світовій політичній науці не в етнічно-примордіалістському, а в державницько-політичному розумінні — як сукупність громадян, котра є номінальним джерелом влади в даній державі і носієм державного суверенітету (саме такий підхід покладено в основу сучасного міжнародного права і функціонування міжнародних організацій, таких як ООН). Суверенітет же нерозривно пов'язаний із реальним доступом до розподілу ресурсів у суспільстві. Ще класичне визначення Д. Істоном політичної системи подає її як ієрархію суспільного доступу до обмежених ресурсів, «комплекс взаємодій, за допомогою якого здійснюється владне розміщення ресурсів у суспільстві»; при цьому основними функціями системи є розподіл матеріальних і духовних ресурсів між різними соціальними групами, та переконання всіх членів суспільства прийняти даний розподіл як необхідний для виконання. Сучасні варіанти теорії політичних систем ще більше посилюють значення цих функцій.

Звідси в системному плані національну ідею необхідно розглядати як владний ресурс, котрий у конкурентному середовищі з обмеженим доступом до матеріальних ресурсів і цінностей використовується для отримання, реалізації та утримання політичної влади і пов'язаного з нею управління розподілом суспільного продукту й ресурсів.

Згідно теорії політичних систем конкурентна боротьба в суспільстві пов'язана з постійним збільшенням різнонаправлених вимог до політичної системи з боку окремих груп суспільства. Теоретично саме національна ідея як ідея інтегративна

для даної спільноти політично суб'єктних громадян (нації) повинна взяти на себе функцію регулювання вимог та їх переробку у певний компактний варіант (функція скорочення вимог), коли ідентичні вимоги зводяться, а різномірні—синтезуються у єдину т.зв. «комбіновану вимогу».

Таким чином національна ідея приймає на себе роль стратегії розвитку даного суспільства. Нагадаємо, що стратегія допомагає підібрати найбільш ефективний на даний момент набір владних ресурсів та оптимізувати їхнє використання. Ідеологічний ресурс є одним із найбільш дієвих у довгостроковому плані, однак його ефективне використання вимагає від суб'єкта влади ґрунтовного розуміння системних відносин у суспільстві. І саме національна ідея, що містить «комбіновану вимогу», виступає в якості стратегічного ресурсу для здійснення влади над суспільством. В той же час прийняття до виконання системою «комбінованої вимоги» забезпечує останній підтримку з боку суспільства.

Національна ідея, що містить «комбіновану вимогу», забезпечує додаткову підтримку політичної системи та її основного елементу — держави, будучи противагою т.зв. «надлишковим вимогам», які перевантажують систему.

Національна ідея є системним чинником виконання основних функцій системи—як «входу» (політичної соціалізації, агрегування й артикуляції інтересів, формулювання політичних вимог, політичної комунікації) та «конверсії» (боротьби за прийняття політичних рішень), так і «виходу» (обґрунтування та інтерпретації необхідності і порядку реалізації прийнятих рішень через державний механізм). Крім того, національна ідея впливає на формування т.зв. «петлі зворотного зв'язку» (інформація суспільства про виконання рішень, контроль за їхнім виконанням із боку різних соціально-політичних груп і організацій та оцінка дій політичних інститутів з боку суспільства).

Усталеним у науці фактом є й визнання національної ідеї одним із основних чинників державотворення в сучасних державах. Беручи до уваги надзвичайну близькість понять «нація» і «держава» у західноєвропейській політико-правовій традиції XVIII - XX ст., національна ідея як форма інтегративної ідеології має на меті консолідацію всього суспільства саме в рамках держави як існуючої чи майбутньої політичної організації, створеної даною нацією — держави національного типу. Цей тип держави прийшов на зміну династичним феодалним державам в Європі і на протязі всього XX ст. був домінуючим у всьому світі. І оскільки держава як основний механізм реалізації політичної влади і управління розподілом ресурсів є основним елементом політичної системи суспільства, національна ідея в даний період набула значення одного з найважливіших системоутворюючих елементів політичної системи в цілому.

Для розуміння політичного аспекту феномену національної ідеї важливо, що сутнісну характеристику держави національного типу, на відміну від попередніх типів держави —абсолютистської (наприклад, імперія Габсбургів), аристократичної (Венеціанська республіка), шляхетської (Річ Посполита) становить визнання нації як сукупності всіх громадян (співзасновників національної держави) носієм державного

суверенітету та джерелом державної влади. В цьому плані національна ідея є ідеєю підходу до суспільства як єдиної, політично суверенної нації, входячи в протиріччя з ідеологією докапіталістичної, станової системи суспільних відносин, згідно якої населення представляє окремі замкнуті сегменти зі специфічними корпоративними інтересами та становими привілеями—майновими, фіскальними, господарськими і, врешті, політичними. Якраз закріплення на рівні політичної системи станового суспільства принципу нерівномірності доступу до ресурсів і цінностей на основі походження особистості й викликало до життя національну ідею, котра стала ідеологією буржуазної модернізації.

Гаслами всіх національних революцій XIX - XX ст.ст. були ліквідація станових привілеїв та встановлення політичної рівності всіх громадян-членів нації, організованої в новий тип державності. Зазначимо водночас, що загальним правилом цих революцій стало те, що національна аристократія, будучи зацікавленою в збереженні своїх станових привілеїв, у цілому не приймала участі в національних змаганнях або навіть прямо виступала проти них. Так, прусський король Фрідріх Вільгельм IV у березні 1849 відмовився прийняти імператорську корону з рук революційного Франкфуртського парламенту, а Франкфуртську конституцію, яка вперше дала реальну змогу об'єднати всі німецькі землі, не визнали лише найбільші держави Німецького союзу (Пруссія, Австрія, Баварія, Ганновер, Саксонія), де вплив аристократії на прийняття політичних рішень був визначальним. У Японії останньої третини XIX ст. запроваджувана імператорською владою «революція Мейдзі», хоча й ліквідувала суспільні стани, залишила, однак, політичні права у монопольному користуванні аристократії (згідно Конституції 1889 р. виборчим правом могло скористатися приблизно 1% населення). Виключенням, і то лише до певної міри, є позиція національної аристократії деяких країн-колоній, однак лише за умови, що метою національного руху там є відновлення власної державності, що існувала раніше, а не надання політичних прав нації в цілому.

Національна ідея у своєму класичному варіанті ідеології національних революцій XIX—початку XX ст. дає концептуальне обґрунтування рівного доступу всіх громадян-членів нації до ресурсів і цінностей суспільства, організованого в новий тип державності. Таким чином, національна ідея періоду національних революцій має ліберально-демократичну сутність.

Зі встановленням національної державності, що тягне за собою відповідну зміну всієї політичної системи, змінюються й системні функції національної ідеї. Як відомо, державна влада здійснюється правлячою елітою. При цьому однією з основних функцій державної влади є авторитарний перерозподіл ресурсів у суспільстві, який реалізує ця еліта. Консолідація суспільства в рамках існуючої національної держави, що її покликана забезпечити національна ідея, є консолідацією саме навколо правлячої еліти, тобто національна ідея покликана закріпити в суспільній свідомості реалізований правлячою елітою порядок розподілу

ресурсів як єдино можливий і справедливий. Таким чином, національна ідея в існуючій національній державі є важливим ресурсом здійснення влади правлячою елітою, контролю останньої над матеріальними ресурсами та цінностями.

Зазначимо, що в сучасних умовах поняття «владна еліта» не обмежується політичним угрупованням, котре безпосередньо здійснює державну владу. За останнім, як правило, стоять великі бізнес-групи, в тому числі транснаціональні, деякі з них можуть представляти навіть інтереси ділових кіл недружніх країн. Таке положення обумовлене самою сутністю владних відносин, що будуються на основі концентрації ресурсів влади, серед яких матеріальна група відіграє досить значну роль. Зрештою, ще історія середньовічної Європи дає прецеденти обслуговування абсолютистськими державами інтересів великих банкірських будинків італійського та єврейського походження, котрі інвестували досить значні кошти представникам правлячих королівських династій. Могутня інфраструктура сучасних «бізнес-імперій» — як транснаціональних, так і тих, чий інтереси не виходять за межі окремої держави, надає їхнім власникам достатню концентрацію ресурсів влади для довгострокового вирішального впливу на процес прийняття державних рішень, а в деяких випадках—і контроль над цим процесом.

Таким чином, саме бізнес-еліти, що здійснюють реальну владу над суспільством як через апарат великих корпорацій, так і через державний механізм, і є реальними суб'єктами формування політичної (владної) еліти, в тому числі й правлячої. Ця правляча еліта забезпечує адміністративну, правову, інформаційну й фінансову підтримку реалізації власної концепції національної ідеї, виходячи при цьому, перш за все, зі своїх політичних, управлінських і економічних інтересів. Владна концепція національної ідеї носить консервативний, і як правило централізаторський характер, забезпечуючи ідеологічне супроводження процесу концентрації влади в руках правлячої еліти. Отже, як один із ресурсів влади і як елемент забезпечення реалізації політичних рішень національна ідея набуває управлінського значення.

Останнє положення приводить до необхідності внесення суттєвих коректив у традиційне для вітчизняної політології уявлення про те, що основним виробником і носієм національної ідеї є національна інтелігенція. В сучасному суспільстві ефективне просування будь-якого об'єкта масового споживання, в тому числі й ідеологічної системи, потребує досить значних ресурсних затрат.

Самий факт того, що національна ідея потенційно являє собою потужну зброю у боротьбі за владу над суспільством, робить її об'єктом пильної уваги з боку владної еліти та контреліт, котрі позиціонують себе як національні.

При цьому вирішальну роль відіграє реальна можливість контролю за інформаційним простором, а також наявність ресурсів, достатніх для ефективного «вкидання» ідеї в даний простір та підтримки її просування до споживача. Як правило, таку можливість у суспільстві мають лише владна еліта (через державні механізми контролю за інформацією та впливу на її формування) та потужні бізнес-групи, що контролюють мас-медіа (включаючи й електронні). Сучасна ж інтелігенція є маргінальною стратою, що не має самостійного доступу до ресурсів того ступня

концентрації, котрий дозволяє здійснювати вирішальний вплив на інформаційний простір. Таким чином, фактичними суб'єктами формування і просування національної ідеї в сучасному світі є потужні бізнес-групи, котрі формують владну еліту та ті контр-еліти, що спроможні вести реальну боротьбу за доступ до державної влади. Вони прямо зацікавлені у використанні національної ідеї як одного з найефективніших ресурсів влади і мають достатні можливості для конструювання та просування потрібної для себе моделі такої ідеї.

Серед популярного в останні два десятиліття в західній політичній науці неоінституціонального напрямку та в більшості сучасних шкіл теорії держави загальноновизнаним є положення, згідно якого на нинішньому етапі розвитку нація як сукупність політично організованих громадян зберігає за собою лише формальне визнання джерела державної влади, однак фактичним джерелом цієї влади є національна олігархія або навіть транснаціональні бізнес-групи, а фактичним носієм влади — професійна армія державних чиновників, що не підлягає прямому контролю виборців. Тому сучасна держава (т.зв. «формальна», «фасадна» демократія) не може позиціонуватись як національна в повному сенсі. Відтак для більшості складаючих націю громадян, які фактично відсторонені від впливу на процес прийняття політичних рішень, знову актуалізується ліберально-демократична концепція національної ідеї, спрямована на усунення легалізації принципу нерівномірності доступу до суспільних ресурсів і цінностей.

У реальному політичному процесі ця тенденція яскраво виявилася в реалізації технології «кольорових революцій», стрижнем якої є протестна консолідація суспільства проти владного угруповання, що авторитарно, за посередництвом державної влади забезпечує для себе пільговий доступ до суспільних ресурсів за рахунок інших соціальних груп. Однак не треба забувати, що в усіх країнах, де відбулися «кольорові революції», основним суб'єктом просування їхньої ідеології стали саме потужні бізнес-групи, що стояли за контр-елітою, котра позиціонувала себе як національна. В той же час можна припустити, що використання контр-елітами ліберально-демократичної концепції національної ідеї в процесі боротьби за державну владу об'єктивно сприяє формуванню національної політичної свідомості.

У функціональному плані виділяється дві сторони національної ідеї: інтегративна, яка повинна забезпечити сприйняття себе населенням як спільноти — на основі спільного походження, історичної долі, культури, мети, що витікає зі спільного світосприйняття (котре втілюється у визначеній ідеології/релігії), загального інтересу тощо, а також операційно-управлінська, яка забезпечує мобілізацію цієї спільноти та керованість нею в заданому напрямку.

З точки зору аналітики, виходячи з сучасних типологій політичних систем згідно функцій, які виконує національна ідея в політичній системі суспільства, можна виділити два її основних «чистих» типи:

— *мобілізаційний демократичний*, який розглядає націю як сукупність громадян, що створює власну політичну організацію — державу і є носієм державного суверенітету та єдиним джерелом державної влади. Саме цей принцип є

ключовим для національної ідеї, становить її сутність і характеризує національну ідею «у чистому вигляді»;

— *управлінський консервативно-централізаторський*, котрий використовується для легітимації влади (державної влади правлячим угрупованням, або політичної влади контр елітою, що позиціонує себе як національна) та для забезпечення особливого привілейованого положення еліти в суспільній ієрархії. Даний принцип прямо суперечить ідеї суверенітету нації, однак є необхідною умовою здійснення політичної влади і державного управління.

У реальному політичному процесі більше поширеними є проміжні варіанти мобілізаційно-управлінського типу, що в тій чи іншій мірі сполучають в собі як ідею політичного суверенітету нації, так і обґрунтування необхідності політичних привілеїв правлячої еліти. Причому неважко помітити, що роль національної ідеї «у чистому вигляді» є високою саме в мобілізаційних політичних системах. В системах консервативного типу національна ідея набирає рис державницької ідеології, а її основа — принцип суверенітету нації подається лише як ритуальний символ, що не повинен становити реальну основу державного управління.

У цілому з позицій теорії політичних систем національну ідею необхідно розглядати водночас і як системний владний ресурс, і як один із ключових системоутворюючих елементів, і як важливий елемент механізму реалізації функцій політичної системи. Тому будь-які спроби звести політичне значення цієї ідеї до питання про національну ідентичність та вироблення «спільної культурно-історичної свідомості» при конструюванні моделі національної ідеї для реалізації в реальному політичному процесі означають, що дана модель заздалегідь приречена на неможливість виконання своїх основних системних функцій.

Тема7. Політичний процес

1. Зміст і структура політичного процесу
2. Механізм політичного процесу.
3. Стадії політичного процесу
4. Політична діяльність
5. Політичний конфлікт.
6. Політичні технології.

Зміст і структура політичного процесу

Зміст політичного процесу становить сукупність дій суб'єктів політики щодо реалізації їхніх політичних інтересів, і насамперед інтересів, пов'язаних із домаганням, використанням і утриманням влади. У складній структурі політичного процесу переплітаються і тісно взаємодіють об'єктивні і суб'єктивні чинники. Так, політична діяльність як активний вияв політичних орієнтацій людини, окремих соціальних груп, класів, націй чи інших суб'єктів політичного життя зумовлюється їхніми політичними інтересами, а політичні інтереси, у свою чергу, є виявом їхніх певних матеріальних і духовних потреб. Політичний процес утілює в собі взаємодію соціальних і політичних структур і зв'язків, що репрезентує взаємовідносини суб'єктів політики стосовно держави, інших політичних інститутів і політичної системи суспільства в цілому. З огляду на ці чинники в деяких виданнях політичний процес розглядається як сукупна діяльність соціальних суб'єктів, завдяки якій відбувається формування, перетворення і функціонування політичної системи. Ці характеристики важливі для розуміння сутності політичного процесу, його змісту і основних суб'єктів. У політичному житті, особливо в тих країнах, де відбуваються складні трансформаційні процеси, спостерігаємо значний вплив діяльності громадян, яка не гарантована законом і лише з часом може визнаватися легітимною. А тому доцільно до змісту політичного процесу віднести всі різноманітні види політичної діяльності громадян. Однією з найважливіших ознак політичного процесу є його динамічний, рухливий стан і складна система детермінації внаслідок складної мотивації діяльності значної кількості суб'єктів політики, розбіжності їхніх політичних інтересів та орієнтацій. Зміст політичного процесу визначається багатьма чинниками, які характеризують рівень розвитку соціальних і економічних відносин, стан духовно-ідеологічної сфери суспільства і тих концептуальних моделей, які зосереджують у собі загальні уявлення про світові процеси, про тенденції розвитку громадської думки і пріоритет у ній певних політичних цінностей тощо. Як складна і багатогранна діяльність суб'єктів політики щодо реалізації політичних інтересів, цінностей і базових матеріальних та духовних потреб за допомогою використання влади політичний процес втілюється у формуванні, розвитку та еволюції політичної системи суспільства. Формування політичної системи суспільства чи її кардинальні зміни можна розглядати як визначні віхи в перебігу політичного процесу, оскільки вони стають можливими внаслідок складних компромісних дій суб'єктів політики чи внаслідок реальної переваги в політичному житті певної політичної сили (блоку політичних

сил).

Об'єктами і формами реалізації дій учасників політичного процесу можуть бути: утворення державних органів шляхом виборів їх; створення масових організацій шляхом волевиявлення громадян, об'єднаних у суспільні організації; вироблення політико-правових норм шляхом врегулювання процесу підготовки і прийняття законів, безпосереднього вияву волі громадян (референдуми, з'їзди, збори тощо); організація системи управління основними сферами державного і суспільного життя тощо. Усі ці заходи спрямовуються на визначення принципів організаційних структур, повноважень і взаємовідносин ланок управління. Крім цього, низку заходів спрямовано власне на процеси політичного розвитку, до яких належать: зміцнення соціальних основ розвитку суспільства; розвиток національних відносин; врахування інтересів національних груп і меншин; залучення громадян до управління державними і суспільними справами; вироблення довіри і підтримки політичним курсам партій, політичним інститутам; формування політичної свідомості громадян; зміцнення влади політичних інститутів; забезпечення дотримання законності та інших демократичних норм; проведення міжнародної політики.

Отже, зміст політичного процесу створюють різні за рівнем, масштабами і спрямуванням дії суб'єктів політики. Частина з них можна віднести до міжнародних, глобальних процесів, які потребують координації й об'єднання зусиль суб'єктів політики на рівні значних регіонів, держав чи світового товариства в цілому, а інші мають частковий (парцелярний) характер. Одним із найважливіших завдань, яке прагнуть вирішити для себе суб'єкти політики, — це питання про технологію здійснення влади, прийняття таких рішень і законодавчих актів, які давали б змогу відповідним чином представляти їхні інтереси на різних рівнях владних структур і особливо — на найвищому. Саме тут зосереджуються зусилля і в цьому полягають глибинні причини різноманітних дій політичних структур і інститутів — учасників політичного процесу.

Механізм політичного процесу

Механізм політичного процесу визначається конкурентною боротьбою за доступ до права владного перерозподілу ресурсів, яка й становить сутність цього процесу.

Проблему формування політичного процесу доцільно розглядати в контексті системного підходу. Для зручності аналізу проблеми ми скористаємося спрощеною моделлю системи політичних відносин, де конкурентна боротьба за доступ до ресурсів між різними групами окремого суспільства регулюється через механізм держави.

Основними елементами даної моделі є:

а) *соціум* — як населення, що проживає на території, контрольованій даною державою;

б) *держава* — як суверенна організація соціальної влади, що охоплює певну територію з проживаючим на ній населенням (соціумом);

в) *політична еліта* — як меншість, що володіє здатністю позаекономічного (за допомогою застосування політичної влади) панування над суспільством. Виходячи з цього, до політичної еліти доцільно відносити не тільки суб'єктів, що володіють юридичним правом прийняття державних і найважливіших політичних рішень, а й суб'єктів, здатних здійснювати довгостроковий вирішальний вплив на цей процес. Таким чином, категорія «політична еліта» в системному плані включає в себе не тільки персональний склад органів державної влади, керівний склад вищих органів управління, керівництво парламентських партій, але й лідерів угруповань, що володіють високим ступенем концентрації ресурсів, достатнім для системного впливу на прийняття державних рішень на свою користь.

Функціями соціуму в даній моделі можна визначити:

- господарську: освоєння ресурсів заради власного відтворення;
- організаційну: відтворення та розвиток інфраструктури, що дозволяє найбільш ефективно здійснювати освоєння ресурсів і адаптуватися до мінливих умов їх освоєння;
- культурну: генерування певної парадигми співіснування різних індивідів і соціальних груп у суспільстві, а також стандартів поведінки, заснованих на даній парадигмі.

Функціями держави в даній моделі визначено:

- забезпечення умов для освоєння ресурсів території через владну організацію праці населення;
- підтримання певного порядку соціальних відносин, заснованого на відповідному порядку перерозподілу (вторинного розподілу) освоєних ресурсів позаекономічним шляхом (оскільки первинний розподіл відбувається у сфері господарської діяльності);
- захист даної території, її ресурсів і соціуму від експансії з боку інших держав і соціумів.

Функції політичної еліти для даної моделі визначено як:

- здійснення політичної влади над соціумом із метою забезпечення його цілісності та стійкого відтворення (оскільки збереження соціуму як джерела вилучення ресурсів є вирішальною умовою збереження елітою свого привілейованого статусу);
- вироблення стратегії розвитку соціуму та мобілізація суспільства на її реалізацію за допомогою політичних методів і засобів впливу на населення;
- забезпечення (шляхом вилучення з соціуму на користь держави) концентрації ресурсів, необхідної для реалізації виробленої стратегії розвитку та забезпечення цілісності суспільства.

Здійснення цих функцій створює мережу причинно-наслідкових зв'язків, в якій і реалізується сам механізм моделі як умовної аналітичної конструкції. Процес цієї реалізації можна описати наступним чином.

У процесі освоєння ресурсів відбувається їх первинний розподіл серед безпосередніх виробників та організаторів господарської діяльності. При цьому частина отриманих внаслідок виробництва ресурсів поступає не у споживання, а на подальший розвиток виробництва. Це необхідно тому, що розширення господарської діяльності зумовлює ускладнення інфраструктури та впровадження нових технологій, що неможливо без підвищення рівня концентрації ресурсів. Звідси еволюція господарської діяльності йде шляхом концентрації господарських ресурсів (власності) і відповідно — економічної влади в руках меншості соціуму. При цьому більшість соціуму відчужується від ресурсів, що викликає соціальне невдоволення, а при певних умовах і активний опір з боку значної частини соціуму. Таким чином, нерівномірність доступу до ресурсів для різних соціальних груп у процесі первинного розподілу обумовлює внутрішню нестабільність соціуму. При цьому концентрація ресурсів прямо пропорційна концентрації влади. Пільговий доступ до ресурсів для певної соціальної групи означає її більш високу здатність до їх відчуження у менш забезпеченої ресурсами частини соціуму, і відповідно — більший ступінь здійснення панування над нею. Сукупність відносин панування й підпорядкування формує соціальну ієрархію суспільства. Звідси випливає, що соціальна ієрархія обумовлена ступенем доступу до ресурсів для різних соціальних груп.

Таким чином, *внутрішня нестабільність соціуму є системним фактором, для компенсації деструктивного впливу якого необхідний відповідний елемент моделі.*

Варіанти такої компенсації можуть бути наступними:

а) *перехід до рівномірності первинного розподілу*, що в рамках реально існуючої системи господарської діяльності неможливо в принципі;

б) *створення системи вторинного розподілу ресурсів* (перерозподіл через позаекономічні механізми, тобто за допомогою соціальної влади), яка дозволила б зняти існуючу напругу у відносинах між різними частинами соціуму.

Вторинний розподіл можливо реалізувати лише за допомогою системи примусу, що генерується державою як механізм політичної влади над соціумом у цілому. Для здійснення своїх функцій держава вилучає частину ресурсів на свою користь (на громадські потреби). При цьому апарат держави, у рамках якого приймаються загальнообов'язкові для всього соціуму владні рішення та забезпечується їх реалізація, сам є технологічним ресурсом влади над суспільством. При певному обсязі ресурси, що сконцентровані в руках держави, стають окремим об'єктом потенційного освоєння тими соціальними групами, котрі здатні чинити вирішальний вплив на прийняття рішень щодо перерозподілу. Відчужувані у держави ресурси можуть або повертатися в сферу господарської діяльності, або виводитися за її межі й ставати недосяжними для освоєння даним суспільством.

У процесі впливу на механізм прийняття владних рішень в особі держави різні соціальні групи набувають характеру суб'єктів і об'єктів політичної діяльності. Інструментами такого впливу стають політичні партії, організації та рухи, а також «групи інтересів», що представляють інтереси окремих соціальних груп (або більш вузьких угруповань у їх складі) у конкурентній боротьбі за позаекономічний

пільговий доступ до ресурсів. Враховуючи те, що висока ступінь концентрації ресурсів у руках найбільш ресурсозабезпечених соціальних груп означає більш високу здатність останніх до позаекономічного (за допомогою застосування державної влади) відчуження ресурсів у решти соціуму, політичне панування ресурсозабезпеченої меншості над більшістю є системним фактором. Більшість здатна компенсувати для себе даний фактор через об'єднання в масові політичні партії (створення об'єданого мегаресурсу). Однак при цьому виникає проблема відчуження функціонерами, що складають партійний апарат, на свою користь наданих їм від імені організації повноважень і ресурсів управління.

Положення політичної еліти як розпорядника ресурсів, що вилучаються у соціуму на користь держави (на громадські потреби), дозволяє їй відчужувати частину цих ресурсів на свою користь. При цьому прибутковість розпорядження державними ресурсами (у тому числі технологічними — такими як держапарат, законодавча система тощо) істотно перевищує прибутковість від господарської діяльності. Збільшення відчужуваних у соціуму ресурсів в довгостроковому плані тягне за собою збільшення чисельності політичної еліти й зростання її запитів, а також збільшення чисельності та зростання запитів соціальних груп, що обслуговують інтереси політичної еліти і тому отримують від неї певні ресурси, управлінські та контрольно-наглядові повноваження. Виникає свого роду «перевиробництво» еліти. Це, в свою чергу, призводить до збільшення частки ресурсів, відчужуваних у соціуму елітою на свою користь. Зменшення ресурсів, що надходять до сфери господарської діяльності, знижує й рівень споживання основної маси соціуму, і рівень споживання ресурсів на одиницю елітарної його частини. Результатом є виведення найменш ресурсозабезпечених сегментів еліти і обслуговуючих її груп із елітарними запитами (квазіеліта) за рамки елітарного статусу і відповідно — втрата ними звичного пільгового доступу до ресурсів. У разі використання такими групами своїх знань і навичок у сфері політичного управління вони формують контреліти, що претендують на вигнання існуючої еліти і заняття її місця в системі перерозподілу.

Не володіючи концентрацією ресурсів, достатніх для боротьби з існуючою елітою, контреліти змушені проводити мобілізацію більшості соціуму на боротьбу з нею. При цьому використовується технологія впливу на маси, заснована на принципі викриття несправедливого порядку розподілу на користь існуючої еліти. Для придушення опору більшості соціуму вирішальним фактором є здатність еліти до підвищення примусу. При цьому збільшується обсяг ресурсів, які вилучаються як елітою, так і контрелітою для політичної боротьби між собою. У довготерміновому плані це призводить до зниження обсягу ресурсів, що надходять від господарської діяльності суспільства. Таким чином, політична криза провокує економічну, а та в свою чергу — соціальну.

Сьогодні загальноновизнано, що саме нерівномірність розподілу ресурсів між різними частинами суспільства є основною соціальною загрозою стабільності суспільства. Разом з тим, ця нерівномірність є основною базовою характеристикою соціальних систем і не може бути усунута при нинішньому стані розвитку економіки.

Компенсація її негативного впливу на соціальну стабільність здійснюється:

- через систему перерозподілу доходів у рамках соціальної політики держави;
- шляхом владної підтримки існуючої системи доступу до ресурсів (у тому числі через створення політичних умов для рівноправної конкуренції);
- шляхом підтримання відповідної системи стереотипів поведінки в соціумі.

Політична стабільність є необхідною умовою економічного, соціального та культурного розвитку як суспільства в цілому, так і кожної особистості зокрема. Однак абсолютна політична стабільність є скоріше ідеалом, ніж реальністю. Досягнення ж відносної стабілізації політичних відносин забезпечується завдяки постійній політичній діяльності зацікавлених суб'єктів політики, що відображають інтереси відповідних соціально-економічних класів, соціальних груп і страт.

Стадії політичного процесу

У самому політичному процесі можна виділити низку важливих стадій, таких, як: конституціонування (установлення) політичної системи, відтворення компонентів та ознак політичної системи; прийняття та виконання політико-управлінських рішень; контроль за функціонуванням і напрямками розвитку політичної системи.

У реальному політичному житті всі ці стадії взаємозумовлені, взаємопов'язані й становлять єдиний цілісний і динамічний процес. Водночас виділення в ньому окремих стадій дає змогу акцентувати увагу на особливостях дій і завдань, які вирішують його учасники.

Стадію конституціонування політичної системи можна розглядати як сукупність дій соціальних спільнот, спрямованих на інтеграцію інтересів окремих учасників навколо вподобань і цілей, які дають змогу на певних етапах розвитку суспільства об'єднати локальні дії в загальнодержавну програму функціонування політичних інститутів. Тут вирішуються завдання визначення й узгодження інтересів, формулювання цілей і програм діяльності і втілення їх в основні законодавчі акти.

Конституціонування політичної системи — складний процес упорядкування суспільних зв'язків, розв'язання соціальних конфліктів і створення умов для стабільного прогнозованого розвитку суспільства, а також проведення заходів, спрямованих на легітимацію політичної системи.

На стадії відтворення компонентів та ознак політичної системи вирішується завдання дальшої гармонізації суспільних відносин, урахування нових умов, інтересів і проблем, збереження вивірених принципів і методів роботи політичних інститутів та вдосконалення зв'язків між ними. Зміст і характер політичного процесу багато в чому залежать від дієвості й ефективності управлінських структур, від їхньої здатності здійснювати контроль за функціонуванням політичних інститутів і за розвитком політичної системи загалом.

Тенденції й закономірності політичного процесу складаються залежно від типу відносин суб'єктів політики, від їхніх цілей і завдань та можливостей реалізації в кожний історичний період. Вони завжди є складними інтегративними утвореннями дій соціальних сил, спрямованих на збереження чи на певні зміни суспільних відносин, на перерозподіл владних повноважень і, відповідно, на зміну їхнього

соціального статусу. Ці дії можуть мати характер відтворення існуючих політичних структур, відносин, повноважень та впливу на суспільні процеси чи на певні зміни їх аж до кардинальних перетворень політичної системи, світових політичних зв'язків.

У цьому аспекті міжнародний політичний процес уявляється як баланс можливостей для прийняття адекватних рішень на виклик часу, на потребу вирішити актуальні суспільні проблеми. Це надзвичайно складне завдання. Дж. Сорос підкреслював: “Політика визначається холоднокривним підрахунком особистих інтересів. Оскільки розмаїті егоїстичні інтереси — національні, інституційні, особисті — суперечать одні одним, то мистецтво політики якраз полягає в тому, щоб примирити їх”.

Розмаїтість і суперечливість інтересів учасників політичного процесу зумовлюють його складну структуру, рухливість стадій і напрямів вияву, непослідовність розвитку в кризових ситуаціях. У політичному процесі під впливом різноманітності чинників своєрідно проявляються періоди соціальних конфліктів і політичної стабільності, політичних криз, потрясінь і навіть соціальних революцій. Усі ці вияви політичної активності громадян характеризують рівень розвитку суспільних відносин, можливість і здатність суб'єктів політики до відповідних дій у той чи інший період.

Соціальна революція репрезентує такі політичні дії і, відповідно, стан суспільства, які призводять до докорінних змін у всій економічній і соціально-політичній структурі суспільства. Така форма політичної діяльності є показником високої стадії нестабільності розвитку суспільства, його конфліктності. Соціальна революція в марксистській теорії означена як спосіб переходу з одного якісного стану в інший, заміни застарілої форми на новий, прогресивніший соціальний порядок. Головною передумовою соціальної революції є нерозв'язність суперечності між активним зростанням продуктивних сил і застарілими формами виробничих відносин. Суб'єктами революційних сил виступають соціальні сили, що зацікавлені у зміні існуючих зв'язків. При цьому наявність революційної ситуації, об'єктивних і суб'єктивних передумов розглядається як обов'язковий атрибут соціальної революції.

У західній зарубіжній політичній теорії значної підтримки набули теорії еліти, модернізації та масового суспільства як теоретико-методологічне підґрунтя соціальних революцій. Одна з найкраще опрацьованих елітарних теорій революційного процесу належить Парето. Вона розглядає соціальну революцію як спосіб забезпечення “циркуляції еліти”, а підтримку безперервності “циркуляції еліти” — як умову стабільності розвитку суспільства.

У теорії модернізації авторитетною є концепція соціальної революції американського соціолога і політолога С Гангінгтона, який вбачає роль соціальної революції у ліквідації невідповідності між зростаючим рівнем політичного розвитку широких верств суспільства і недостатнім рівнем модернізації політичних інститутів, їхньої демократизації.

Теорії масового суспільства пояснюють причини криз, політичної нестабільності, дестабілізації всієї сукупності суспільних відносин зростанням ролі широких верств у

політичному житті суспільства, а представники психологічного напрямку безпосередньо пов'язують їх із проблемами психологічного порядку. Довгий час на соціальні революції покладалися великі надії різних політичних сил та їхніх дослідників, проте аналіз їхньої ролі і впливу на суспільний розвиток змусив багатьох учених переглянути ці висновки, критично оцінити можливості й наслідки соціальних революцій у сучасному політичному процесі, оскільки революція як силова форма зміни існуючого політичного режиму не приводить, за окремими винятками, до демократії та демократичних форм правління.

У політичному житті суспільства значну увагу, особливо останнім часом, приділяють реформам. За своїм характером реформа є таким типом перетворення, зміни чи нововведення, який не знищує основ існуючої структури. Реформи створюють сприятливі умови для трансформації існуючих суспільно-політичних відносин і владних повноважень суб'єктів політики, для реалізації їхніх інтересів і потреб. Вони можуть зумовлюватися зміною об'єктивних умов діяльності соціальних сил, посиленням тиску опозиції, усвідомленням необхідності проведення реформ з боку вищого керівництва чи його нездатності продовжувати попередній курс тощо. Реформи можуть відбуватися і внаслідок узгодження дій урядових й опозиційних сил суспільства щодо зміцнення стабільності його розвитку. Зважаючи на потенційні можливості демократичного розвитку, на посилення взаємозв'язку внутрішньої і зовнішньої політики в сучасному політичному процесі, а також на зростання конструктивного впливу міжнародних інститутів та організацій, можна сподіватися на значний потенціал реформ у сучасному політичному житті.

Негативна реакція соціальних сил на політичну ситуацію виявляється в різних акціях політичного протесту. Такі дії можуть набувати форм повстання, бунту чи путчу.

Повстання — це масовий відкритий збройний виступ певного класу або соціальної групи проти існуючої влади, панівних класів і груп, національного і соціального поневолення, що спрямований на зміну існуючих відносин і є одним із засобів завоювання політичної влади.

Бунт є формою стихійного протесту групи людей, доведених до відчаю нестерпними умовами свого існування, який виражає негативне ставлення до певних представників державних чи урядових структур, до існуючих відносин загалом.

Путч — це державний переворот (або його спроба) шляхом виступу противників існуючої влади із залученням армійських формувань, який здійснюється вузьким колом змовників і, як правило, призводить до встановлення військово-авторитарних режимів.

Усі форми політичного протесту й використання їх учасниками політичного процесу свідчать про неефективність здійснюваної політики й організації влади, про потребу корекції чи зміни способів та методів здійснення влади.

У політичному житті різних країн можна спостерігати як конвенційні (легальні) форми політичного протесту, так і неконвенційні (незаконні) вияви негативної реакції соціальних сил. До конвенційних форм відносять дозволені владою демонстрації, пікети, політичні резолюції та запити парламентарів, а до

неконвенційних — антиконституційні демонстрації, походи, діяльність підпільних політичних партій, революції, політичний тероризм тощо.

Останнім часом зростаючу тривогу в різних країнах викликає політичний тероризм, який стає міжнародним.

Тероризм — це політика залякування, подавлення супротивників силовими методами. Тероризм є відповідною реакцією незадоволених і пригнічених на терор владних структур. Він проявляється в регіональних, етнічних, конфесійних і кланових стосунках і стає реальною загрозою як для державних інститутів, так і для громадян, а тому потребує від правлячих кіл об'єднання зусиль і координації дій на рівні міжнародних організацій.

Політичний процес можна репрезентувати як певну сукупність окремих політичних кампаній, що їх проводять соціальні суб'єкти для досягнення своїх тактичних і стратегічних завдань. Вони є цілеспрямованими діями, готуються і регулюються політичними інститутами. У таких кампаніях вивіряється політичний курс, можливості союзників і політичних супротивників, конкретизуються завдання майбутніх політичних акцій. Такі дії впливають на зміст політичного життя суспільства, сприяють вирішенню актуальних проблем, спрямованих на посилення позицій сторін.

Однак відмінність і навіть протилежність інтересів окремих політичних сил можуть блокувати процес прийняття необхідних рішень з тих чи інших питань, призводити до політичної кризи.

Політична криза — це форма прояву комплексу суперечностей, які утворилися й поглибилися на основі економічної кризи і політичної нестабільності. Вона виявляється в падінні авторитету правлячих кіл, у нездатності офіційних владних структур приймати раціональні рішення, узгоджувати й примиряти різномірні інтереси явної або прихованої опозиції, спрямованої на ліквідацію даної політичної системи. Різними можуть бути і наслідки політичної кризи — від модернізації політичних структур, відповідних економічних перетворень і примирення інтересів різних соціальних груп до наступу реакції й реставрації попередніх владних структур збройним шляхом.

Серед найважливіших завдань сучасного політичного процесу виділяється проблема створення умов для стабільного демократичного розвитку суспільства. Стабільність (стійкість) розвитку є важливою характеристикою політичного життя суспільства, що засвідчує його здатність до збереження стану сталості, зміцнення.

Загалом у перебігу політичного процесу можна виділити кілька якісних станів як показників його домінуючих тенденцій:

- функціонування, або простого відтворення існуючих суспільних зв'язків;
- розвитку, або стану адекватного реагування на нові суспільні явища;
- занепаду, розпаду політичної цілісності через невідповідність новим політичним реаліям.

Кожний із цих станів указує на особливості певного періоду політичного процесу, на його основні ознаки й характеристики.

У сучасному політичному процесі після розпаду соціалістичної системи, зникнення двополюсності й двосистемності, після довгого періоду криз і протистояння в міжнародних відносинах настав складний, динамічний період формування нової системи світових політичних відносин і світової системи господарювання, становлення демократичних політичних режимів післякомуністичних держав, їхнього розвитку як самостійних суверенних демократичних країн на базі загальнолюдських цінностей.

Безумовно, тут ще можливі певні явища і процеси, навіть значні і впливові за своїм змістом на певних відрізках часу, щодо реставрації попереднього суспільного стану, але демократизація суспільно-політичних відносин, масштабність трансформаційних процесів, лібералізація й гуманізація їх, створення умов для забезпечення прав і свобод особистості — усе це неухильно формує визначальні ознаки сучасного світового політичного процесу.

Політична діяльність

Політична діяльність — це особлива, специфічна сфера суспільної діяльності, що охоплює все політичне життя суспільства. У політичній діяльності людини, соціальних верств, класів, націй та інших суб'єктів політики виявляється їхнє ставлення до навколишнього світу, до політичних явищ і процесів, політичних цінностей, існуючої політичної системи.

Політична діяльність — це універсальна категорія політичної теорії, що характеризує рівень розвитку особистості й суспільства в цілому, їхню участь у реалізації політичних відносин.

Мотиваційною основою політичної діяльності виступають певні політичні інтереси особистості, різних соціальних груп і верств суспільства. В інтересах концентрується мета діяльності людини, що потребує пошуку відповідних засобів і методів забезпечення їх.

Отже, політична діяльність передбачає наявність необхідних об'єктивних і суб'єктивних умов і чинників, які включають у себе суб'єкти й об'єкти діяльності та певні відносини між ними; мотиви і способи впливу суб'єктів на об'єкти; мету й програму діяльності; здійснення відповідних дій для досягнення певних результатів, а також контроль за самим процесом діяльності та його результатами. Політичною діяльністю в широкому розумінні слова називають усю сукупність дій, в яких реалізуються соціально-політичні відносини. Саме тому війну, насильство, примус тощо називають продовженням політики. У цьому розумінні до політики можна віднести акти шантажу, підкуп, погрози і власне застосування сили, хоча в сучасній світовій практиці така діяльність сприймається як неправомірна, незаконна і тому підлягає осудові. Заходи і засоби панування якоїсь спільноти або протидії їй, здійснювані в межах правової регламентації, існуючих конституційних вимог та чинного законодавства, становлять політичну діяльність у вузькому розумінні слова — власне політичну діяльність.

До конкретних проявів власне політичної діяльності відносять методи й засоби волевиявлення суб'єктів політичного життя, зокрема такі, як участь у виборчій

кампанії, дії, пов'язані з прийняттям законів та інших правових актів загальнодержавного масштабу, боротьба політичних партій та організацій за встановлення певного політичного режиму або форми державного устрою, участь у національно-визвольному русі. У межах власне політичної діяльності здійснюються управління соціально-політичними процесами та інституціями, дипломатична практика та ін. Політична діяльність детермінується інтересами і потребами людини, які реалізуються шляхом її участі в різноманітних інституційних та стихійних формах такої діяльності.

Визначальним чинником політичної діяльності є політична свідомість. Беручи участь у політичних процесах, люди керуються певними ідеями, поглядами, переконаннями, почуттями і настроями. Політична свідомість є формою усвідомлення групових потреб та інтересів і засобів задоволення їх, а отже, вона визначає організацію й розвиток політичної діяльності, головні форми якої вквітчають підпорядковані боротьбі за владу, за панування з метою задовольнити переважно групові інтереси. Активна роль свідомості у здійсненні політичної діяльності полягає в тому, що пізнавальна діяльність спонукає діяльність практичну. На основі певних теоретичних концепцій виробляються програмні положення і вимоги, з них випливають або ними визначаються стратегічні й тактичні настанови, реалізація яких приводить до розроблення конкретних практично-політичних планів, до проголошення гасел і закликів, прийняття резолюцій і, нарешті, до конкретних дій. Таким способом відбувається зв'язок політичних ідеалів з предметною політичною діяльністю.

У структурі політичної діяльності слід розрізняти діяльність як політичну участь (участь у політичному житті суспільства) і діяльність як політичне функціонування. Політична участь — це здійснення певних акцій, заходів з метою висловити інтереси, позиції, вимоги і настрої, що панують у масах, формувати їх, а також, і це чи не найголовніше, з метою вплинути на органи влади аби змусити їх до здійснення вимог, заявлення протесту чи підтримання певних рішень.

Конкретні форми політичної участі можуть тяжіти до екстремістського стилю або до взаємного узгодження. Екстремізм тут слід розуміти як схильність до крайніх заходів і дій, нетерпимість, несприйняття інших позицій, поглядів чи рішень, абсолютну безкомпромісність. Екстремізм виключає можливість враховувати в здійсненні політики, у вирішенні спільних проблем багатоманітності думок, інтересів спільнот. Часто екстремістська політика буває пов'язана з настановою на використання сили, примусових засобів впливу, нав'язування за допомогою крайніх заходів якоїсь однієї обмеженої позиції усім людям.

Політична діяльність у стилі узгодження інтересів ґрунтується на принципі толерантності (тобто терпимого ставлення при загальній незгоді, незбігу з інтересами і позиціями інших політичних сил); на визнанні правомірності існування й здійснення багатоманітних інтересів і цілей, які не суперечать правам і свободам людини (принцип плюралізму); на компромісності політики, а це означає схильність іти на поступки, жертвувати якоюсь часткою своєї позиції задля досягнення згоди, взаємоприйнятності устремлінь. Політична згода, або консенсус, на відміну від

одноманітності й однодумства, — це згода в головному, згода, якої досягають шляхом взаємних поступок. Вона є єдиною можливою передумовою й основою співіснування різноманітних соціальних спільнот.

Політична діяльність може спрямовуватися на збереження, певні зміни існуючого суспільного і державного стану чи на покращення ролі суб'єктів політичної діяльності на основі збереження законів, політичних і правових норм чи на основі внесення деяких змін до них. Тут можуть бути використані різноманітні засоби впливу як адміністративного, правового, так і економічного, соціального та морального характеру.

У політичному житті суспільства громадяни беруть участь у таких практичних заходах, як демонстрації, маніфестації, пікетування, мітинги, вибори представницьких органів та усілякі кампанії, що проводяться політичними партіями й організаціями.

Політична демонстрація — масова хода, яку запроваджено для висловлення певного суспільно-політичного настрою, вимоги, солідарності, протесту тощо. Демонстрації проводяться і з метою привернути увагу громадськості і влади до якоїсь певної соціальної проблеми, висловити вимогу до вирішення її.

Маніфестація — публічний масовий виступ для проголошення ідеї або низки ідей, які випливають із нагальної соціальної проблеми, у формі зосередження прихильників цієї ідеї в одному місці, скандування гасел і закликів, проголошення промов, піднесення транспарантів.

Мітинг — публічне зібрання, запроваджене для обговорення певних актуальних суспільно-політичних питань та для формування психологічної готовності індивідів до безпосередньої дії на реалізацію їх. Це зібрання прихильників якоїсь ідеї, яка тут перетворюється на вимогу (заборонити чи дозволити, підтримати чи засудити та ін.).

Своїми діями (промови, скандування, транспаранти), навіть самим фактом численного зібрання присутні пропагують ідею, яка об'єднала їх. При цьому вони тісніше згуртовуються, виникає готовність негайно і безпосередньо приступити до здійснення ідеї. Мітинги були однією з початкових і найпоширеніших форм політичної участі в період відродження політичного життя нашого суспільства, починаючи з другої половини 80-х років. Синдром “мітингової демократії” є ознакою ранньої стадії політичного розвитку суспільства, політичним діячам якого притаманна претензія на панування якоїсь однієї ідеї, переважання емоційного над раціональним, заміна логічних аргументів силою галасування. В умовах мітингового стилю політичної боротьби важко або й зовсім неможливо досягнути згоди. Протистояти пануючій ідеї мітингу може лише мітинг іншої ідеї.

Політичні вибори — це комплекс заходів щодо формування керівних органів держави, партій, громадських організацій, обрання представників, а також делегатів на представницькі зібрання, з'їзди тощо. Здебільшого вибори передбачають такі процедури, як проголошення, утворення виборчих округів та дільниць, складання списків виборців, висування й реєстрація кандидатів, проведення передвиборної агітації, голосування, підрахунок голосів, оголошення результатів, проведення, за необхідності, повторного голосування чи повторних виборів.

Політична участь — це здійснення громадянами різноманітних актів, заходів, спрямованих на реалізацію своїх інтересів, потреб, поглядів через вплив на державні органи та громадські організації, виконання ними прийнятих рішень. Розрізняють різні типи політичної участі, серед яких індивідуальна й колективна, добровільна й примусова, активна й пасивна, традиційна й новаторська, законна й нелегальна.

Культура політичної участі визначається тим, наскільки громадяни знають процедури здійснення політичних акцій та норми, що їх регламентують. Проте головне тут — настанова на множинність світу, на цінність спільності, цілісність суспільства, узгодженість існування спільнот.

Політичне функціонування — це здійснення діяльності різних політичних інститутів (державних закладів, політичних партій, організацій тощо), управління спільними справами, процесами, задоволення нагальних потреб суспільства та соціальних груп. Це професійна апаратна політична діяльність. Політичне функціонування включає в себе такі форми, як добір і використання кадрів, визначення механізмів прийняття рішень, власне прийняття їх, організація, здійснення, контроль за цими процесами. Характер і зміст політичної діяльності визначаються традиціями, що склалися в суспільстві, правилами й інструкціями.

Різновидом політичного функціонування є політичне лідерство. Політичним лідером може бути глава держави, керівник політичної партії, громадського руху, об'єднання. Ознаками політичного лідерства є визнання більшістю громадян, членами певної політичної структури конкретної людини за найвищий авторитет, готовність підкорятися їй, виконувати її настанови.

Отже, політична діяльність — це різноманітні форми, методи та засоби реалізації соціальних інтересів, потреб, цінностей громадян та їхніх об'єднань за допомогою політичної влади; це свідома, цілеспрямована боротьба за завоювання, зміцнення й використання політичної влади, участь у керівництві та управлінні державними і громадськими справами, численні форми впливу на них. Політична діяльність є внутрішньо суперечливою. Вона містить у собі спрямованість на вторинні щодо безпосередніх потреб людей цілі — реалізація певних принципів — і водночас сприяє становленню людини, її соціалізації. В історії політичного розвитку суспільства закономірно відбуваються процеси лібералізації політичної діяльності, становлення правових норм політичної участі, піднесення ефективності керівництва.

Можна виділити три основні форми політичної взаємодії:

- Політичне співробітництво.
- Політичний нейтралітет.
- Політичний конфлікт.

Співробітництво може бути як епізодичним (партнерів об'єднує одна конкретна мета), так і стійким і довготривалим (базується на близькості корінних, пріоритетних і довготривалих цілях партнерів).

Політичний нейтралітет передбачає такий стан, коли політичні суб'єкти утримуються від взаємодії один з одним - як у формі співпраці, так і у формі боротьби, - але в наявності є перетин їх інтересів і їх об'єктивна зацікавленість у тому чи іншому результаті політичного процесу.

Політичний конфлікт

Політичний конфлікт — це зіткнення, протиборство різних соціально - політичних сил, суб'єктів політики в їх прагненні реалізувати свої інтереси, пов'язані з боротьбою за здобуття або утримання влади, обумовлене протилежністю їх політичних інтересів і цінностей.

Порівняно з усіма іншими видами конфліктів, політичний конфлікт має свою специфіку: його домінантою є боротьба за владу.

Структура політичного конфлікту - це сукупність сутнісних компонентів конфлікту, без яких він не може існувати як політична реальність.

Структура політичного конфлікту:

- *суб'єкти політичного конфлікту* – безпосередні учасники політичного конфлікту: це політичні лідери; ресурсозабезпечені угруповання; соціальні спільноти (що можуть самоідентифікуватися на основі класової, національної або територіальної спільності). При цьому політичні організації (партії, держава чи окремі гілки державної влади) є не суб'єктами конфлікту, а інституційними механізмами, через які сторони конфлікту захищають свої інтереси;
- *об'єкт політичного конфлікту* – певна сфера реального життя, коло суспільних, організаційних і міжособистісних відносин в яких між людьми виникають протиріччя
- *предмет політичного конфлікту* – *політичного конфлікту*: відносини з приводу державної влади - її устрою, розподілу і реалізації; територіальна цілісність, проблеми внутрішньої і зовнішньої політики держави; конституційні норми та інші конкретні спірні питання вирішення яких потребує владних рішень;
- *умови конфлікту*: до умов політичного конфлікту зазвичай відносять форми правління, політичний режим, рівень політичної культури населення, легітимність влади, лояльність до неї силових структур, армії, засобів масової комунікації; національний характер, що визначає рівень толерантності населення, та ін
- *конфліктні відносини і дії*. Це може бути боротьба теоретична - зіткнення концепцій розвитку держави і суспільства, військових, соціальних, економічних доктрин. Це боротьба ідеологічна - боротьба ціннісних орієнтацій, політичних програм, міфів, соціальних стереотипів. В екстремальних ситуаціях це може бути збройна боротьба у вигляді терористичних актів, заколотів, революцій, військових конфліктів.
 - *наслідки конфлікту*: можуть бути функціональні (стимулюючі сталий розвиток соціальної системи) і дисфункціональні, що призводять до деструктивних змін, провідним до стагнації системи. може бути зміна конституції, державного устрою, форм правління, відносин власності, політичного режиму.

За своєю природою конфлікти бувають *глобальними, регіональними, міждержавними, внутрідержавними, місцевими, міжпартійними та внутріпартійними, міжособистісними.*

За ступенем нормативної регуляції конфлікт буває:

- *абсолютний*
- *інституалізований*

Абсолютні конфлікти практично не допускають угод із приводу їх закінчення і ведуться до повного знищення однієї зі сторін. Конфлікти такого роду особливо виснажливі й мають високу ціну для супротивників, сили яких приблизно рівні.

Інституалізовані конфлікти відбуваються "за правилами", зокрема мають "правила закінчення": "Тут підраховуються бали, установлюється лінія фінішу, фіксується умовно припустимий рівень ушкоджень. Коли сума балів досягає певного числа, коли доведено той або інший різновид заподіяного збитку або перетнуто фінішну лінію, конфлікт виявляється вичерпаним, а його результат очевидним як для переможця, так і для переможеного".

За ступенем публічності:

- *відкриті* (виражені в явних формах взаємодії конфліктуючих суб'єктів, що зовні фіксуються);
- *закриті* (латентні) конфлікти, де домінують тіньові способи заперечування суб'єктами своїх владних повноважень.

Види конфліктів:

Війна - безкомпромісна боротьба до переможного кінця із застосуванням будь-яких, у тому числі насильницьких, коштів.

Гра - вирішення конфлікту на основі дій за наперед визначеними правилами; результат - отримання істотних, але не життєво важливих переваг.

Суперечка - досягнення згоди з іншою стороною лише мирними засобами.

Джерелами політичних конфліктів є соціальні та позасоціальні чинники (такі як расові, гендерні тощо). Однак в основі всіх позасоціальних чинників політичних конфліктів лежать соціально-економічні фактори: розшарування суспільства, нерівноправний доступ до ресурсів та центрів прийняття владних рішень, що обмежує можливості тих чи інших соціальних спільнот відстоювати свої права мирним шляхом.

Найбільш яскравою формою політичних конфліктів виступають масові дії: революція, заколот, повстання, громадянська війна.

Політичні технології

Політична технологія — це система засобів, технік послідовного досягнення бажаного результату в тій чи іншій сфері політичної діяльності.

Характер і особливості політичних технологій зумовлені особливостями суспільства, сутністю політичного процесу як сукупності діяльності суб'єктів політики.

Є декілька типологій політичних технологій, які поділяють, залежно від політичної системи і політичного режиму, на демократичні та недемократичні, базові та другорядні.

Базові політичні технології стосуються погляду, дії великих груп або й усього населення країни. Це — опитування громадської думки, референдуми, вибори.

Другорядні політичні технології — це технології розробки і прийняття політичних рішень, проведення певних політичних акцій (збори, мітинги, пікетування тощо).

Політичні технології поділяють також на загальні (стосуються максимально великої кількості громадян, суб'єктів політичного процесу) та індивідуальні (властиві окремим суб'єктам політики).

Політична діяльність на рівні владних структур виконує три основні функції: аналітичну (діагностичну), директивну (прийняття і впровадження рішень) та мобілізуючу.

Відповідно можна класифікувати політичні технології на:

- аналітичні (технології збирання й аналізу політичної інформації);
- директивні (технології прийняття політичного рішення);
- мобілізуючі (технології форсування підтримки політичного рішення значними масами населення).

Важливим аспектом аналітичних технологій є вміння визначати специфічні характеристики кожної конкретної ситуації й запобігати механічному застосуванню стратегій, які могли б мати успіх не за цих, а за інших обставин.

Складові аналітичних виборчих технологій:

- аналіз громадської думки для складання достовірної картини настанов і думок людей на момент проведення опитування; виявлення вірогідних виборців стосовно певних кандидатів, політичних партій, засобів масової інформації під час виборчої кампанії;
- аналіз результатів минулих виборчих кампаній, що має на меті відстежити динаміку змін у регіоні;
- вивчення демографічного і соціального складів електорату;
- проведення інтерв'ю серед репрезентативних груп, що дає змогу з'ясувати суб'єктивні настанови виборців;
- моніторинг громадської думки: одномоментні опитування, що їх здійснюють протягом декількох днів.

З директивних технологій, що їх використовують при формулюванні передвиборчих програм, найважливішу роль відіграють «технології змісту»:

- акумулятивна технологія, що передбачає формулювання таких положень у програмі, які б кваліфіковано акумулювали інтереси різних соціальних і національних груп;
- інноваційні технології, що передбачають обов'язкове формулювання нових ідей, ще не засвоєних масами, що забезпечують оригінальність і ефективність програми;

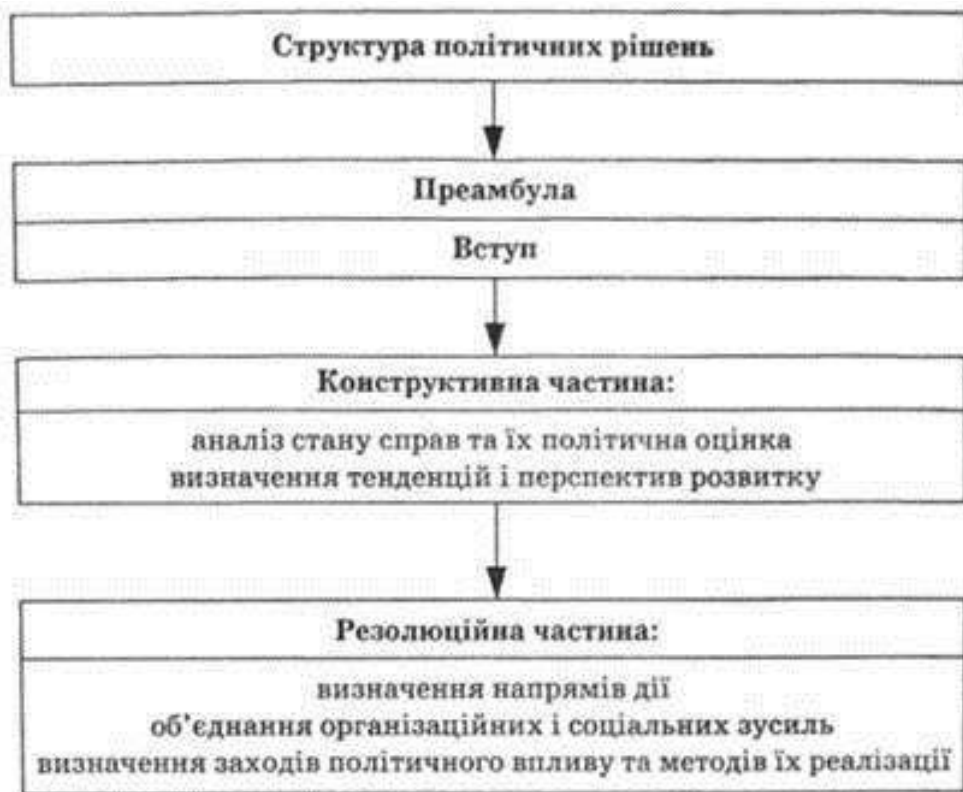
— технології, що конкретизують, спрощують і роблять зрозумілим зміст політичних програм.

Окрім цих технологій, виділяють ще **директивні технології способу прийняття рішення.**

Основною ланкою і водночас результатом політичної дії зокрема і політичного процесу загалом є *політичне рішення*. Як момент політичного процесу і як продукт певних політичних суб'єктів, політичне рішення виступає у двох іпостасях. Для тих, хто його приймає, рішення є усвідомленим вибором напряму і способу дії, а для тих, кому воно адресоване, — директивною вказівкою, яку необхідно виконувати

Оскільки основною функцією політичної системи є регулювання усієї суспільної системи, управління нею, політичні рішення є різновидом управлінських рішень у широкому розумінні цього терміну. Їх основна особливість, порівняно з адміністративними рішеннями, полягає у необхідності виявити, врахувати, гармонізувати суспільні інтереси.

Зміст політичних рішень визначає їхню структуру.

Процес прийняття політичного рішення передбачає такі етапи:

- висловлення інтересів і підготовка громадської думки;
- аналіз проблеми і підготовка проекту рішення;
- прийняття рішення;
- виконання рішення.

На першій фазі відбувається фіксація вимог, пов'язаних із проблемою задоволення потреб, інтересів, цінностей індивідуальних і групових суб'єктів політики у різних документах, а також організація масових акцій. Ця фаза

передбачає масовий характер політичних дій з метою привернення громадської уваги до проблеми.

На стадії підготовки рішення відбувається складний процес погодження різних позицій зацікавлених сторін. Він проходить на рівні експертної оцінки проекту рішення з залученням радників, науковців. Це фактично стадія підготовки самого акта вибору. Цей вибір залежить:

- по-перше, від того, чи запропоновані взагалі альтернативні курси політики;
- по-друге, характер вибору ґрунтується на передбаченні можливих наслідків кожного з альтернативних курсів;
- по-третє, у сумнівних ситуаціях характер вибору залежить від психологічної підготовленості суб'єктів прийняття рішень до ризику, урахування чинника непередбачуваності. Особливо важливими на стадії підготовки рішень є аналітичні політичні технології.

Оскільки прийняття рішення є актом вибору, то найбільшої шкоди під час його проходження через владні структури може завдати брак інформації, її блокування або спотворення, а також односторонній тиск із боку влади чи впливових зацікавлених груп. Негативно впливає на якість рішень порушення політиками правил професійної етики під час обговорення й прийняття рішень.

Виконання рішення відбувається на рівні адміністративно-управлінських органів, які в цьому процесі використовують легальні засоби примусу (право), агітацію, маніпуляцію громадською думкою тощо.

Для прийняття оптимального рішення потрібно врахувати як інтереси зацікавлених груп, так і протилежні інтереси, позицію експертів та безпосередніх виконавців, зовнішні обставини, що можуть вплинути на його впровадження.

До необхідних позитивних якостей політичного рішення, що полегшують його виконання, належать: легітимність, компетентність, моральність, компромісність. Упровадження політичних рішень у життя успішне лише за умови доброї організації процесу його імплементації, подолання опору, що неминуче виникає в системі (у політичній особливо), за наявності заготовлених процедур його корегування, умілого використання директивних і мобілізуючих технологій політичної діяльності.

З проблемою прийняття рішень учасники політичних дій зіштовхуються тоді, коли перед ними виникає необхідність вибору оптимального варіанту поведінки, тобто найкращого способу дій, серед багатьох можливих у конкретних умовах. Політичне рішення — це свідомий вибір одного з двох можливих варіантів політичних дій, воно передує політичним діям, дає їм той чи інший імпульс. Але внутрішня природа цих двох елементів політичного процесу — різна. Якщо політична дія — це тип практичної діяльності, що спрямована на закріплення чи перетворення суспільних відносин, то політичне рішення належить до типу непрактичних дій. Їх внутрішній зміст тотожний таким дослідницьким операціям, як пояснення чи розробка наукової теорії. Розробка і прийняття рішення — це не сама політична дія, а лише підготовка до неї. З іншого боку, прийняття політичних рішень — це центральний елемент перетворення вимог різних груп на засоби і методи регулювання соціальних відносин. Тобто, прийняття політичних рішень — це

технологічне перетворення політичної влади в управління соціальними процесами. Усю різноманітність політичних рішень, з позиції суб'єкта їх прийняття, можна поділити на такі типи:

- закони і постанови вищих органів влади;
- рішення місцевих органів влади;
- рішення, що приймають безпосередньо громадяни;
- рішення вищих органів політичних партій і громадських організацій.

Перший і другий типи рішень приймають представницькі та виконавчі органи влади, третій — безпосередньо населення, четвертий — недержавні організаційні структури політичної системи.

У політичній науці сформувався два основних підходи до розуміння процесу прийняття рішень: нормативний та поведінковий. Нормативна теорія трактує підхід як процес раціонального вибору політичних цілей у складних ситуаціях. У якості важливих засобів оптимізації такого вибору пропонуються різні математичні моделі, дослідження операцій та інші інструментальні засоби. Поведінкова теорія, яка розглядає цей процес як специфічну взаємодію людей, зорієнтована на змалювання різних чинників, які впливають на прийняття рішень у конкретній ситуації. Так підходи відображають двоякий характер управлінського процесу. З одного боку, вони підкреслюють чималу роль у прерогативі інститутів і органів управління, регламенту і процедур прийняття рішень, роль технічного персоналу і матеріального забезпечення діяльності всіх, хто залучений до цього процесу, тобто значення тих внутрішніх і зовнішніх чинників, які виражають раціональність, технократизм цієї форми діяльності людей, з іншого — незважаючи на чималу роль, яку відіграють у цій справі регламенти та інститути, зазвичай у процесі прийняття рішень панують неформалізовані процедури, які залежать від особистого досвіду осіб, що визначають цілі та засоби їх досягнення, від інтуїції і персональних знань тих, хто керує. Оскільки в суспільстві зазвичай немає якоїсь однієї групи, здатної повністю контролювати прийняття рішень, то цей процес завжди є компромісом, чи примиренням цінностей, що змагаються між собою, що посилює значення суб'єктивізму в цій справі.

У процесі прийняття рішень виділяємо такі суб'єкти: окремі індивіди, члени громадських організацій або їх представники у виборних органах державної влади, політичних, професійних чи інших суспільних організаціях, до компетенції яких, згідно з Конституцією чи статусом, входять розробка та прийняття політичних рішень. На різних етапах процесу підготовки і прийняття політичних рішень може бути залучено різні соціальні суб'єкти. Однак не завжди можна відповісти на запитання: хто готує і приймає політичні рішення, опираючись на положення Конституції, яка визначає компетенцію політичних інститутів. Можливі ситуації, коли політичні інститути, покликані приймати рішення, насправді є маріонетками, що виконують волю інших суб'єктів і надають лише законну форму вже

підготовленим та ухваленим рішенням. Аби визначити, хто фактично за цього режиму приймає рішення, потрібно ретельно дослідити стосунки між політичними елітами і формальними суб'єктами влади, визначити конкретних осіб чи групи, котрі контролюють діяльність формальних інститутів чи мають безпосередній на них вплив.

Ефективність політичної діяльності значною мірою залежить від того, наскільки владним структурам вдається переконати населення у правильності прийнятих рішень, мобілізувати його на виконання цих рішень.

Умови забезпечення реалістичності політичного рішення

Політична мобілізація — це форсування підтримки тих чи інших політичних дій значними масами населення.

Мобілізація передбачає високий рівень участі мас у політиці, їх політичне ангажування. Засоби й технології політичного ангажування можуть бути м'якими, тобто орієнтованими на цілі й інтереси громадян, або жорсткими, примусовими, які залучають маси до політичної участі, незважаючи на їхні думки та погляди. За використання жорстких технологій створюється додатковий чинник, що мотивує виконання того чи іншого рішення — страх перед загрозою використання організованих негативних санкцій.

За допомогою технологій, що переконують, мобілізації досягають через створення в індивіда впевненості, що прийняте рішення є доцільним, тобто збігається з його особистою системою цінностей (оцінками, потребами). Крім того, ці технології ґрунтуються на доступному знанні про взаємозалежність між виконанням певних функцій і досягненням бажаного стану речей. Це раціональні мобілізуючі технології.

Окрім раціональних технологій мобілізації, у політичному житті використовують і нераціональні: посилення на авторитет, на погляди більшості, а також маніпуляції. Особа А маніпулює особою Б настільки, наскільки вона може спричинити набуття особою Б схильності до поведінки, що відповідає очікуванням А, причому про маніпуляцію йдеться лише тоді, коли особа, на яку здійснюється вплив, не набула означеної схильності, якби достеменно знала про те, що саме сформувало цю її схильність.

У виборчих кампаніях найчастіше використовують таку форму мобілізуючих політичних технологій, як **політичний маркетинг**. Політичний маркетинг сукупність методів і способів цілеспрямованого впливу того чи іншого суб'єкта

політики на різні соціальні групи задля донесення до них вигідної про себе інформації у найдоступнішій формі та через найефективніші джерела її поширення.

Незважаючи на те, що політичний маркетинг в умовах сучасного суспільства споживання виявляється вписаним у структуру комерційного маркетингу, він має значно давнішу передісторію, оскільки з самого початку визначався завданням формування переваг електорату на користь того чи іншого кандидата. З моменту, коли політична боротьба за перемогу на виборах починає описуватися у термінах маркетингу, мета якого забезпечити оптимальні умови для придбання товару споживачем, кандидата як особистість замінює кандидат як товар.

Маркетинг потребує відповідних способів вироблення і донесення до виборців привабливого іміджу політика.

Політичний імідж — цілеспрямовано створений образ-уявлення про певний об'єкт (явище, особу, партію), який за допомогою асоціацій наділяють додатковими якостями (соціальними, політичними, соціально-психологічними), завдяки чому формується його позитивне сприйняття народом.

Імідж створюється на ґрунті складного сплетіння інформаційних, емоційно-комунікативних та діяльних чинників. Це поєднання раціональних та ірраціональних мотивів впливу на суспільну й індивідуальну свідомість вимагає системного підходу до вивчення окреслених проблем.

Створення політичного іміджу здійснюється за такою схемою:

- засоби масової інформації формують сприятливий образ політика, апелюючи до емоцій виборців;
- систематичні опитування дають змогу визначити рівень популярності кандидата, його особливості та політичні позиції;
- на основі особливостей та політичних позицій видаються рекомендації щодо необхідного корегування іміджу й персоналізованого зв'язку кандидата з виборцями.

До політичного маркетингу належать також "технології розвитку або експлуатації проблеми" і "технології захисту".

Надмірна увага до особи політичного діяча викликає у його супротивників бажання його скомпрометувати. При цьому іноді використовують засіб, який у юридичній практиці має назву **дифамації**, тобто поширення чуток, які компрометують кандидата.

Технологія захисту в разі дифамації передбачає чотири можливі відповіді, які за ступенем ефективності можна розмістити так:

- усе, що сказано, брехня, я не даватиму цьому відсіч;
- так, я це зробив, але мав на це вагомі причини;
- так, я це зробив, але обіцяю, що це ніколи не повториться; атака на опонента: людина, яка це сказала, — нечесна людина.

Доцільність їх використання залежить від ситуації, її відчуття політиком, а також від оволодіння ним технологіями політичної боротьби.

Детальніше проаналізуємо заснування тих чи інших політичних технологій на прикладі виборчої кампанії, яку можна визначити як сукупність дій, до яких вдаються партії, виборчі об'єднання чи окремі кандидати та їхні команди для досягнення передвиборчих завдань.

Першу в історії спеціалізовану службу з проведення політичних (зокрема виборчих) кампаній організували 1933 р. у Каліфорнії журналіст К. Уайтекер і рекламний агент Л. Бакстер. Упродовж 1933—1955 рр. вони провели 75 політичних кампаній, у 70-ти з яких здобули перемогу. Поступово накопичувалися матеріали в галузі вивчення електоральної поведінки громадян і чинників, що впливають на вибір певних кандидатів чи політичних сил. Виборчі кампанії фахівці почали розглядати як такі, що підлягають аналізу, прогнозуванню та регулюються за допомогою застосування тих чи інших політичних технологій.

Виборча технологія — це сукупність способів впливу на маси з метою вплинути на їх електоральну поведінку та спонукати їх віддати свій голос за певного кандидата чи партію. Особливість виборчих технологій — їх спрямованість на внесення соціально-психологічних механізмів, які регулюють поведінку виборців, звернення до переконань громадян, їх ціннісних орієнтацій, інтересів, настроїв, прагнень.

Виборчі технології в руках фахівців стають потужною зброєю, яка дозволяє помітно змінювати електоральні симпатії тих чи інших груп населення. Проте це стає можливим лише за умови, якщо виборчі технології застосовують комплексно, згідно з науково обґрунтованою стратегією виборчої кампанії, якщо вони враховують поведінку політичних суперників, а також реальні процеси, що відбуваються у масовій свідомості.

На основі аналізу передвиборчої ситуації виробляється певна стратегія виборчої кампанії, котру можна визначити як сукупність інформаційних тем, розкриттю котрих повинна бути підпорядкована вся виборча кампанія.

Стратегічний задум виборчої кампанії може бути реалізованим лише в конкретних справах самого кандидата, його команди та їх добровільних помічників. Вибір тих чи інших методів безпосередньо залежить від обраної тактики, тобто сукупності методів та способів дії, які безпосередньо визначаються розвитком ситуації та намірами діючих осіб.

Можна визначити кілька основних напрямів у виборчому процесі:

- створення гасла, тобто короткого звернення до виборців, яке стає лейтмотивом усієї виборчої кампанії;
- створення інформаційних приводів;
- підготовка та поширення політичної реклами;
- організація виступів кандидата перед виборцями.

У сучасних умовах кандидату та його команді доводиться здійснювати виборчу кампанію в гострій конкурентній боротьбі за голоси виборців, яка відбувається за трьома напрямками:

- просування позитивного іміджу кандидата та його програми;
- критика, викриття недоліків суперників;
- захист недоліків кандидата та його програми від критики з боку суперників.

Під час будь-якої виборчої кампанії доводиться вирішувати питання про співвідношення цих трьох напрямів. Можна побудувати передвиборчу боротьбу на пропаганді своєї програми. Переважно цей шлях обирають партії та кандидати, які перебувають при владі та досягли значних позитивних результатів. Можна обрати основним напрямом критику, викриття конкурентів. Зазвичай, цей шлях обирають опозиційні сили, або кандидати, які перебувають при владі, але не змогли досягти вагомих позитивних результатів. Якщо ж у передвиборчих змаганнях пріоритетним стає третій напрям — захист іміджу, програми, то це вказує на слабкість кандидата та його команди. Учасник передвиборчого змагання, який перейшов до оборони, здебільшого приречений на поразку, бо в масовій свідомості починає працювати стереотип: "якщо виправдовується, отже, винен".

Часто передвиборча боротьба набуває надзвичайно жорстких форм, фактично перетворюючись на змагання брудних виборчих технологій (**чорний PR**):

- свідоме поширення спотворених фактів з метою компрометації суперника в очах виборців;
- підкуп виборців;
- висунення у виборчому окрузі кандидатів-суперників з однаковим прізвиськом для дезорієнтації виборців;
- проведення агітації від імені суперника в день, коли вона заборонена;
- поширення анонімної антиреклами тощо.

Тема 8. Міжнародні політичні відносини. Геополітика. Україна в системі міжнародних відносин

1. Міжнародні політичні відносини. Зовнішня політика.
2. Міжнародні конфлікти.
3. Поняття геополітики. Основні школи геополітики.
4. Геополітичне положення України. Варіанти геополітичної орієнтації України

Міжнародні політичні відносини. Зовнішня політика

Здійснюючи свої зовнішньополітичні функції, кожна держава проводить певну політику за межами своєї країни, на міжнародній арені. **Зовнішня політика** — це діяльність держави та інших політичних інститутів, що здійснюється на міжнародній арені; комплекс дій, спрямованих на встановлення і підтримку відносин із міжнародним співтовариством, захист власного національного інтересу та поширення свого впливу на інші суб'єкти міжнародних відносин.

Кожна держава зобов'язана будувати свою зовнішню політику, виходячи із своїх власних інтересів та інтересів своїх партнерів. Зовнішня політика будь-якої держави формується на основі багатьох факторів, зумовлених географічним розташуванням, історичними зв'язками і менталітетом нації, її релігійними, моральними, світоглядними особливостями.

Зовнішня політика будь-якої держави є продовженням внутрішньої політики.

Головна мета зовнішньої політики – забезпечення сприятливих умов для реалізації інтересів тієї чи іншої держави, забезпечення національної безпеки та добробуту народу.

Держава, реалізуючи свою зовнішню політику, ставить перед собою такі головні цілі:

- Створення сприятливих міжнародних умов для успішної реалізації всіма державами своїх внутрішньополітичних цілей і завдань.

- Активна співпраця і взаємодія з усіма суб'єктами світового політичного процесу, з метою реалізації загальнолюдських інтересів, насамперед, збереження цивілізації.

- Участь у міжнародному поділі праці та пов'язаному з ним обміні товарами, сировиною, технологіями, науково-технічними винагородами й духовними цінностями.

- Захист прав людини взагалі та кожного громадянина тієї чи іншої держави зокрема.

- Об'єднання зусиль у боротьбі проти міжнародного тероризму.

- Спільна ефективна участь у розв'язанні глобальних проблем сучасного світу.

Найголовнішими цілями зовнішньої політики є:

1. Національна безпека – стан держави, який дає їй можливість зберігати свою цілісність і виступати самостійним суб'єктом системи міжнародних відносин. Національна безпека означає захищеність життєво важливих інтересів особи, держави й суспільства, державних кордонів, територіальної цілісності, суспільно-політичного ладу, економіки, культури країни від внутрішньої і зовнішньої загрози.

2. Збільшення сили держави – покращення її економічного, політичного, воєнного, інтелектуального і морального потенціалу.

Одним із вирішальних чинників є авторитет держави, для якого найважливішим є професіоналізм зовнішньої політики.

3. Зростання престижу держави і зміцнення міжнародних позицій. Умовою реалізації цієї мети є суспільне виконання двох інших важливих цілей зовнішньої політики. Усі три цілі тісно взаємопов'язані.

Так, престиж і міжнародні позиції держави безпосередньо залежать від її сили. Сила й безпека держави значною мірою визначаються її міжнародними позиціями.

Важливе значення для досягнення цілей зовнішньої політики мають **засоби** її здійснення. Залежно від сфер суспільного життя вони поділяються на **політичні, економічні та ідеологічні.**

Політичні засоби охоплюють передусім сферу дипломатичних відносин — від традиційних форм дипломатії (посольства, консульства) до дипломатії на рівні глав держав. Ці засоби можуть використовуватись у формі переговорів, зустрічей, участі в міжнародних організаціях тощо.

Особливу групу політичних засобів зовнішньої політики складають **воєнні засоби**, основними з яких є війна і воєнний тиск. Формами воєнного тиску можуть бути маневри, навчання, паради, публічні демонстрації нових видів зброї, концентрація військ у прикордонних районах, провокації на кордоні, участь у миротворчих операціях під егідою міжнародних організацій та ін.

Економічні засоби зовнішньої політики означають використання економічного потенціалу держави для впливу на економіку й політику інших держав. Економічний потенціал є особливо важливим засобом зовнішньої політики, оскільки в кінцевому підсумку саме він визначає позицію держави в міжнародних відносинах. Держава з потужним економічним потенціалом займає впливові позиції у світі.

До **ідеологічних, або інформаційно-пропагандистських засобів** зовнішньої політики належать різноманітні форми й засоби пропаганди, інформації, культурної політики, які використовуються державою у відносинах з іншими державами передусім з метою формування позитивного зовнішнього іміджу і міжнародного престижу даної держави. З цією метою в зарубіжних країнах відкриваються культурні центри, влаштовуються різноманітні виставки, презентації тощо.

Міжнародні політичні відносини будуються на такій же основі, як і внутрішньополітичні відносини. Основу міжнародних політичних відносин зумовлює конкурентна боротьба за доступ до обмежених ресурсів, суб'єктом якої традиційно вважаються держави та їх об'єднання (цю боротьбу досить наочно, хоча й спрощено, моделює ряд популярних стратегічних комп'ютерних ігор).

Здійснюючи свої зовнішньополітичні функції, кожна держава проводить певну політику за межами своєї країни, на міжнародній арені.

Зовнішня політика — це діяльність держави та інших політичних інститутів, що здійснюється на міжнародній арені; комплекс дій, спрямованих на встановлення і

підтримку відносин із міжнародним співтовариством, захист власного національного інтересу та поширення свого впливу на інші суб'єкти міжнародних відносин.

Звичайно, зовнішня політика держави визначається її внутрішнім життям і внутрішньою політикою. Саме остання зумовлює напрями і засоби зовнішньої політики держави. З іншого боку, зовнішня політика не лише задовольняє інтереси внутрішнього життя, а й вносить певні корективи до внутрішньополітичних курсів, впливає на зміну загальнополітичної ситуації в країні. Взаємодіючи з іншими державами та їх об'єднаннями, кожна з держав впливає також на міжнародний клімат, визначає характер міжнародних (міждержавних) стосунків.

Структура міжнародних відносин

Міжнародні відносини є об'єктом наукового дослідження багатьох наук. Міжнародними відносинами називають сукупність усіх зв'язків і відносин, які виступають на світовій арені національних держав і міжнародних об'єднань,

соціальних, економічних і політичних сил, організацій і рухів. Міжнародні відносини поділяють на такі види: економічні, політичні, військові, ідеологічні, правові, дипломатичні. За типами зони діяльності — на глобальні, регіональні, двосторонні.

Найбільше значення в міжнародних відносинах мають міждержавні політичні відносини. Тому головним суб'єктом міжнародних відносин є національна держава — географічно обмежена, законно визнана (легальна) цілісність, яка керується єдиним урядом, і населення якої вважає себе єдиною нацією. З цієї позиції, ієрархія держав на міжнародній арені матиме такий вигляд:

- наддержави (здатні впливати на існування всього людства);
- великі держави (їх вплив обмежується одним регіоном або сферою відносин на рівні регіону);
- середні держави (мають вплив у найближчому оточенні);
- малі держави (мають незначний вплив у найближчому оточенні, при цьому володіють засобами для захисту незалежності);
- мікродержави (нездатні захистити свій суверенітет національними засобами).

Для зовнішньої політики держави властиві три основних функції:

- 1) захисна, пов'язана зі захистом прав і інтересів держави та її громадян за кордоном;
- 2) інформаційно-представницька функція, яка реалізується через відповідні органи, що представляють погляди уряду, позицію держави, і покликана інформувати керівні органи держави про справи й наміри урядів інших держав;
- 3) організаційно-посередницька, базується на втіленні в життя зовнішньо- та внутрішньополітичних концепцій, доктрин і програм держави.

Кожна національна держава у своїй зовнішній політиці намагається найбільш оптимально реалізувати свої національні інтереси. Протягом усієї історії людства політичні лідери і політична еліта апелювали до національного інтересу, щоб виправдати обрану ними політику. Але результати їх політичної діяльності бувають різними, іноді навіть катастрофічними для держави. Наявні кілька підходів до визначення змісту національного інтересу. Поняття "національний інтерес" можна трактувати у трьох аспектах: геополітичному, внутрішньополітичному та ідеологічному. Сутність національного інтересу полягає у двох важливих моментах: забезпечення високого міжнародного іміджу держави і використання переваг у геополітичному просторі для національного процвітання і підвищення добробуту громадян. Отже, під національним інтересом ми розуміємо відносини щодо захисту, збереження і примноження тих цінностей, які є суттєвими для існування цієї держави.

У міжнародній політиці більшість держав заявляє про своє прагнення до:

- 1) забезпечення миру і національної безпеки;
- 2) співпраці з іншими державами і створення сприятливих умов для розв'язання внутрішніх завдань;
- 3) зростання загального потенціалу держави;
- 4) поліпшення її міжнародних позицій і зростання престижу.

Намагаючись реалізувати свої національні інтереси, держави діють на міжнародній арені по-різному. На цій основі виділяють чотири види зовнішньої політики держав:

1. Агресивна політика, яка характеризується прагненням держав досягти експансіоністських цілей способом розв'язання внутрішніх проблем засобами зовнішньої політики;

2. Активна політика будується на пошуку балансу сил між внутрішньою та зовнішньою діяльністю держави, успішному виконанню нею ролі суб'єкта міжнародної політики;

3. Пасивна політика, яка є властивою для слабких в економічному, політичному і військовому відношеннях держав, які намагаються пристосуватися до міжнародного середовища, перевівши свою зовнішню політику на позиції інших держав. Фактично така політика є відмовою від власного суверенітету або його частини;

4. Консервативна політика, пов'язана з прагненням колишніх "великих" держав зберегти свої впливи на міжнародній арені та досягти раніше наявного балансу між внутрішньою та зовнішньою політикою.

Водночас суб'єктами міжнародних відносин є також міждержавні організації; неурядові організації; транснаціональні корпорації; творчі, наукові, суспільно-політичні, національно-визвольні комітети, асоціації, рухи, союзи, партії, релігійні організації, туристичні групи тощо.

Поряд із суверенними державами, складовою глобальної системи міжнародного життя стають урядові та неурядові організації. Інституціоналізація останніх на міжнародній арені як суб'єктів політики суттєво змінила і доповнила архаїчну побудову зовнішньополітичних відносин, зведену в період стародавнього світу. Сутність міжнародних міждержавних організацій визначається офіційною участю в їхній діяльності урядів як окремих країн, так і їх більш широкого кола.

Процес утворення міждержавних організацій був надзвичайно стрімким: з 1945 по 1970 рр. їх налічувалося 220, а на початок XXI ст. — понад 400 організацій. Такі організації є стабільними об'єднаннями, їх суб'єктами-засновниками є держави або союзи-держави, їхня діяльність ґрунтується на міжнародних договорах (ООН, НАТО, ВТО, МВФ, СБ, Всесвітня федерація наукових працівників, Асоціація країн Південно-Східної Азії тощо). З одного боку, міжнародні міждержавні організації сприяють розвитку й поліпшенню співпраці, з іншого — часто виступають у ролі форуму для вирішення суперечностей, конфліктів і криз, які виникають між державами або групами держав.

Помітно зростає роль міждержавних неурядових організацій. ООН подає таке визначення міжнародної неурядової організації: «Будь-яка міжнародна організація, створена не на основі міждержавної угоди». Такі організації відповідають трьом критеріям: міжнародний характер складу і цілей, приватний характер засновництва, добровільний характер діяльності. Вони не виражають інтереси держави чи міждержавних організацій, їх засновниками є професійні, релігійні та інші громадські

організації або приватні особи, заклади, організації та органи. Їхня кількість нині — понад 4000. Такі організації відіграють допоміжну роль у координації діяльності міжнародного товариства, зміцнюють сам характер міжнародних відносин. До міжнародних неурядових організацій належать і міжнародні транснаціональні корпорації — розгалужена мережа підприємств, банків, різноманітних закладів і установ, що діють водночас у декількох державах. Їх метою є організація виробництва й отримання прибутку. Нині їх налічується 7000.

Загалом, суб'єкти міжнародних відносин поділяють:

за геополітичним простором — на *всесвітні* (МВФ, ООН) та *регіональні* (Рада Європи, Європейський Союз);

за рівнем суспільного розвитку — *високорозвинуті* (США, Гонконг, Сінгапур, Канада), *середньорозвинуті* (країни Східної Європи і Латинської Америки) та *слаборозвинуті, або бідні* (країни СНД, Африки);

за ступенем інтегрованості — *дуже інтегровані* (наприклад, країни Європейського Союзу, які мають спільні представницькі та урядові структури, прямують до єдиної валютної та митної систем) та *слабоінтегровані* (наприклад, країни СНД).

Сучасні процеси інтеграції залежать від створення гомогенних політичної, правової, економічної та культурної систем. За сферами суспільної діяльності розрізняють політичні, дипломатичні, правові, культурно-гуманітарні міжнародні відносини.

Отже, глобалізація міжнародних процесів сприяє зростанню кількості суб'єктів міжнародних відносин, що беруть у них безпосередню участь або суттєво впливають на них. Як уже відзначалося, серед суб'єктів міжнародних відносин є національні держави та міждержавні інститути (організації), і відносно нові учасники — неурядові організації, транснаціональні корпорації, різноманітні асоціації, стійкі групи, окремі регіони і міста, видатні люди. У сукупності всі вони суттєво змінюють характер і стан міжнародних відносин, виходячи з потреб та інтересів своєї діяльності.

Міжнародні відносини ґрунтуються на двох основних принципах: сили і права. Принцип сили залишається найважливішим чинником геополітики. У геополітичному розумінні він означає, що держава або група держав здатні нав'язувати іншим державам свої інтереси, поширювати свої впливи, використовуючи при цьому власну перевагу у військовій силі, дипломатії, економічній могутності, технологічному та інтелектуальному розвитку. На нинішньому етапі світового розвитку провідною є та держава, сила якої вимірюється здебільшого економічним, технологічним, інформаційним та інтелектуальним потенціалом

Суттєву роль у розвитку системи міжнародних відносин відіграє баланс сил, котрі діють на міжнародній арені. Силу держави можна уявити як її здатність, захищаючи національні інтереси, впливати на інші держави, на хід подій у світі. Зазвичай це

виявляється в боротьбі за ринки збуту і сфери вкладення національного капіталу, за контроль над сировинними ресурсами тощо.

Силу держави, її становище у системі міжнародних відносин зумовлює низка чинників. Серед них найвагомішими є: геополітичне становище; населення; природні ресурси; індустріальний розвиток держави; військова могутність; воля; політичне керівництво і внутрішня організація влади; дипломатія; міжнародний імідж.

Військова могутність. Донедавна вважали, що основним у визначенні формули сили є військова могутність держави. Водночас, завдання, задля яких держави завжди нарощували військову могутність, вимагають на початку ХХІ ст. принципово нових рішень. Тепер неможливо забезпечити своїй країні економічні переваги, зростання її багатства шляхом насильницького захоплення ресурсів інших держав. До прикладу, провал політики Іраку вирішити проблеми внутрішнього розвитку нападом на Кувейт, розв'язання війни в Перській затоці 1991 р. За певних обставин і ядерна держава може виявитися безпорадною перед країною, значно слабшою щодо військових ресурсів. Як підтвердження — сумний досвід США у війні з В'єтнамом та Іраком, СРСР в Афганістані. Якими б масштабними не були прямі витрати держави на ведення військових операцій, їх побічні витрати переважають у стократ. Військові конфлікти, які давно вже завершилися, понині впливають на державні бюджети. Уряд має віддавати свої борги і відсотки за них, виплачувати пенсії ветеранам, удовам і дітям загиблих. За підрахунками американських фахівців, війна у В'єтнамі буде відчутною на фінансових витратах США щонайменше 50 років, тобто до 2020 р.

Окрім цього, нарощування військового потенціалу держави може призвести до "ефекту бумерангу": виділяючи надмірну кількість матеріальних та інших ресурсів на озброєння, в збиток розвитку невійськових галузей господарства, науки і

культури, держава втрачає внутрішньополітичну стабільність і тим самим підриває основи своєї могутності. Нині у світі на кожного солдата витрачають у 60 разів більше коштів, ніж на освіту однієї дитини. "Чисті" військові витрати індустріальних держав становлять 20-25% національного бюджету. Частка країн, що розвивається, у світових витратах на військові потреби сягає 14 %. Військові витрати зростають удвічі швидше, ніж економічна база тих країн, що стає непоборною перешкодою на шляху розвитку їх національної економіки, соціальної сфери і культури.

Геополітичне становище охоплює рельєф і клімат, сконсолідованість територіального простору. Свого часу Чемберлен писав, що географічні чинники були вирішальними для британської політичної історії, і що саме вони диктують основні принципи британської зовнішньої політики. Так, відмежування Великобританії від континенту Ла-Маншем не лише зумовило британську політику "блискучої ізоляції" і "балансу сил", а й стало перешкодою на шляху експансіоністських намірів Юлія Цезаря, Вільяма Завойовника, Наполеона та Птлера. Становище США як країни, "ізолюваної" двома океанами, сприяло постійній і дуже інтенсивній акумуляції сили на північноамериканському континенті. З метою забезпечення безпеки власних кордонів держави часто використовують не лише природні бар'єри (гори, моря, ріки), а й штучні. Наприклад, через "нейтралізацію" окремих держав і утворення "буферних" держав. Зокрема, для того, щоб не допустити будь-яку європейську державу до опанування контролю над альпійськими гірськими переходами, що пов'язували між собою Австрію та Італію, Німеччину й Італію, Австрію і Францію, самі європейці наділили Швейцарію статусом "нейтральної", уклавши між собою відповідні угоди. Прикладом буферних зон можуть бути такі держави як Корея між Росією і Китаєм, Афганістан між Індією і Росією.

Населення. Якщо говорити про населення як один із чинників сили впливу держави, то варто характеризувати не лише його кількісний склад, а й стан його здоров'я, вікову структуру, природний приріст, соціальні характеристики. Ще Арістотель писав, що Спарта впала тому, що їй забракло людей. Згідно з положенням класичної військової науки, суттєва перевага над противником — вирішальна умова перемоги, і прикладів тому чимало. У сучасних умовах помітний вплив на міжнародні справи може мати країна з населенням не менше 50 млн осіб.

Природні ресурси — один із елементів сили національної держави. Країна з великими ресурсами потенційно перебуває у вигідному становищі (наприклад, газова криза у стосунках Україна — Росія), але за умови, що вона має змогу їх експлуатувати. Росія, наприклад, не завжди може освоювати природні ресурси Сибіру. Заїр і Замбія, багаті на природні ресурси, не мають індустріальної та економічної баз для їх розроблення. Арабські країни, навпаки, завдяки покладам нафти, зміцнили свій економічний потенціал і стали важливим чинником міжнародної політики.

Індустріальний розвиток держави. Усі військові конфлікти XIX—XX ст. підтверджували висновок: перемогу здобували країни з вищою індустріальною базою. Наслідком індустріальної могутності країни є досягнення вищого рівня

життя, що створює ситуацію політичної стабільності в країні. Так, німецький народ підтримав Гітлера тому, що він, націоналізувавши індустрію, вивів Німеччину з глибокої депресії. Водночас зміцнення індустріальної могутності держави збільшує її потребу в нових ресурсах, а це призводить до потенційної злежності від інших країн, особливо у сфері енергоносіїв, якими країни забезпечені украй нерівномірно.

Воля. Цей показник не підлягає кількісному виміру. Але без волі, без бажання використати все, про що йшлося, в інтересах своєї держави, не може бути й мови про міжнародну силу.

Політичне керівництво і внутрішня організація влади є також важливим чинником міжнародної сили держави. У період миру і процвітання переважають колективні форми керівництва. У кризові або військові часи країни потребують централізованого управління. І це однаково важливо як для демократичних, так і для авторитарних режимів. Політична фракційність зменшує політичну стабільність і відповідно підриває силу держави. Політичне керівництво відіграє неабияку роль у зміцненні національної волі та в досягненні національної злагоди, особливо в екстремальних умовах (наприклад, Рузвельт, Кеннеді).

Дипломатію теж можна розглядати як чинник міжнародної сили держави. Досвідчені дипломати вміють захистити інтереси своєї країни, створити сприятливий для неї міжнародний клімат, який дозволяє державі реалізовувати свої міжнародні цілі. І, навпаки, через невдалу дипломатію Наполеон, наприклад, втратив усе, що здобув його військовий геній.

Міжнародний імідж держави — це її образ, її сприйняття іншими державами. Тут має значення не лише те, наскільки ця держава існує об'єктивно, а й те, що її керівництво і населення думають про свої можливості, а також, як ці можливості оцінюють інші держави. "Слабкий" суб'єкт міжнародної політики, який сприймається іншими як сильний, має більший запас часу для дій, аніж той, котрий і сприймається як слабкий. На думку західних політологів, СРСР у кінці 50-х — на початку 60-х років був саме слабкою державою, яку, однак, визнавали сильною, незважаючи на відставання від США.

Сила держави визначається не лише різноманітністю ресурсів, а й здатністю їх застосувати. Коли чимало країн, що розвиваються, переживали глибокий спад, чотирьом азійським країнам (Південна Корея, Тайвань, Гонконг, Сінгапур) вдалося стати на шлях динамічного розвитку, досягти сучасного рівня організації виробництва саме завдяки організаційним ресурсам, умілому використанню людського потенціалу і географічному положенню країни тощо. І навпаки, держави, що мають величезні території, багаті на сировину, перебувають на стадії "наздоганяючого" розвитку (Росія, Україна, Індія). Сила держави у міжнародних відносинах не є постійною величиною. Вона змінюється у часі, відповідно змінюються й пріоритети щодо трактування реального значення названих елементів сили.

Отже, національний інтерес держави на міжнародній арені має силове наповнення: він визріває паралельно зі зростанням потенціальної сили держави, і сам її стимулює, визначаючи конкретні напрям і зміст цього процесу. Можна

вважати закономірністю, що зовнішньополітичні інтереси виникають там і тоді, де й коли це зумовлено можливостями конкретної держави в певний історичний період. Тобто, за своєю генезою, інтерес держави є похідним від сили, а за функцією він призначений забезпечувати нарощування тієї самої сили.

Принцип права передбачає, що національна держава у міжнародних відносинах не лише повинна розраховувати на свою силу, а й дотримуватися норм міжнародного порядку. Так, сильна держава США, без згоди Ради Безпеки не могла розпочати військових дій проти агресії Іраку в Кувейті, або, наприклад, відносно слабкі держави, такі як Люксембург, Ісландія, цивілізовано розвиваються завдяки наявному міжнародному порядку. Україна також не стала жертвою агресії не так завдяки силі, як завдяки існуючому міжнародному порядку.

Нинішній міжнародний порядок ґрунтується на принципах і нормах міжнародного права, зафіксованих у статуті ООН, документах Гельсінського заключного акту, Паризької хартії для нової Європи, а також документів засідань наради з безпеки та співпраці в Європі (ОБСЄ). Сутність міжнародного порядку виражено у таких принципах: повага до державного суверенітету і державної рівності; незастосування сили чи погрози силою; непорушність кордонів і територіальна цілісність держави; мирне врегулювання спорів; повага прав і свобод людини; право націй на самовизначення; сумлінне виконання міжнародних зобов'язань; невтручання у внутрішні справи.

Основними формами міжнародної взаємодії є співпраця, суперництво і конфлікт. Співпраця здійснюється через участь у різноманітних міжнародних організаційних структурах через двосторонні й широкомасштабні договори про дружбу і співпрацю. Найперспективнішою є співпраця, що адекватно відповідає геостратегічним партнерством. Стратегічне партнерство — це найбільш масштабний і взаємовигідний спосіб взаємодії у різноманітних сферах суспільного життя. Суперництво передбачає мирний характер боротьби між державами за вигідну реалізацію свого національного інтересу, починаючи від поширення своїх капіталів і технологій до розміщення військових баз. Суперництво має місце серед країн, які перебувають як у відносинах стратегічного партнерства, так і у відносинах конфронтації. Конфлікти на міжнародному рівні виникають, коли не вдається врегулювати несумісні інтереси двох держав або групи держав. Вони можуть виражатися через денонсацію договорів, розрив дипломатичних стосунків, економічну блокаду, провокування внутрішньої дестабілізації шляхом інформаційних диверсій, терористичних актів, військових переворотів, громадянської та світової воєн.

Вищим, глобальним рівнем структурної організації міжнародних відносин є світова система таких відносин, або "світовий порядок" — устрій, який має забезпечити основні потреби держав-націй, регіональних асоціацій, а також усіх інших легітимних міжнародних асоціацій та інститутів, які здатні створювати й підтримувати умови їх існування та розвитку

Відмінність між поняттями "міжнародний порядок" і "світовий порядок" полягає в тому, що перше відображає потребу держав у забезпеченні їх суверенітету, а змістом другого є базові потреби людства.

У світовій науці про міжнародні відносини відсутня єдність відносно сучасної системи міжнародних відносин. Одна група дослідників вважає, що США залишаються єдиною наддержавою, і таким чином відбувається формування монополярного світового порядку на чолі зі Сполученими Штатами (з. Бжезинський). Прибічник школи балансу сил Г. Кіссінджер стверджує, що новий світовий порядок усе більше нагадуватиме європейську політику ХІХ ст. Але система рівноваги сил працюватиме вже не в європейському, а у глобальному масштабі.

На думку іншого американського дослідника С. Хантінгтона, впродовж останнього десятиліття світова політика зазнала фундаментальних змін:

- зосередилася вздовж кордонів культур та цивілізацій;
- міжнародні відносини традиційно вимірюються силою сторін, які виборюють сфери впливу;
- у період "холодної війни" глобальна структура сили була переважно біполярною, тепер вона геть інша: існує єдина наддержава, однак світ не став однополюсним; сучасна міжнародна система не відповідає жодній із відомих моделей; це дивний гібрид однополюсної системи з однією наддержавою та кількома великими державами.

Наприкінці 1980-х — на початку 1990-х років у міжнародних відносинах відбулися суттєві зміни, які дають змогу твердити про формування нових системоутворювальних закономірностей, викладених у формі таких принципів:

- повага до державного суверенітету і суверенної рівності;
- незастосування сили чи погрози силою;
- непорушність кордонів і територіальної цілісності;
- мирне врегулювання спорів;
- невтручання у внутрішні справи;
- повага прав людини й основних свобод;
- рівноправність і право народів розпоряджатися своєю долею;
- співпраця між державами;
- сумлінне виконання міжнародних зобов'язань.

Отже, нова система міжнародних відносин перебуває на етапі формування. У ній переплітаються та взаємодіють як традиційні сили, так і нові чинники й тенденції. Розширюється коло суб'єктів міжнародних відносин, змінюється мотивація їхньої поведінки. Якщо в період існування Вестфальської системи держави були домінуючими учасниками міжнародних відносин, а світова політика переважно — політикою міждержавною, то останніми роками виникають нові, багато в чому космополітичні суб'єкти міжнародних відносин. Новий зміст світової політики вимагає нових організаційних форм.

Міжнародні конфлікти

Міжнародний конфлікт є різновидом політичного конфлікту, сторонами якого вважаються політичні організації — суб'єкти міжнародного права (визнані держави та міжнародні політичні й військово-політичні організації).

Основу міжнародних конфліктів зумовлює конкурентна боротьба за доступ до обмежених ресурсів, суб'єктом якої традиційно вважаються держави та їх об'єднання (цю боротьбу досить наочно, хоча й спрощено, моделює ряд популярних стратегічних комп'ютерних ігор). Причинами міжнародних конфліктів можуть бути боротьба за природні ресурси, за контроль над ринками збуту, за владу над територіями; прагнення змінити уряд країни на лояльний до себе чи послабити державу-конкурента тощо; релігійні чи ідеологічні протиріччя між державами-суб'єктами конфлікту.

Хоча даний тип конфліктів прийнято іменувати міжнародними, їх реальними суб'єктами є не народи, а угруповання, що здійснюють владу над політичними організаціями, які формально діють від імені цих народів (держави, міжнародні організації тощо). При цьому в ряді випадків отримання пільгового чи монопольного доступу до ресурсів для цих угруповань надається можливість підвищення добробуту народам країн-переможниць (Британська колоніальна імперія, США). Рівень здатності суб'єкта до вирішення міжнародного конфлікту на свою користь визначається наявністю в нього відповідних ресурсів та ефективності їх використання.

Кожен міжнародний конфлікт у світовій історії мав власні характерні риси, певні особливості як щодо причини його виникнення, засобів, складу конфліктуючих сторін, так і за специфікою перебігу подій. Власне тому будь-яка типологізація міжнародних конфліктів дуже складна.

Міжнародні конфлікти можуть мати різні рівні: *глобальний, регіональний, локальний*.

Залежно від ступеня напруженості та рівня активності сторін розрізняють такі **типи міжнародних конфліктів** як:

- дипломатичний конфлікт;
- збройний конфлікт;
- військовий конфлікт;
- війна тощо.

Як правило, спалах міжнародних конфліктів призводить до масштабних людських жертв та виснаження ресурсів. Тому проблема запобігання таким ситуаціям, які можуть перерости у війни, вважається першочерговим завданням міжнародного співтовариства. Вирішенню цих проблем має сприяти міжнародне право, основними принципами якого є принципи добросусідських відносин, утримання від використання сили, недопущення ускладнення та загострення суперечок. Після Другої Світової війни для запобігання міжнародним конфліктам була заснована Організація Об'єднаних Націй. Згідно зі статтею 33 Статуту ООН, до основних загально визнаних засобів врегулювання міжнародних конфліктів

належать: переговори, обстеження (моніторинг), посередництво, примирення, арбітраж, судовий розгляд, звернення до регіональних органів чи мирні засоби за власним вибором.

Важливе місце в міжнародній політиці займають процеси *мирного врегулювання і вирішення конфліктів*. Однак сьогодні метод управління міжнародними конфліктами полягає не стільки в запобіганні кризовим явищам у міжнародній сфері, скільки в контролі з боку найбільш сильних держав над процесами, які призводять до використання або поширення насильства на міжнародній арені.

Поняття та сутність геополітики. Основні школи геополітики

Геополітика (від грец. γη — земля та політікῆ — державні або суспільні справи, мистецтво управління державою) — політологічна концепція, спроба наукового осмислення закономірностей розподілу політичної потужності держав і міждержавних об'єднань, виходячи з особливостей їх географічного розташування, наявності, відсутності чи обмеженості природних ресурсів, клімату, кількості населення на даній території та їх політичного оточення.

У рамках геополітичних досліджень регіональні та локальні політичні проблеми (зокрема проблеми кордонів, спірних територій, міждержавних конфліктів тощо) досліджуються в контексті аналізу глобальних відносин панування/підкорення, в які включені всі країни світу. Основним завданням геополітики є дослідження механізмів та форм контролю над територією земної кулі. Фактично кінцевою метою геополітичних досліджень є визначення умов встановлення світового панування для тієї держави, яка замовляє ці дослідження. Тому геополітичні школи різних країн зумовлені забезпеченням конкретних політичних цілей, пов'язаних із інтересами певної країни. За визначенням найвідомішого і одного з найбільш впливових теоретиків сучасної американської школи геополітики Збігнева Бжезінського, геополітика є теорією позиційної гри на «світовій шахівниці».

Традиційна геополітика, що виникла в ХІХ ст., засновує свої дослідження на двох основних факторах:

- військово-політична потужність держави;
- домінуюча роль географічних чинників у захопленні чужих територій.

Новітня геополітика виходить із того, що політику держав у міжнародних відносинах визначають також економічні, культурно-цивілізаційні, етнопсихологічні, комунікаційні та інші фактори.

Німецька школа геополітики, найбільш яскравим представником якої вважається *Карл Хаусхофер* (1869—1946 рр.), виходила з концепції «життєвого простору», згідно з якою держава народжується і розвивається подібно організму, природним чином прагнучи до територіального розширення. Обґрунтовуючи територіальні претензії Німеччини часів ІІ та ІІІ Рейхів, К. Хаусхофер висунув ідею так званих «панрегіонів». Політичний центр кожного панрегіону містився в північній півкулі, співпадаючи з державою-метрополією, а його багата ресурсами колоніальна периферія — в південній.

Панрегіони по К. Хаусхоферу

- Америка з центром у США;
- Європа — Близький Схід — Африка з центром у Німеччині;
- Азія і Тихоокеанський регіон із центром у Японії;
- Росія — Російська рівнина з Сибіром, Персією та Індією.

Продовжувачем традицій німецької геополітичної школи виступив філософ і правознавець *Карл Шмідт* (1887—1985 рр.) Його геополітична модель базується на протиставленні двох «світових порядків»:

- «традиційного» (так званого «номос землі», символом якого є Будинок), заснованого на військовій могутності, принципах етики та імперській політиці;
- «модерного» (так званого «номос моря», символом якого є Корабель), який заснований на торгівлі, принципах утилітаризму та демократії.

Дана модель виходить з того, що в основі світових політичних конфліктів лежить геополітична опозиція морських і сухопутних держав.

Сучасні європейські теоретики геополітики *Жан Тіріар*, *Ален Бенуа*, *Роберт Стойкерс* розвивають ці ідеї Карла Шмідта, створивши **модель протистояння двох геополітичних порядків**:

- глобалістський «морський» порядок, втіленням якого є США з їх сателітом — Великою Британією;
- євразійський «континентальний» порядок, заснований на стратегічному союзі лідерів Європейського Союзу — Німеччини та Франції з Росією.

Геополітичні ідеї К. Шмідта виявилися досить затребуваними практикою, були дуже пророчими, він зумів передбачити багато ключових вимірювань у геополітиці ХХ століття. Британська геополітична школа, заснована на концепції *Хелфорда Маккіндера* (1861—1947 рр.), виділяє **дві макрогографічні зони планети**:

- «океанічну півкулю» (Західну півкулю та Британські острови);
- «континентальну півкулю», чи Світовий Острів (World Island), який включає три континенти — Азію, Африку та Європу та є основною зоною розселення людства.

Центральною зоною Світового Острову є «серце світу» або «Heartland» (зосередження континентальних мас Євразії та найбільш сприятливий географічний плацдарм для контролю над усім світом). Він включає територію Російської рівнини, Західного Сибіру та Середньої Азії, недоступну для морського проникнення. Розташована

у Гартленді практично невразлива «серединна держава» є міцною, але маломобільною структурою, навколо якої відбувається більш жвавий політичний «кругообіг» країн внутрішнього та зовнішнього «півмісяців».

Різниця версій геополітичного розподілу «Гартленда» полягає в питанні про сибірські території, що лежать на схід від Єнісею (Lenaland). Цю думку висловлювали задовго до Х. Маккіндера. Дійсно, поєднання сухопутних і водних просторів було ключовим моментом в історії народів і держав (Стародавній Китай, Єгипет, Індія, Стародавній Греція та Рим, Карфаген тощо). Але логічно розвинув, глибоко аргументував цю ідею Х. Маккіндер.

«Внутрішній півмісяць» включає в себе райони Світового Острова, доступні морському вторгненню. Він є захисним буфером Гартленду і єдиним можливим об'єктом експансії морських держав. Тому «внутрішній півмісяць» є «територією протистояння» (Rimland). Морські ж держави спираються на «зовнішній півмісяць», що включає в себе Америку, Британію, Японію і Південну Африку.

Гартленд є джерелом зосередження «континентальної сили», здатної управляти усім Світовим Островом, контролюючи також «внутрішній півмісяць». Таким чином, в основі британської геополітичної школи лежить концепція глобального домінування,

в якій контроль над Гартлендом забезпечує безумовну геополітичну перевагу будь-якій державі, а «серединна держава» Гартленда, асоційована з Росією, становить безумовну загрозу морським державам, асоційованим із Британською імперією та США.

Основна теза *Х. Маккіндера*, сформульована ним як *найважливіший геополітичний закон*:

- той, хто контролює Східну Європу, домінує над Гартлендом;
- той, хто домінує над Гартлендом, домінує й над «Світовим Островом»;
- той, хто домінує над «Світовим Островом», домінує над усім світом.

Розробка теми обмеження експансії з Гартленда та встановлення контролю над ним посідає визначне місце й у дослідженнях американської геополітичної школи. Її фактичний засновник адмірал *Альфред Меген* (1840—1914 рр.) *основним фактором забезпечення безумовної геополітичної переваги вважав «морську силу»*, а основою геополітичної стратегії — *«принцип анаконди»*, тобто «удушення» супротивника шляхом морської блокади його стратегічних об'єктів.

А. Меген, по-перше, виділив 6 критеріїв, які визначають геополітичний статус держави. Серед них:

- географічне положення, насамперед відкритість держави морям та доступність морських комунікацій. Протяжність сухопутних кордонів, здатність контролювати стратегічно важливі регіони. Здатність флоту до оборони та війни з ворогом;
- морфологія державної території, передусім морських узбереж, та кількість портів;
- протяжність берегової лінії;
- кількість населення держави, особливо в контексті можливості будувати та обслуговувати флот;
- національний характер, насамперед здібність до торгівлі;
- політичний характер правління, від якого залежить спрямування кращих природних та людських ресурсів на створення морської сили.

По-друге, він висунув ідею переваги морської держави над континентальною (латинської раси над слов'янською). За *А. Мегеном*, морську силу держави формують військовий та торговельний флоти та військово-морські бази. Військово-морський флот виступає лише гарантом свободи морської торгівлі.

По-третє, адмірал один із перших виділив планетарні геополітичні структури, передбачивши домінування США в «північній континентальній на півсфері» та світі

загалом. Для цього на першому етапі США необхідно інтегрувати довкола себе всю Західну півкулю. Боротьба США з «континентальними державами», до яких А. Меген відносив Росію, Китай та Німеччину, — головне стратегічне завдання морської цивілізації (передусім американо-британського альянсу). З цією метою він запропонував перенести «принцип анаконди» на планетарний рівень. Ця ідея була втілена США в концепції «передових рубежів» у 1981 році.

Після Другої світової війни в зовнішньополітичному курсі США відбувся перехід від політики ізоляціонізму до політики, спрямованої на створення нового світового порядку, заснованого на безроздільному домінуванні Сполучених Штатів Америки (Рах Амерікана). Ідеологічним обґрунтуванням нової зовнішньополітичної стратегії стала американська **концепція біполярного світу**, яка передбачала існування двох світових центрів:

1. СРСР («нація-лиходій») — центр варварського тоталітарного Сходу, який прагне поневолити всі народи світу;

2. Сполучені Штати Америки («нація-рятівник»), яку очолили демократії висококультурного Заходу в боротьбі проти комуністичної агресії.

При цьому національно-визвольні рухи в колоніях і залежних державах, профспілковий рух, американський рух за права негрів і інші прояви невдоволення політикою США і їхніх союзників розглядалися як прямий вплив «світового комунізму».

Концепція «вакууму сили» передбачала, що недолік військової «активності» США в будь-якій крапці земної кулі приводить до миттєвого проникнення туди «світового комунізму», а це у свою чергу неминуче сприяє встановленню комуністичних режимів у всьому регіоні («принцип доміно») і втраті його для західної демократії. Таким чином, військова присутність США у всіх стратегічних центрах світу вважалася не тільки необхідною умовою підтримки їхньої національної безпеки, але і прямим боргом по захисту світової демократії.

Розвиваючи концепцію А. Мегена, *Ніколас Спайкмен* (1893—1944 рр.) розробив принцип «інтегрованого контролю над територією». Цей контроль мали здійснюватися США в усьому світі, щоб не допустити посилення геополітичних конкурентів. Дотримуючись британської ідеї «протистояння Моря і Суші» (асоційованих у даному випадку із США та СРСР), Н. Спайкмен геополітичною віссю світу вважав не Гартленд, а «зону протистояння» Рімленд (Rimland). Рімленд включає прикордонну зону Суші та Моря, що тягнеться вздовж кордонів Гартленда через Європу, Близький і Середній Схід, Індію та Китай. «Серединна держава» Гартленда (на той час — СРСР) здійснює тиск на цю зону, намагаючись об'єднати її під своїм контролем. Тому США повинні здійснювати політику стримування й «удушення» цієї континентальної держави, насичуючи Рімленд своїми військовими базами та створюючи там військово-політичні союзи.

Після розвалу СРСР США залишилася єдиною наддержавою, що у військово-технічному відношенні перевершувала усі держави Європейського Союзу, Китай та колишні пострадянські країни разом узяті.

Геополітичне положення України. Варіанти геополітичної орієнтації України

Україна займає вигідне геополітичне становище між Заходом і Сходом. Розташування і розміри території України, чисельність її населення, природні ресурси в поєднанні з її потенційними можливостями в науковій, економічній та інших сферах суспільного життя дають їй змогу та право мати статус великої європейської демократичної держави з відповідною геополітичною поведінкою та геостратегічною орієнтацією.

Одним з важливих факторів формування геополітичної ситуації навколо України є унікальна енерготранспортна мережа, котра проходить через її територію. Ця мережа забезпечує постачання в Європу нафти і газу з Росії та Середньої Азії. У геополітичному плані енерготранспортна система України є «точкою стратегічного контролю», яка потенційно забезпечує стратегічний контроль над економікою одночасно і Росії (де понад 80 % капіталів створюється саме в сфері видобутку та експорту нафти і газу), і держав Євросоюзу (який в останні роки ХХ ст. розпочав змагання із США за світове економічне лідерство, однак відчуває постійно зростаючу потребу в імпорті енергоресурсів). Тому боротьба за контроль над цією системою стала одним із визначальних чинників світової політики на межі ХХ—ХХІ ст. Для США ЄС є найактуальнішим конкурентом як в економічній, так і в політичній сфері. Звідси випливає необхідність американської підтримки України як блоку на шляху економічного співробітництва лідерів Євросоюзу — ФРН та Франції з Російською федерацією. На сьогодні зусиллями німецьких корпорацій, що мають вирішальний вплив на реальну політику ФРН, реалізовано ряд енерготранспортних проектів (у першу чергу — Північний потік), які підривають міжнародний статус України як монопольного енерготрейдера в торгівлі РФ газом, нафтою та електроенергією з країнами ЄС. Це різко знизило значення України в геополітичному протистоянні США та ЄС. Компенсацією могло б стати різке зростання військового потенціалу нашої країни, однак це неможливо реалізувати без загального підйому науково-промислового комплексу та освоєння нових ринків збуту.

Послідовно інтегруючись до загальноєвропейської спільноти, Україна розглядає поглиблення інтеграційних процесів на континенті як необхідну передумову створення системи глобальної безпеки, утвердження нового геополітичного простору, що відповідатиме вимогам ХХІ ст. Ставши членом Ради Європи, асоційованим членом ЄС та співпрацюючи з іншими європейськими об'єднаннями, Україна використовує багатовіковий досвід демократичних держав Європи в практиці державного будівництва, зміцнює співробітництво з такими міжнародними інституціями, як Міжнародний Валютний Фонд, Всесвітній банк і Європейський банк реконструкції та розвитку. Ініціатива НАТО «Партнерство заради миру» дала змогу Україні гнучко підійти до розвитку співробітництва з Північноатлантичним альянсом, маючи з ним такий рівень співпраці, який відповідає її індивідуальним вимогам і можливостям. Помітні й здобутки української дипломатії, що позначаються на зростанні обсягів та якості відносин з близькими сусідами та з країнами інших регіонів. Хоч і повільно, але зростають іноземні

інвестиції. Поступово стаючи впливовою європейською та світовою державою, Україна дедалі більше перетворюється на реального та активного суб'єкта міжнародних відносин, який має свої національні інтереси й вирішує їх у колі європейських народів.

Однак саме по собі вигідне геополітичне становище автоматично не забезпечує вигоди для країни. Для цього необхідно вірно визначити стратегію зовнішньої політики та успішно її реалізувати.

Фахівці називають п'ять імовірних геополітичних сценаріїв, що могли бути покладені в основу зовнішньополітичного курсу нашої держави:

1) неприєднання до будь-яких військових блоків і політичних союзів, побудова зовнішньої політики на основі багатьох угод із різними країнами. З початку проголошення незалежності Україна взяла курс на набуття статусу позаблокової, без'ядерної держави. Однак через розвал економіки, втрату виходу на зовнішні ринки та набуття численних боргів (у 2010 році сукупний борг українських фізичних та юридичних осіб досяг понад 200 млрд. доларів) Україна фактично втратила економічний суверенітет. Тому подальша реалізація курсу неприєднання виявилася неможливою;

2) швидка інтеграція в ЄС із надією на інвестиції, нові технології, прилучення до західного способу життя. Стратегія інтеграції України до Європейського Союзу затверджена Указом Президента від 11 червня 1998 року. В 2008 році Україна стала членом світової організації торгівлі. У 2017 році Україна отримала статус асоційованого члена ЄС і безвізовий режим з країнами ЄС. Європейський Союз став основним торговим партнером України в експорті товарів. Однак системна криза європейської економіки не дає можливості реалізувати сценарій європейської інтеграції для України у повному обсязі;

3) утворення блоку з країнами Балтії та деякими державами Центральної та Південної Європи (Балто-Чорноморський союз, або Міжмор'я, фактично об'єднаний навколо ФРН). Така організація могла б стати альтернативою об'єднання в межах СНД. Однак, як зазначає більшість експертів, дана модель нежиттєздатна, оскільки вона не задовольняє інтересів України в сировині, енергоносіях, ринку збуту. Фактично вона лише перетворює країну на ланку «санітарного кордону» між Росією та Західною Європою. У той же час ФРН, як і інші країни, що могли б скласти цей союз, реалізували свої зовнішньополітичні інтереси в рамках ЄС;

4) блокування з країнами Причорноморського басейну. Реалізація цієї моделі дала б можливість забезпечити вільний вихід із замкнутого континентального Чорного моря в більш відкрите Середземне через Босфор і Дарданелли й певною мірою вирішити енергетичні проблеми, оскільки в перспективі більшість шляхів енергоносіїв з Каспії, Середньої Азії, а можливо, і Близького Сходу пролягатимуть через чорноморські протоки.

У 1990-ті роки Україна брала активну участь у роботі Парламентської Асамблеї Чорноморського економічного співробітництва (ПАЧЕС). Однак у подальшому «південний вектор» української зовнішньої політики не був реалізований через

втрату Україною впливу на Чорному морі, яке стало «внутрішнім морем» Туреччини;

5) курс на тісну співпрацю з Росією та інтеграцію з країнами СНД. До кінця 1990-х років Російська федерація була державним утворенням із досить слабкими позиціями центральної влади. Уряд РФ, зайнятий внутрішніми проблемами країни, був нездатним реалізувати активну зовнішню політику. У цей час Україна, маючи другий після РФ економічний потенціал серед колишніх республік СРСР, могла не лише перебрати на себе політичне лідерство в СНД, але й зайняти там ринки, які втратила Росія (у тому числі, й значний сегмент внутрішнього ринку останньої). Контроль українського уряду над транзитом російського газу до Європи дозволяв не лише підтримувати рівноправні відносини з РФ (чия економіка залишалася значно потужнішою за українську), але й наповнювати державний бюджет значними валютними ресурсами, які могли б стати основою технологічної модернізації вітчизняного виробництва. Проте курс на політичне дистанціювання від СНД в надії на євроінтеграцію, а також ряд зловживань у сфері управління економікою привели до того, що Україна фактично потрапила в економічну залежність від РФ.

Таким чином, історичні та географічні реалії практично виключають можливість орієнтації України лише на один стратегічний зовнішньополітичний напрям. Багатовекторність слід сприймати не як постійні коливання зовнішньополітичного курсу, а в широкому розумінні, як розвиток і підтримку відносин із багатьма учасниками міжнародного життя. Разом з тим багатовекторність потребує чіткого визначення геополітичної орієнтації, геостратегічних напрямків, виходячи із об'єктивних можливостей і врахування національних інтересів.

Пріоритетною для України залишається діяльність по наближенню перспективи одержання статусу повноправного учасника Європейського Союзу. Наша країна є асоційованим членом ЄС, однак цей статус надає їй лише право на співробітництво з цією міжнародною структурою на певних умовах. Україна зміцнила співробітництво з такими впливовими міжнародними інституціями, як Міжнародний Валютний Фонд (МВФ), Всесвітній банк і Європейський банк реконструкції та розвитку, Всесвітня митна організація (ВМО), стала повноправним членом Світової організації торгівлі (СОТ), які відіграють особливо важливу роль у регулюванні міжнародної торгівлі на сучасному етапі її розвитку. У міру поглиблення співробітництва України з міжнародними економічними організаціями формується стратегія взаємодії, розгортається діалог щодо політики проведення реформ, враховуються реалії політичного, економічного, соціального життя нашого суспільства, які визначають темпи й напрями реформ у країні.

Статус асоційованого члена ЄС для України привабливий у першу чергу через декларовану перспективу отримання доступу до європейських ринків збуту. Проте економічне співробітництво між країнами ЄС базується на засадах розмежування конкуренції, що передбачає обмеження для цих країн права торгівлі певною продукцією як на внутрішніх, так і на зовнішніх ринках. При цьому квоти на обсяг торгівлі реально встановлюють країни-лідери, виходячи в першу чергу з інтересів власного національного бізнесу. У рамках політики розмежування конкуренції ряд

країн, що мали досить розвинену суднобудівну галузь та риболовецький флот (Польща, Латвія, Естонія, Греція) вимушені були відмовитися від цих родів економічної діяльності в обмін на кредитування своєї банківської системи міжнародними фінансовими структурами. Аналогічна ситуація склалася з сільськогосподарською продукцією. У результаті поглибився дисбаланс платоспроможності між державами ЄС, що наклало додатковий тягар на всю фінансову систему Євросоюзу.

Світова організація торгівлі (СОТ) — міжнародна міжурядова організація, створена згідно з нормами міжнародного права. СОТ сьогодні — це 153 країни світу, понад 96 % обсягу світової торгівлі, понад 90 % світового ВВП і понад 86 % населення світу. Майже тридцять держав мають у СОТ статус спостерігача й знаходяться на різних етапах процесу вступу. За останні роки значно розширилася сфера діяльності СОТ, яка на сьогодні далеко виходить за рамки власне торговельних стосунків. СОТ є потужною й впливовою міжнародною структурою, здатною виконувати функції міжнародного економічного регулювання. Членство в СОТ стало на сьогодні практично обов'язковою умовою для будь-якої країни, що прагне інтегруватися в світове господарство. 16 травня 2008 р. Україна стала 152-им офіційним членом СОТ.

У відносинах з НАТО Україна керується положеннями Хартії про особливе партнерство й активно співпрацює з цією структурою в рамках Програми «Партнерство заради миру». Однак перспектива повноправного членства в НАТО перед нею на часі закрыта.

Україна розвиває відносини із деякими пострадянськими державами. Новим виміром взаємин у СНД стало формування відносин чотирьох країн: Грузії, України, Азербайджану та Молдови, які утворили об'єднання ГУАМ (ініціатором створення була Україна, яка й сьогодні продовжує нарощувати зусилля щодо зміцнення співробітництва в рамках цієї організації).

Таким чином, за умов нової геополітичної ситуації сучасна Україна має об'єктивні можливості для створення механізму реалізації своїх геополітичних інтересів на основі зваженої далекоглядної політики. Не геополітичне суперництво, а саме геоекономічне співробітництво держав є важливою умовою сталого розвитку України, яка здійснює багатовекторну геополітичну стратегію, відстоює власні національні інтереси, встановлює відповідний геополітичний баланс у відносинах зі Сходом і Заходом.

Рекомендована література

1. Арато Е. Відродження, занепад і реконструкція концепції громадянського суспільства / Е. Арато, Дж. Коен // Політична думка. – 1996. – № 1. – С. 25-31.
2. Ачкасов В. А. Институты западной представительной демократии в сравнительной перспективе / В. А. Ачкасов, Б. В. Грызлов. – Санкт-Петербург : Знание, 2006. – 263 с.
3. Безрук О. О. Українське суспільство: теорія та практика демократичного транзиту / О. О. Безрук, І. Д. Денисенко // Сучасне суспільство. – 2013. – № 2. – С. 13-27.
4. Бунецький Л. В. Особливості і проблеми трансформації інституційної системи в Україні: системний аналіз та світовий досвід / Л. В. Бунецький // Вісник Київського нац.університету ім. Т. Шевченка: Сер.: Філософія.Політологія. – 07/2011. – Вип. 104. – С. 32-38.
5. Валлерстайн И. Миров-системный анализ / И. Валлерстайн // Время мира. Альманах современных исследований по теоретической истории, макросоциологии, геополитике, анализу мировых систем и цивилизаций / Под ред. Н. С. Розова. – Новосибирск, 1998. – Вып. 1. – С. 105-123.
6. Веблен Т. Теория праздного класса /Т. Веблен. – Москва : Прогресс, 1984. – 104 с.
7. Воронянський О.В. Політичні інститути: механізм формування в конкурентному середовищі / О. В. Воронянський // Сучасне суспільство. – 2014. – Вип. 1. – С. 15-28.
8. Воронянський О. В. Проблема формування політичних інститутів у контексті конкурентної боротьби еліт / О. В. Воронянський // Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. – 2012. – № 1013. – Сер. Питання політології. – Вип. 21. – С. 75-79.
9. Воронянський О.В. Становлення сучасної партійної системи України / В. В. Воронянський, В. П. Бурмака // Проблеми державотворення України: історія і сучасність. Зб. ст. . /За ред. В. П. Бурмаки. – 2001. – Вип. 2.– С. 8-16.
10. Гидденс Э. Устроение общества. Очерк теори и структуризации / Э. Гидденс – Москва : Академический Проект, 2003. – 65с.
11. Дементьев В.В. Что мы исследуем, когда исследуем институт/ В. В. Дементьев // TerraEconomicus. – 2009. – Т. 7. – № 1. – С. 13–30.
12. Денисенко І. Д. Модернізація України в контексті сучасних політичних досліджень та соціальних практик / І. Д. Денисенко // Вісник СевНТУ. Серія : Політологія. – Севастополь : СевНТУ, 2011. – Вип. 123. – С. 83-86.
13. Денисенко І. Д. Теорія соціального простору: евристичний потенціал щодо соціально-політичних досліджень // Сучасне суспільство. – 2015. – № 2 (2). – С. 27-37.
14. Децентралізація публічної влади: досвід європейських країн та перспективи України / [Бориславська О. М., Заверуха І. Б., Школик А. М. та ін.]; Центр політико-правових реформ. – Київ, 2012. – 212 с.
15. Дюгурова А. И. Институционализация партийной системы: понятие и основные признаки / А. И. Дюгуров // Теории и проблемы политических исследований. – 2012. – №1. – С. 27-46

16. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии / Э. Дюркгейм. – Москва : Наука, 1991. – 576 с.
17. Кельзен Г. Про сутність і цінність демократії; з нім. пер. Олександр Мокровольський/ Г. Кельзен. – [Львів] : ВНТЛ-Класика, 2013. – 139 с.
18. Касьянов Г. В. Система владних відносин у сучасній Україні: групи інтересу, клани та олігархія // Український історичний журнал. – 2009. – № 1. – С. 160-180
19. Кулішенко Т. Ю. Асиметричність обміну ресурсами як фактор інституціоналізації владних відносин // Сучасне суспільство: політичні науки, соціологічні науки, культурологічні науки. – 2015. №. 2(1) . – С. 103-109.
20. Куц Г. М. Перипетії формування політичного режиму в пострадянській Україні: досвід Майданів / Г. М. Куц // Сучасне суспільство : політичні науки : зб. наук. праць / Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди. – Харків : ФОП Петров В. В., 2014. – Вип. 1 (5). – 168 с. – С. 82–94.
21. Лейпхарт А. Демократия в многосоставных обществах: сравнительное исследование / А. Лейпхарт. – Москва : Аспект Пресс, 1997. – 287 с.
22. Литвин В. М. Політична арена України. Дійові особи та виконавці / В. М. Литвин. – Київ, 1994. – 624 с.
23. Нагорняк Т. Україна крізь призму протиріч суспільства з державою (на прикладі протестів кінця 2013 – першої половини 2014 рр.) / Т. Нагорняк // Studia Politologica Ucraino-Polona. – Житомир; Київ; Краків : ФОП Євенок О. О., 2015. – Вип. 5. – С. 134–145.
24. Пайпс Р. Собственность и свобода: пер. С англ.// Р.Пайпс. – Москва : Московская школа политических исследований. 2000. – 415 с.
25. Парсонс Т. Система современных обществ / Т. Парсонс ; [пер. с англ.]. – Москва : Аспект-Пресс, 1998. – 270 с.
26. Поліщук І. О. Еволюція культури політичних виборів в Україні : [моногр.] / І. О. Поліщук. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2008. – 348 с.
27. Рейтерович І. В. Політичний вимір діяльності фінансово-політичних груп у державах перехідного типу / І. В. Рейтерович: Автореферат дис... канд. політ. наук (23. 00. 04: Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України)/ – К., 2008. – 21 с.
28. Романюк А. Новий інституціоналізм та поняття інституту в політичній науці / А. Романюк // Вісн. Львів. ун-ту (Серія : філософські науки). – 2006. – Вип. 9. – С. 190-199.
29. Романюк О. І. Від тоталітаризму до демократії та національної державності: системний аналіз посткомуністичних трансформацій: монографія / О. І. Романюк. – Харків: ХДАК, 2011. – 376 с.
30. Рябченко О. П. Єдність та розподіл влад у системі органів державної влади в Україні / О. П. Рябченко // Вісник Запорізького юридичного інституту. – 2000. – № 1 (10). – С. 3-11.

31. Телешун С. О. Вплив фінансово-політичних груп на прийняття стратегічних рішень у сфері політики та економіки: українські реалії / С. О. Телешун, І. В. Рейтерович. – Київ; Херсон, 2008. – 151 с.
32. Телешун С. О. Хроніка становлення українських фінансово-промислових груп. За матеріалами вітчизняних та закордонних ЗМІ / С. О. Телешун. – Київ : ТОВ "Центр", 2004. – 96 с.
33. Феномен неокорпоративізму: європейські реалії та тенденції інституціонування в Україні / І. С. Сало, О. О. Даниляк, Т. В. Джига / за заг. ред. В. М. Яблонського, С. О. Янішевського. – Київ : НІСД, 2010. – 49 с.
34. Фисун А. Постсоветские неопатримониальные режимы: генезис, особенности, типология / А. Фисун // Отечественные записки. – 2007. – № 6. – С. 8-28.
35. Фісун О. Неопатримоніалізм проти демократії в Україні / О. Фисун // Віче. – 2008. – URL: <http://www.viche.info/journal/1094>.
36. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах / С. Хантингтон. – Москва : Прогресс-Традиция, 2004. – 480 с.
37. Шмиттер Ф. Неокорпоративизм // Полис. – 1997. – №.2. – С.17-28.
38. Эйзенштадт Ш. Парадокс демократических режимов: хрупкость и изменчивость (II) / Ш. Эйзенштадт // Полис. – 2002. – № 3. – С. 8-95.

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Олександр Володимирович Воронянський
Тамара Юріївна Кулішенко
Ірина Володимирівна Скубій

Підручник

Політологія

Підписано до друку 12.09.2017
Гарнітура Georgia. Друк офсетний. Умов.- авт. арк. 10. Умов.- вид. арк. 8,6.
Тираж 300 екз.
Видавництво Стеценко І.І.